

О.А. ТОГУСАКОВ, М.Ж. ЖУМАГУЛОВ, Ж.К. АСАНОВ

КЫРГЫЗДАРДЫН КААДА-САЛТТАРЫНЫН ОНТОЛОГИЯСЫ

Бишкек - 2016

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК
ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ**

**ГУМАНИТАРДЫК ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК
ИЛИМДЕР БӨЛҮМҮ**

**ФИЛОСОФИЯ ЖАНА САЯСИЙ-УКУКТУК
ИЗИЛДӨӨЛӨР ИНСТИТУТУ**

*Кыргыз Республикасынын
тарых жана маданият жылына карата*

КЫРГЫЗДАРДЫН КААДА-САЛТТАРЫНЫН ОНТОЛОГИЯСЫ

Бишкек-2016

УДК 391/395
ББК 63.5
Т 50

КР УИАнын философия жана саясий-укуктук изилдөөлөр Институтунун окумуштуу кеңеши тарабынан басууга жолдомо берилген.

Жооптуу редактор: КР УИАнын корреспондент-мүчөсү,
философия илимдеринин доктору,
профессор Мукасов Ы.М.;
Рецензенттер: КР УИАнын корреспондент-мүчөсү,
философия илимдеринин доктору,
профессор Аскарров Т.А.;
философия илимдеринин доктору,
профессор Мурат Сабит (Казахстан)

Тогусаков О.А., Жумагулов М.Ж., Асанов Ж.К.
Т50 Кыргыздардын каада-салттарынын онтологиясы. -Б.:
Maxprint, 2016. -192 б.

ISBN 978-9967-12-561-2

Монографияда кыргыз элинин каада-салттарынын табияты, анын этносоциалдык өнүгүүдөгү проекциясына сереп салынып, салттуулуктун эволюциялык маңызына карата болгон тарыхый-философиялык, теориялык-методологиялык ыкмалардын көп түрдүүлүгү, өзгөчөлүктөрү иликтенет. Ошону менен бирге каада-салттардын болмушундагы ырааттуулук, анын улуттук маданиятына тийгизген таасири, экологиялык каада-салттардын аксиологиялык маңызы талдоого алынган.

Китеп илимий кызматкерлер, аспиранттар, жогорку окуу жайларынын окутуучулары, студенттери жана жалпы эле окурмандардын кеңири чөйрөсүнө арналат.

Т 0505000000-16

УДК 391/395
ББК 63.5

ISBN 978-9967-12-561-2

© Тогусаков О.А., Жумагулов М.Ж., Асанов Ж.К., 2016

МАЗМУНУ

Киришүү	4
I- Бөлүм. Каада-салттардын социомаданий маңызы	9
1.1. Каада-салт - тарыхый-философиялык изилдөөнүн объектиси.....	9
1.2. Улуттук каада-салттар коомдун рухий жашоо системасында.....	43
II - БӨЛҮМ. КААДА-САЛТТАР КЫРГЫЗ МАДАНИЯТЫНЫН ӨНҮГҮҮ КОНТЕКСТИНДЕ.....	68
2.1. Улуттук каада-салттарынын ырааттуулугунун өзгөчөлүктөрү	68
2.2. Элдик каада-салттардын аксиологиялык маңызы	81
2.3. Кыргыздардын маданий мурасы эл биримдигинин булагы катары	115
III-Бөлүм. Экологиялык каада-салттар социалдык- философиялык проблема катары.....	131
3.1. Экологиялык каада-салттарга карата философиялык рефлексия.....	131
3.2. Кыргыз элинин экологиялык каада-салттарынын мазмуну.....	149
3.3. Социотабияттын биримдигиндеги экологиялык салттуулуктун ролу	168
КОРУТУНДУ	177
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ.....	181

Ааламдашуу, гумандашуу шарттарында жалпы адамзаттык, улуттук жана этникалык, баалуулуктарга олуттуу маани берүү, өзгөчө маданий-рухий дөөлөттөргө, каада-салттарга болгон ар тараптуу илимий-теориялык, практикалык кызыгуулардын артуусу байкалууда. Өзгөчө быйылкы жылды Президентибиз «тарых жана маданият» жылы деп белгилегенден соң ого бетер күч алууда. Мындай жөрөлгөлүү жышаан бир катар социалдык-экономикалык жана маданий-рухий көйгөйлөрдү чечүү менен тыгыз байланыштуу.

Элдик көөнөрбөс мурастардын баалуу көрүнүшү болгон каада-салттардын табиятын, алардын жарандардын, социумдардын жашоосундагы, ишмердүүлүгүндөгү ролун маданий-цивилизациялык өнүгүүдөгү адамдардын коомдогу карым-катнаштарынын оптималдаштыруудагы, жекелик жана топтук (жамааттын) жүрүм-турумдарды уюштуруусундагы маанисин өздөштүрүү зарыл экендигин турмуш өзү тастыктоодо. Ата бабалардан эзелтеден келе жаткан каада-салттарга таандык баалуулуктарды, жалпы жана спецификалык функцияларды ачып бербей туруп, социогенез, адамзат болмушунун уюштурулушунун, гуманизациялануусун, инсандыкты калыптандыруу процесстерин туура түшүнүү кыйын. Каада-салттар феноменин изилдөө зарылдыгы соңку кездеги курч жана маанилүү маселелерден болгон калктын көөнөрбөс мурастарына, алардагы нарктуулуктарга карата мамилелер менен да байланышкан. Ошону менен бирге илимдеги жаңычылдыктын мазмунун, искусство менен техникадагы түпкү негизди концептуалдуу кароо, маданияттагы, тилдеги, жашоо-турмуштагы, руханий-нравалык жагдайлардагы инновациялардын мүнөзүн каада-салттардын өнүгүүсүнөн сырткары түшүндүрүү мүмкүн эмес.

Өнүгүп туруучу социалдык-маданий түзүлүш катары каада-салттар, үрп-адаттар дүйнөсүнө тарыхый-философиялык өңүттө ой жүгүртүү конкреттүү илимдердин, б.а. маданият таануу, экономика, психология, этнография, социология, илим таануу ж.б. тармактардын өнүгүүлөрүн жаңы көз карашта чагылдырууга

мүмкүндүк берет. Ошентип, изилдөөчүлөр үчүн маданий-цивилизациялык процесстин мүнөзүн, өзгөчүлүктөрүн каада-салттар, үрп-адаттар аркылуу түшүндүрүүдө кошумча таанымдык каражаттар пайда болот: укук таануучуларда мыйзам чыгаруучулуктун көп изилдене элек багыттары, негиздери ачылат; лингвисттерде тилдик системанын функцияланышуусунун өнүгүү тенденциясын аныктоо зарылчылыгы келип чыгат; тарыхчылар тарыхыйлуулук менен логикалуулуктун байланыштарын терең өздөштүрүү мүмкүндүгүнө ээ болушат. Каада-салттардын маңызына алар менен байланышкан көптөгөн социалдык-маданий феномендерге системдүү анализ жүргүзүү «жашоо образы» түшүнүгүнө камтылган маселелердин топтомун иликтеп чыгуу үчүн да өзгөчө мааниге ээ. Ал эле эмес каада-салттардын баалуулуктарынын коомго, улуттардын өсүп-өнүгүшүнө, демек жалпы цивилизацияга дагы тийгизген таасири орчундуу экенин далили.

Биздин өлкөдө этностук, улуттук маданияттын, анын түзүмдөрүнүн шайкеш өнүгүүсү каада-салттардын мыйзамдуу ырааттуулугу маселелери тарыхый-философиялык мүнөзгө ээ. Соңку мезгилде жарандардын, социумдардын жашоо-ойлом ишмердүүлүктөрүнүн бардык чөйрөлөрүнө жаңы, модернизацияланган салттар кеңири жайылып, тарай баштады, өткөндүн унутта калган салттары «учук уулоочулукту» сактап, жаңыланган, үрп-адаттар калыптанып, жаштарды маданияттуулукка, нравалуулукка, толеранттуулукка жана мекенчилдик каада-салттарга тарбиялоодо кыйла алгылыктуу иштер жүргүзүлүүдө.

Азыркы геосаясий мейкиндикте жалпы адамзаттык жана улуттук, этникалык каада-салттарды ааламдашуу процессинин контекстинде изилдөөнүн инновациялык, парадигмалык аспектиери пайда болууда. Дүйнөлүк коомчулуктун субъектилеринин жашоо образынын, турмушунун, менталитетинин, менталдуулугунун өзгөчөлүгүн эске алуу менен улуттук каада-салттардын болмушунун формалары, жаңы аспектиери калыптанууда. Ушул өңүттө кыргыз элинин каада-салттарынын маңызына жана имманенттик мазмунуна тарыхыйлуулук менен логикалуулуктун диалектикалык байланышынын, өткөндүн, азыркы менен келечектин биримдигинин негизинде тарыхый-философиялык ой

жүгүртүүнүн объективдүү зарылчылыгы келип чыгат. Чындыгында улуттук, этностук салттардын аксиологиялык, праксиологиялык, маданий-тарыхый жана гуманисттик өнүктөрүн изилдөө ааламдашуучу дүйнөдөгү цивилизациялык көп түрдүүлүктүн өнүгүүсүн илимий өздөштүрүү катары актуалдашат.

Каада-салттардын маңызына илимий-теориялык өнүктөн серп салганда социалдык-гуманитардык илимдерде, маалыматтык-сурап билүүчүлүк басылмалар спектринде, анын ичинде мультимедиа каналдарында «каада-салттар» категориясына жана ага окшош, тутумдаш түшүнүктөргө карата ар кандай маанидеги көз караштар кездешет. Элдик мурастардын баалуу көрүнүшү болгон каада-салттар системасы көп кырдуу маданий-цивилизациялык процесстин диалектикасына шайкеш функцияланат. Каада-салт феномени өзүнө маданий-цивилизациялык мейкиндикте жана социалдык убакытта өнүккөн конкреттүү-бүтүн рухий болмушту камтыйт.

Каада-салт улуттардын, этностордун, ушул жагдайда кыргыз элинин маданиятынын маңызы жана имманенттүү мазмуну менен тыгыз байланышкан. Ал татаал эволюциялык мүнөзгө ээ, ага социалдуулуктун, этникалуулуктун, маданий мурастуулуктун, гумандуулуктун жана руханийлүүлүктүн өзгөчө формасы таандык. Улуттук, этникалык каада-салттардын диалектикалык табиятына объективдүү түрдө элдик маданияттын маани-маңыздык чектери, алардын ыргактык уюшулушу, функцияланышы, интенсивдүүлүгү, рухий-нравалык идеал, дүйнөнү өздөштүрүү, маданий дөөлөттөрдү, нарк-насилдерди сактоо, муундан-муундарга өткөрүп берүү, кайталангыстык, ырааттуулук, баалуулук багыттарын өзгөртүү сыяктуу көрүнүштөр тиешелүү.

Каада-салттар элдик менталдуулукту, менталитетти жана жашоо образын, тигил же бул калктын ишмердүүлүгүнүн ыкмасын билдирген татаал интегралдык түзүлүш. Маданий-цивилизациялык процесстин өнүгүүсүндө, каада-салттарда сапаттык, сандык аныктуулуктар, өзгөрүүлөр, тануулар жана танылуулар, карама-каршылыктардын болуму, алардагы циклдик-кайталанучулукту, ырааттуулукту, жаңыланууну, этникалык маданияттын «өзөгүнүн» муун аралык трансмиссиясын камсыз кылуучу субстанционалдык-

генетикалык байланыштарды көрсөтүүчү мүнөздөмөлөр мааниге ээ болот.

Кыргыздардын каада-салттары өнүгүп туруучу бүтүндүк катары маданий-тарыхый, этномаданий эле эмес, онтологогносеологиялык өнүгтө да каралышы абзел. Аталган феномен концептуалдуу түрдө маңыз-мазмундуу көрүнүш катары объективдүү металогикага ээ. Ушуга байланыштуу «кыргыз элинин каада-салт» феноменине, ага тектеш түшүнүктөргө алардын өзгөчөлүктөрүн, өз ара карым-катнаштарын эске алуу менен категориалдык статус берилет. Ошону менен бирге ааламдашуу шартында кыргыз элинин каада-салттары диахрондук-генетикалык өнүгтө тарыхый жактан калыптанган рухий-маданий түзүлүштү, этникалык, улуттук өзгөчөлүктөрдү сактоочу, түшүндүрүүчү жана моралдык-гуманисттик баалуулуктарды алып жүрүүчүлөрү катары түрдүү функцияларды аткарат.

Кыргыздардын каада-салттарынын системасы өзүнө баалуулук, гуманисттик, рухий-нравалык мазмунду камтып тураарында талаш жок. Биздин өлкөбүздүн социомаданий жактан өзгөрүшүнө ылайык субъекттер аралык гумандуулаштыруу процессинде, социалдык мамилелердин тутумунда, өздүк жана коомдук аңсезимдин өнүгүүсүндө жана укуктук мамлекеттин эволюциялык болмушунда, этностук менен улуттук жалпылыктардын шайкештигинин өздүк аныктоосунда, өнүгүүсүндө каада-салттардын аксиологиялык мааниси жогорулайт.

Адамдардын, коомдун жана табияттын бирдиктүү функцияланышууларынын маданий-цивилизациялык, рухий-нравалык контекстери, өзгөчө рухий маданияттын социалдык-экологиялык баалуулуктары философиялык-методологиялык талдоого муктаж десек жаңылышпайбыз. Аталган маселелерге болгон концептуалдуу ой жүгүртүү зарылчылыгы рационалдуулуктун постклассикалык эмес тибинин өнүгүү шарттарындагы социо-табияттык реалдуулуктун жаңы чектерин өздөштүрүүнүн, маданий баалуулуктардын ааламдашуучулук өнүгүн эске алуунун, социумдардын маданиятын улам экологиялаштыруусунун диалектикасын чечмелөөнүн актуалдуулугун көрсөтүүдө. Ушуга байланыштуу кыргыздардын экологиялык каада-салттарынын эволюциялык мүнөзүн, маани-маңызын чечмелөө да учурдун талабы.

Киришүү сөзүбүздүн акырында айтаарыбыз, албетте, биздин сиздерге сунуш кылынган эмгек менен эле өзүбүздүн изилдөөлөрүбүздү жыйынтыктап, чек койуудан алыспыз. Анткени бүгүнкү илим менен техниканын гүлдөп-өсүп турган мезгилиндеги жалпы ачылыштарга, заманбапка ылайык көз караш, каада-салттардын дагы жаңыланышына таянып бул багыттагы иштерди уланта бермекчибиз. Андыктан кылымдарды карытып, «жазылбаган мыйзам» катары эсептелип келген уюткулуу кыргыз элинин каада-салттары, үрп-адаттары ж.б.у.с. тармагында алгылыктуу изилдөөлөр улана бермекчи.

Аталган китепти даярдап чыгарууда берген баалуу кеңештери жана көрсөткөн көмөктөрү үчүн КР УИАнын академиги А.А.Акматалиевке, корреспондент-мүчөлөрү Т.А.Аскаровго, Ы.М.Мукасовго, филология илимдеринин доктору, профессор К.Т.Токтоналиевке, Казак Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер, Казак Республикасынын Мамлекеттик сыйлыгынын ээси, философия илимдеринин доктору, профессор Мурат Сабитке терең ыраазычылыгыбызды билдиребиз.

I-БӨЛҮМ. КААДА-САЛТТАРДЫН СОЦИОМАДАНИЙ МАҢЫЗЫ

1.1. Каада-салт - тарыхый-философиялык изилдөөнүн объектиси

Философиянын өнүгүүсүнүн дүйнөлүк тажрыйбасы маалымдап тургандай, каада-салттар - коомдук аң-сезимдин түзүлүшүн, элдик көөнөрбөс дөөлөттөрдү илимий деңгээлде изилдөөдө актуалдуу маселелерден болуп эсептелет. Анын тегерегинде ага өзөктөш маани-маңыздагы илимий парадигмалар иштелип чыгып турат. Натыйжада аталган проблеманын тигил же бул жагы менен тыгыз байланышкан, буга чейин белгисиз болгон проблемалардын топтому пайда болот жана алар тарыхый-маданий өнүгүүнүн жүрүшүндө дайыма изилдөөчүлөр тарабынан анализге алынат. Соңку мезгилде социалдык-гуманитардык илимдерде каада-салттардын болмушуна карата ар кандай маанидеги илимий көз караштар функцияланууда, мындай жагдай изилденүүчү объектти экспликациялоодо колдонулган ыкмалардын көп түрдүүлүгү, өзгөчөлүктөрү, айырмачылыктары менен түшүндүрүлөт. Тактап айтканда, маданий - интеллектуалдык өнүгүүдөгү ар бир жаңы доор билим, тааным деңгээлине, ага таандык болгон илимий рационалдуулуктун тибине ылайык каада-салт маселесин илимий-теориялык нукта чечмелөөгө аракет жасайт. Ошентип, бул феноменге карата болгон илимий аныктамалардын жаңы чектери жана аспектилеринин пайда болуусу мыйзамдуу көрүнүш.

Каада-салт түшүнүгү латын тилинин *traditio* жана *tradere* деген сөздөрүнөн «өткөрүп берүү» деген маанисин түшүндүрөт. Алгач бул түшүнүк түздөн-түз маанисинде материалдык иш-аракетти түшүндүрүп, *байыркы римдиктер* бирөөнө кандайдыр-бир предметти жана ал тургай өз кызын турмушка берүү зарылчылыгы туурасында көп болгондо колдонушкан. Бирок өткөрүлүп берилген предмет материалдуу болбой калышы толук ыктымал. Бул, мисалы, белгилүү бир өнөр же ыкма болушу мүмкүн: мындай иш-аракет өзү

да *traditio* болуп эсептелет. Демек, каада-салт түшүнүгүнүн семантикалык спектринин чектерин негизги сапаттык айырмачылыктары менен бөлүп көрсөтүүгө болот: каада-салт – бул баарынан мурда индивид тарабынан түзүлбөгөн же анын өзүнүн жеке чыгармачыл иш-аракеттеринин продуктусу болуп эсептелбеген, кыскасы кимдир – бирөөлөр тарабынан берилип, аларга тийиштиги жок үрп-адаттар.

Ушул жерде тактай кетүүчү бир маселе - бул эмне үчүн каада-салт, жөн эле салт эмес, каада деген өзү эмне? Биздин пикирибизде каада - деп бир эле уруунун же болсо кандайдыр-бир социалдык топтун алкагында иш алып барган жана алар жалпы элге тарай элек салттарды айтабыз, б.а. каада тар мааниде каралат. Ал эми салттарга кааданы кошуп кароодо, каада салттарды уламдан-улам күчөтүп, ошол салттарды толук кандуу кылат. Биз айткан каадалар улам байып, жаңыланып отуруп бардык элдерге, улуттарга таандык болгон чоң каада-салттарга айланат.

Аталган негизги айырмачылык көпчүлүк учурларда аң-сезимде кийинки планга калтырылып, андан да олуттуу башкаларына орун бошотуп берет. Күнүмдүк аң-сезим үчүн модерн доорундагы «каада-салт» түшүнүгү биринчи иретте, өткөн мезгилдерде жаңычылдыгын жоготту жана ушуга карабастан өнүгүү менен жаңыланууга атаандаш болуп турган. Ал дээрлик өзгөрүүгө дуушар болбостон, солгундап калганга чейинки туруктуулукту символдоштуруп, кырдаалга ой жүгүртүү жана чечим кабыл алуу зарылчылыгынан куткарат. Эгерде бул түшүнүктүн тарыхый логикасына кыскача көз чаптыра турган болсок, анда бул маселе антикалык доордон бери карай тигил же бул деңгээлде ойчулдардын изилдөөлөрүндө орун алган. Антикалык мезгилдеги каада-салттар синкреттик мүнөзгө ээ болгон.

Эллинизм мезгилинен тартып, философияда - ойлонуу салты эклектиканын бир түрү катары каралган. Синкретизм - ар кыл көз караштардын кошулуусу анда алардын ички биримдиги жана бири-бирине болгон карама-каршылыгы четке кагылат. Өзгөчө мындай ыкма кеч антикалык доордо диндерди аралаштырууда кеңири колдонулган. XVI-кылымда синкретистер деп Платон менен Аристотелдин окууларынын ортосундагы көз ирмемдик абалды ээлөөгө аракет жасашкан философторду аташкан [138].

Эгерде «каада-салт» түшүнүгүнүн баштапкы мааниси өзүнө өткөрүлүп берилгенге болгон өзгөчө сый-урмат аспектисин камтып турса, андан кийин бул өнүгүшү светтик маданиятта акырындык менен жоголууда. Жада калса кеч антикалык доордо каада-салт түшүнүгүнүн өнүгүүсү христиандык теологиянын борбордук категориясына, биринчиден, анын нормативдүү кеңейүүсүнө, экинчиден – концептуалдык кыйынчылыктардын пайда болуусуна алып келет.

Жаңы Мезгилге чейин латын тилинен алынган «каада-салт» түшүнүгү маданияттын өткөнү менен байланыштырылып, жаңычылдыгын жоготуп, кандайдыр-бир токтоп калуу менен символдоштурулат. Каада-салттарды Жаңы мезгилден тартып Европа маданиятынын алкагында түшүнүү жалпы жонунан тарыхый ыкмада топтолот. Бул дүйнөдө болуп жаткан социалдык өзгөрүүлөрдөгү каада-салттардын ролун жана маанисин көрүүгө жана баа берүүгө шарт түзгөн мындай түшүнүктүн динамикалык мүнөзү түшүнүктүн инфляциясына болгон жалпы тенденциянын пайда болуусунда байкалат. Эгерде «каада-салт» түшүнүгүнүн баштапкы мааниси өзүнө өткөрүп берүүнү белек катары кабыл алса, андан ары аталган аспект светтик маданиятта акырындык менен өз күчүн жоготот.

Эгерде каада-салттар түшүнүгү христиандык теологиянын борбордук категориясындагы өнүгүүсүндө, бир жагынан, анын нормативдүү кеңейишине, ал эми экинчи жагынан – каада-салттар менен *ratio* түшүнүгүнүн карама-каршылыгын конструкциялоо менен байланышкан кээ бир концептуалдуу кыйынчылыктардын пайда болуусуна алып келсе, ал эми светтик дүйнөгө көз караштын калыптануусу жана аны менен коштолгон жеке сындык акыл-эстин кадыр-баркынын өсүшү аталган түшүнүктүн тереңдөөсүн стимулдаштырды. Каада-салттарга жана барынан мурда таянуучу социалдык институт катары чиркөөгө болгон сын көз караштык мамиле Агартуу доорунда жеткен чегине жетти; ал кезде «каада-салттар» түшүнүгү «артта калгандык» түшүнүгүнүн синоними катары эсептелген. Ошол мезгилде каада-салттарды чектелген убакыттык рамкалары жана өзгөрмөлүү феномен катары тарыхый түшүнүү калыптанган.

Агартуу доорунда каада-салттар түшүнүгү коомдогу социалдык-саясий эмансипация маселеси менен байланышкан талаш-тартыштардын борборунда турган. Андыктан ал жеке акыл-эстин эмансипациясы жана каада-салттардын мажбурлоочулук күчтөрүн алдын алуу иретинде, дегеле адамдын куткарылышы катары түшүндүрүлгөн жана каралган, б.а. каада-салттар түшүнүгү социалдык-антропологиялык дискурстун элементи болуп калган. Муну менен анын чечмеленүүсү каада-салттарды таануунун, өздөштүрүүнүн чектерин сындык көз карашта кайрадан карап чыгуусунан тартып, ар кандай салттуулукту инсандын жолундагы эң башкы тоскоолдук катары толук четке кагууга чейин ар тараптуу болгон. Натыйжада салттуулукту изилдешкен иликтөөчүлөр, анын ичинде Ж. де Местр белгилегендей, Агартуу доорунун ойчулдарынын каада-салттар боюнча түрдүү көз караштары Француз революциясынын идеологиялык негизи катары мааниге ээ болгон.

Каада-салттардын маңызынын көп ченемдүүлүгү, ар кыл өңүттөрү, аны системдүү анализдөө чөйрөлөрүнүн кеңири спектрин шарттады. Ошону менен бирге каада-салттарга маңыздык-мазмундук деңгээлде ой жүгүртүү, алардын функцияланышуусунун маселелерин чечмелөө баарынан мурда тарыхый-философиялык өңүттө изилдөөнү талап кылат. Ушуга байланыштуу мындай экспликациялоо традициясынын өзөгүн түзгөн дүйнөлүк, анын ичинде орус философиясынын рухий тажрыйбасына кайрылуу зарыл. Себеби, XX-кылымдын башталышында салттуулуктун улуттук мүнөздүн жаратылышын изилдөөгө «Күмүш кылымдын» философиялык ойломунун көптөгөн өкүлдөрү, маселен, Н.А.Бердяев, В.Н.Ильин, В.В.Зеньковский, В.С.Соловьев, П.А.Флоренский, С.Л.Франк ж.б. кайрылышкан. Аталган тарыхый мезгилдин экинчи жарымынан тартып «патриархалдык калдыктарга» «пролеткульттук» мамилелердин ордуна «каада-салт» түшүнүгүнө белгилүү деңгээлде кайрылып, аны социумдун өнүгүшү менен бирге кароого көңүл бурулган. Ушул жагдайдан Н.С.Сарсенбаевдин, И.В.Сухановдун, Б.Х.Цавкиловдун илимий изденүүлөрүн бөлүп көрсөтүүгө болот. Бул изилдөөчүлөр «каада-салт», «үрп-адат» ж.б. түшүнүктөрүнүн маанисин жана функциялануу чегин, алардын коомдук аңсезимдин башкы көрүнүштөрү менен окшоштуктары бар экенди-

гин анализдешип, аны фольклорго жана мифологияга арналган эмгектеринде ишенимдүү көрсөтүшкөн.

Каада-салттардын маңызынын маданий-философиялык экспликациясы Г.А.Глинкинин, К.В.Чистованын, Э.С.Маркаряндын жана Э.Г.Абрамяндын изилдөөлөрүндө каралып, аларда салттуулук көрүнүшү маданияттын, цивилизациянын өнүгүү деңгээлине жараша өзүнүн формасын өзгөртүүгө жөндөмдүү экендиги белгиленген. Реалдуу дүйнөнү кабылдоонун, өздөштүрүүнүн зарыл жыйынтыктарынын элементтери катары каада-салттардын аларга тектеш, маанилеш кубулуштар менен болгон байланыштарын М.Вебер, Л.С.Рудольф, С.Хантингтон, Э.Фромм сыяктуу чет элдик окумуштуулар изилдешкен.

XIX-кылымдын башында Европа маданиятында каада-салттарга болгон амбиваленттик мамиле калыптанып, анын универсалдуу тарыхый ролу каралган. Ал биринчи иретте, В.Д.Плаховдун баасында чагылдырылган, ал каада-салттарды тарыхтын эң башкы кыймылдаткыч күчү катары эсептеп, ошол эле мезгилде аны жеке демилгени уктатуучу «рухий апийим» жана сындык ойлом катары атаган. Бирок, каада-салттарга болгон менталдуу модерндин андан аркы өнүгүү жүрүшүндө бардыгы терс таасирлүү болуп, каада-салттардын карама-каршылыгы катары новацияга багытталган илимий таанымдын жана техникалык-технологиялык жетишкендиктердин ийгиликтери татаалданат¹.

Белгилей кетүүчү нерсе, илимдеги, искусстводогу жана нанотехнологиядагы новаторлуктун табиятын, маңызын о.э. социалдык ишмердүүлүктүн ар кыл формаларындагы инновациялардын мүнөзүн каада-салттардын өнүгүү диалектикасынан тышкары кароого жана түшүнүүгө мүмкүн эмес. Каада-салттарды кыйла татаал, көп жактуу социалдык түзүлүш катары философиялык жактан анализге алуу этнография, тарых, психология, искусство таануу ж.б.у.с. конкреттүү илимдер тарабынан изилденүүчү коомдук кубулуштарды терең ачып берүүгө шарт түзүп берет. Ошондой эле каада-салттарды жана алар менен байланышкан коомдук феномендерди илимий изилдөө «жашоо об-

¹ Плахов В.Д. Традиции и общество. Опыт философско-социологического исследования. М., 1982. 68-69-б.

разы» түшүнүгү камтыган маселелердин комплексин иштеп чыгууга өбөлгө түзөт.

Каада-салтты тарыхый-философиялык түшүнүү, албетте анын маңызы философиялык-методологиялык ыкмаларынын спецификасына жана кендигине карабастан өзгөчө образдуулугу, диапозону жана салттардын табиятына болгон көз караштардын дал келбөөчүлүгү менен айырмаланат. Жаңы билимдерди өздөштүрүү жана социалдык-эпистемологиялык ойломду тереңдетүү дараметине жараша салттардын дифференциациясы жана андан аркы маани-маңыздык чектеринин интерпретациясы болуп өтөт.

Мунун баарын XIX-кылымдын биринчи жарымындагы философиялык системалардан жана макросоциологиялык теориялардан жолуктурууга болот (Г.В.Гегель, О.Конт, К.Маркс). Каада-салт түшүнүгүнүн негативдүү коннотациялары Г.Салтыковдо да байкалат. Ошентип, илимде каада-салт бул же тигил принципке, идеяга, багытка берилгендикти, ишенимди чагылдырат. Гегелдин сөзү менен айтканда каада-салт - бул эскиден калып жаңыга берилген маданий мурас. Каада-салттар - бул спецификалык коомдук кубулуштар жана социалдык мамилелердин өзгөчө формасы. Алар белгилүү коомдук тарыхый шарттын продуктусу болуп таптардын, элдин (этностун) улуттун, доордун талабына жараша жаралып, алардын кызыкчылыгына каршы турганда гана өз маанилерин жоготушат.

Тар мааниде колдонулуучу каада-салттарды көбүнчө айрым бир улутка, этникалык топко, үй-бүлөгө тиешелүү болгон салттар түзөт. Ал эми кең маанидеги каада-салттар бул же тигил мамилелерди тагыраак камтып, айрым жерге, элге, бүтүндөй социалдык жамаатка тиешелүү нормаларды чагылдырат. Алардын чөйрөсүн укук, мораль, дин, турмуш-тиричилик, үй-бүлө мамилелери белгилейт. Каада-салт ар түрдүү үрп-адаттардан турат. Үрп-адат дегенибиз жамааттын, үй-бүлөнүн жана жеке адамдын турмушундагы окуяларга, даталарга байланыштуу өткөрүлүүчү каада-салттардын кыймыл-аракеттеринин жыйындысы саналат.

²Салтыков Г.Ф. Традиции, механизм их действия и некоторые особенности в Китае. М., 1972. 332-б.

Эгерде Гегелде каада-салт рухтун бүткүл дүйнөлүк-тарыхый объективдешүү процессинде маанилүү орунда турса, анда Маркстын концепциясында ал идеологиянын түзүүчүсү, таптык жана топтук кызыкчылыктарды билдирүү катары, ал эми дин менен чиркөөнүн тоталдык сын-пикиринде - массалык аң-сезимди манипуляциялоонун куралы катары чечмеленет. Ушул жагдайды эске эске алсак XX-кылымда К.Мангеймдин түшүнүгүндө социалдык жашоону фундаменталдык саясатташтыруу, ошол мезгилдерде болгон социалдык каада-салттарды сын-пикирдик четке кагууда калыптанган жана пайда болушкан көп сандаган саясий багыттар жана массалык кыймылдар жаңы, жеке каада-салттарды түбөлүккө калтыруу аракеттери көрүлөт. Бул кубулуштар үчүн жалпы болгон мүнөздөмөлөрдү Э.Хобсбаум баса белгилеп, алардагы тарыхый жалпылоону өзүнүн көз карашына жакындатуудагы зарылчылыкты көргөн. Мунун өзү каада-салттардын социалдык реалдуулук үчүн болгон атрибуттук мүнөзү туурасында кабар берип турат. Аталган идеяга заманбап социалдык-философиялык өнүктө ой жүгүртүүнүн өзү каада-салттардын социалдык маани-маңызын түшүнүүдөгү айырмаланган концептуалдуу бир катар ыкмалардын конструкциялануусуна алып келди.

Мындай ыкмаларды алардын багыттуулугуна ылайык топтоштурууга болот. Ыкмалар тобунда шарттуу түрдө модернизм жана прогрессизмди киргизүүгө жана каада-салттардын новациянын «диалектикалык жубу», негативдик мыйзамы менен белгиленген концепциялары кирет. Прогрессизм парадигмасында каада-салт - бул акыр аягында жаңыга орун бошотуп берүү, тарыхый салыштырмалуулук. Мындай түшүнүк көптөгөн ар башка изилдөөлөрдө каралат³. Салттуулук социумдун мүнөздөмөсү катары толугу менен өзүн модерн доорунда аягына чыгарат, анткени индустриалдуу өнүгүүнүн логикасы каада-салттарды социалдык норма катары жалпы адамзаттык рационалдуулук өнүктө алмаштырууну талап кылат. Бул идеяны М.Вебер өтө так калыптандырган, биринчи жолу концептуалдык деңгээлде социалдык уюшулуунун салттуу жана рационалдык

³ Журавлев В.В. Проблемы духовной жизни развитого социализма. -М., 1980. 112-б.

ыкмаларын карама-каршы койгон⁴. Каада-салт менен рационалдуулук прогрессизмдин универсумунда эки поллосту түзөт, алардын ортосунда социалдык динамикага багытталган чыңалуулук бар⁵. Ошондуктан салттуу коом радикалдуу түрдө өзгөрүүлөрүнүн жайлыгы менен мүнөздөлгөн заманбап коомдон айырмаланган социалдык уюшулуунун тибин катары түшүндүрүлөт. Мындай уюштурулуу өзүнүн мүчөлөрүнө таптакыр башка талаптарды сунуштайт, эң негизгиси – толугу менен жеке интеллектуалдык жана социалдык демилгени каада-салттын кадыр-баркына баш ийдирүү.

Каада-салттар менен адаттардын маңызын кеңири изилдөө XX-кылымдын 60-жылдарынан башталган. Бул мезгилде философиялык-методологиялык өнүктөгү бир канча эмгектер жарык көргөн, алардын ичинде Э.А.Баллердин, А.Г.Спиркиндин, В.Д.Плаховдун, И.В.Сухановдун ж.б. ысымдары жакшы белгилүү. Алардын изилдөөлөрүндө салттардын, адаттардын жана ырым-жырымдардын социалдык жаратылышы ачык көрсөтүлүп, алардын калыптануусунун, функциялануусунун, формаларынын көптүгүнүн, жекелик менен жалпылыгынын, улуттук, этникалуулугун жана интернационалдуулугунун көрүнүштөрүнө сереп салынат. Мындай изилдөөлөр аркылуу өнүккөн теоретикалык жоболор көпчүлүк жагынан жыйынтыктоочу формалдык-логикалык мүнөзгө ээ болуп, иликтенүүчү маселени түшүнүүнүн белгилүү деңгээлин чагылдырып турат.

Кээ бир илимий адабияттарда каада-салттарга, салттуулука болгон тарыхый-философиялык, социологиялык анализ этнографиялык, этнологиялык түшүндүрмө менен алмашкан. Мындай жагдайга көңүл буруу менен И.В.Суханов төмөндөгүдөй пикирди келтирген: «Каада-салттар маселесинин заманбап абалынын жетишсиздиги болуп, аларды изилдөөлөрдүн бүтүндүк ыкмасынан алыстап, каада-салттар системасын бөлүк-бөлүк болуп каралышы эсептелет. Анын үстүнө каада-салттардын кан-

дайдыр-бир тараптарын изилдеген ар бир авторлор ушул жактарды жалпы жонунан каада-салт катары кабыл алышат»⁶.

Советтик жана постсоветтик мейкиндикте каада-салттардын ар кандай формалары, жаңы коомдук түзүлүштөгү алардын мүнөздөмөлөрү илимий-философиялык изилдөөлөрдүн актуалдуу маселелерине айланды. Э. Шилза, С. Эйзенштадт, П. Штомпки, В.Б. Власовой, В.А. Колеватова, А.И. Лучанкина сыяктуу окумуштуулар бул феномендин коомдук аң-сезимдин системасындагы функцияланышын социумдун базис жана надстройка түзүлүшүнүн контекстинде изилдешкен. Ушундай позицияны улантуу менен В.Д. Плахов, Л.П. Бueva, Г.Ф. Салтыков ж.б. каада-салттар аткарган функциялары, милдеттери жагынан коомдук мамилелердин системасына жакындыгын белгилешип, улуттук маданияттын трансформацияланышына зор таасир тийгизишээрин интерпретациялашкан.

Маданий-цивилизациялык өнүгүүдөгү салттуулуктун калыптануу өзгөчөлүктөрүн кароо менен Ю.Н. Давыдов, Ю.Н. Сафонов, М.Н. Кулажников, К.С. Сарингуляндар негизги көңүл борборун каада-салттардын нормативдик, мүнөзүнө буруп, аларды социумдагы жүрүм-турумдарды тескөөчү регулятивдик көрүнүш катары аныкташкан. Бул проблемага функционалдык-структуралык анализ жасоонун негизинде Л.В. Данилова, И.А. Барсегян, Д.М. Володихин ж.б. каада-салттарды социалдык маалыматтын топтоштурулушунун формалары катары эсептешкен. Ошону менен бирге айрым изилдөөчүлөр, маселен, Г.Г.Котожеков, Д.Балашов, М.Варисов, Г.П.Овакимян, Ф.А.Фиельструп, М.И.Дегтярева, В.Коваленко ж.б. каада-салт, үрп-адат маселелерин ааламдашуунун шартында карашып, каада-салттын ички маңыздык өзөгү олуттуу өзгөрүүгө дуушар болбостугун, анын сырткы кабыгы гана (үстүртөн) коомдук өнүгүүнүн деңгээлине жараша өзгөрөөрүн көрсөтүшкөн. Ушул жагдайды эске алып, алар мындай «өзөк», «уңгу» улуттук, этникалык аң-сезимдин, маданияттын, менталитеттин динамикасын аныктап тураарын баса белгилешет.

⁴ Вебер М. Избранное. Образ общества. М., 1994. 47-б.

⁵ Зотов А. Ф. Преемственность научного знания и принцип соответствия. М., 1974. 65-б.

⁶ Кара: Суханов И.В. Обычай, традиции и преемственность поколений. – М., 1976.

Советтик мейкиндикте XX-кылымдын 80-жылдарында каада-салт феномени кеңири катуу талкууга алына баштагандыгы белгилүү. Мындай социомаданий шарттарда каада-салттар, анын маңызы туурасында биринчилерден болуп этнографтар өз салымдарын кошкон. Алар бул маселени тар предметтик аспектиде фольклордук мотивдер аркылуу талкуулашкан, бирок айта кетүүчү нерсе дискуссиянын катышуучулары бул рамка менен эле чектелип калышкан эмес. Ошол дискуссиялардын эң баалуу жетишкендиктери дагы да болсо маанилүүлүгүн жоготкон жок. Аларды 1981-жылы жарык көргөн «Советтик этнография» аттуу журналдагы талкуулардын системасынан көрүүгө болот. Бирок андан мурунураак философиялык адабиятта каада-салттарды изилдөөдө эки эпистемологиялык ыкма пайда болгон: философиялык-теоретикалык жана саясий-идеологиялык⁷.

Ушуну эске алуу менен ошол мезгилдеги советтик коомдун өнүгүүсүнүн контекстинде каада-салттардын жаратылышын түшүндүрүүнүн негизги учурларын көрсөтүүгө болот⁸. Ошондуктан, төмөнкү жоболорду келтирүү зарыл:

-каада-салт - бул имманенттик (ажырагыс) баарынан мурда, материалдык жана кандайдыр-бир деңгээлде социалдык, маданий- руханий жашоонун бир бөлүгү;

-каада-салттар - бул коомдук мамилелердин жана рухий ишмердүүлүктүн туруктуу формалары, алар социумдун бардык жашоо чөйрөлөрүнө тараган иш-аракеттердин универсалдуу түзүлүшү болуп эсептелет;

-рухий каада-салттар социалдык-экономикалык шарттардын негизинде аларга ылайык социалдык мамилелер системасында калыптанышып бардык конкреттүү маданий-цивилизациялык өнүгүүдө спецификалык мүнөзгө ээ;

-надстройка чөйрөсүндө калыптанган каада-салттар өзгөрмөлүү коомдук ыкмадан жана ага ылайык келген социалдык мамилелерден салыштырмалуу артта калышат;

- эмнегедир качан каада-салттар социалдык-экономикалык жана маданий-рухий жашоонун жаңы шарттарына жооп бербей калганда да адамдар аларды ташташпайт (жокко чыгарышпайт);

-каада-салттар-бул коомдун болмушунда функцияланган формалары иш жүзүндөгү институтцияланган көрүнүштөр юридикалык көрсөтмөлөр менен эмес, «жазылбаган мыйзам, иретинде» коомдук аң-сезимдин, т.а. коомдук пикирдин күчү менен камсыздалат;

- Өткөнү анча бай эмес өлкөлөрдө тарыхы узак мамлекеттерде каада-салттардын салыштырмалуу жаңы эрежеси чон кыйынчылыктар менен өзүнө жол ачат.

Аталган жоболор, биздин пикирибизде ошол мезгилдеги философиянын, жалпы эле социалдык-гуманитардык илимдердин белгилүү жетишкендиктеринен болуп эсептелген, бирок илимий изилдөөлөрдө «каада-салт» түшүнүгүн «ырым-жырым», «адат» ж.б.у.с. түшүнүктөрү менен аралаштыруу көп байкалган⁹. Ошону менен бирге эле Ф.Ницше белгилегендей, «моралдуу, нравалуу жана этикалуу болуу - бул байыртадан бери эле орноп калган мыйзамдар менен адаттарга баш ийүүнү билдирет»¹⁰ дегенди эске алсак, каада-салттардын маани-маңызындагы этникалуулука, тарыхыйлуулукка, ырааттуулукка, дүйнөнү өздөштүрүү потенциалына көңүл буруу зарылдыгы келип чыккан.

Маданий - цивилизациялык өнүгүүнүн динамикасы көрсөткөндөй система образдуу элементтер, белгилер, менен нормалардын, эрежелердин, чектердин жардамы аркылуу каада-салттар сакталып, мурунку муундар топтогон эмпирикалык, теоретикалык билимдерди, эмгек, ишмердик ыкмаларын, о.э. социо-маданий мамилелерин, салыштырмалуу баалуулуктарын өзгөрүүсүз түрдө өткөрүлүп бергендиги белгилүү. Ушуга байланыштуу «каада-салт» түшүнүгү адамдардын өз ара иш-аракеттери, индивидуумдардын табиятка, адамга, коомго, социумдук жана жеке жашоону түзгөн бардык кубулуштарга болгон мамилеси сыяктуу маселелерди козгоп, зарыл социалдык талап-

⁷ Кампарс П., Закович Н.М. Советская гражданская обрядность. - М., 1967. 229-б.

⁸ Каиров В.М. Традиции и исторический процесс. М., 1994. 229-б.

⁹ Черепанова Н.В. Традиции как социокультурный феномен. // Труды СГУ. Вып.94. Гуманитарные науки. Работы аспирантов и соискателей. М.: 2006. 51-61-б.

¹⁰ Ницше Ф. Соч. В 2т. -Т. 1. - М., 1990. - С.289.

ты калыптандырат. Социалдык жашоо чөйрөсүнө объективдүү болмушка ээ болуу менен ал коомдук пикирдин колдоосуна ээ болуп, жамааттардын, адамдардын ортосундагы мамилелерди тескеп туруучу кубаттуу объективдүү күчкө айланат, б.а. каада-салттардын талаптарынын аткаруу жазылбаган мыйзам, коомдук милдет катары каралат»¹¹.

Каада-салттардын коомдун жашоосундагы болмушунун уюшулуу ыкмасы жана калыптануу, функциялануу чөйрөсү көп тараптуу. Этностун, улуттун жана мамлекеттин жашоосунун тарыхый шарттары менен байланышкан каада-салттары бар. Ар бир элде, социалдык топто, жамаатта жана мекемеде, уюмда каада-салттар бар. Каада-салттар үй-бүлөдө, жашоо-турмушта, илимде, маданиятта, искусстводо, спортто, динде, саясатта ж.б.у.с. зарыл түрдө көрүнөт. Бир сөз менен айтканда каада-салттарсыз коомдук жашоонун бир да чөйрөсү болбойт, же болбосо адамзат коому каада-салттарсыз жашай албайт. Учурунда Н.А.Бердяев жазгандай, «тарыхтын маңызы каада-салттар аркылуу жүзөгө ашат дагы, өзүнө өткөн менен азыркынын ортосундагы чыгармачылык байланышты камтып турат»¹². Ошентип, каада-салт коомдук жашоонун бардык чөйрөлөрүн мүнөздөйт, ошол эле мезгилде ал социалдык-маданий мамилелердин спецификалык тиби катары кызмат кылат, анда адамдардын ишмердүүлүгүнүн ар кыл чөйрөлөрүндөгү ырааттуулук байланышы көрүнүп турат. Л.П.Буева айкын белгилегендей, каада-салттар алыстатылган идеалдуу модель, схема катары эмес, «жашоонун өзүнүн көрүнүштөрү, реалдуулуктун факторлору, бүтүн жашоолук кырдаал катары кызмат кылат»¹³.

Белгилей кетүүчү нерсе, жогоруда азыноолак айтып өткөндөй каада-салттар, анын категориялык статусу, эреже катары, «үрп-адат» түшүнүгү аркылуу түшүндүрүлөт. Үрп-адат белгилүү бир кырдаалдардагы адамдардын жүрүм-

турумдарынын көнүмүш ыкмалары. Ал индивиддерди социалдык жана маданий тажрыйбага жакындатуу каражаты катары муундан муунга өткөрүп берүү кызматын аткарат, жарандардын жашоо образын тескөөгө алып, ички топтук жакындашууну колдоп, ар кандай социотабигый объектилерди жана социалдык мамилелерди түшүндүрүп турат.

Үрп-адаттарга аталган коомдо кеңири тараган эмгектеги жалпы кабыл алынган ыкмалар, көндүмдөр, адамдардын жашоо-турмуштагы, үй-бүлөдөгү өз ара карым-катнаштарынын формалары, дипломаттык, диний ырым-жырымдар ж.б. тарыхый жалпылыктардын жашоосунун өзгөчөлүктөрүн чагылдыруучу кайталануучу иш-аракеттер таандык. Үрп-адаттарда өзүнүн маңыздык-мазмундук ачылышын, нравалык-руханий ориентациясын социумдун бардык көрүнүштөрүнөн тапса болот, алар маданий-тарыхый жактан калыптанышат. Үрп-адаттардын болмушунун уюшулуусунун пайда болуусуна жана функциялануу мүнөзүнө элдин тарыхынын өзгөчөлүктөрү, чарбалык жашоосу, жаратылыштык-климаттык шарттары, адамдардын социалдык-маданий абалы, диний көз караштар ж.б.у.с. таасирин тийгизет. Алар коомдук адат күчүнө ээ болуп, адамдардын жүрүм-турумуна таасирин тийгизет, алар моралдык-баалуулук дөөлөткө жатат. Кээ бир үрп-адаттар жарандардын кээ бир тануучулук көз караштык кызыкчылыктары менен тыгыз байланыштуу болгондуктан өткөн калдыктардын мүнөзүнө ээ болуусу ыктымал. Каада-салт жана үрп-адат этномаданият, социалдык-психологиялык көрүнүштөр катары өз ара байланышкан, бирок алар дал келишпейт. Бирок белгилей кетүүчү нерсе, «үрп-адат» менен «каада-салт» түшүнүктөрүн дайыма эле айырмалай бербейбиз. Өз убагында В.Д.Плахов белгилегендей, «үрп-адаттарды» каада-салттар деп атоого болот, бирок бардык эле каада-салттар үрп-адат боло беришпейт»¹⁴. Ушуга эле окшош пикирди Н.М.Закович да колдойт, «каада-салтка салыштырмалуу үрп-адат кыйла тарыраак, ал өзүнө ишмердүүлүк, жүрүм-турум ыкмаларын камтып турат. Эгерде үрп-адат конкреттүү кырдаалда жүрүм-турумга деталдуу

¹¹ Сарсенбаев Н.С. Обычай и традиции в развитии. Алма-ата, казахстан, 1965. 223-б.

¹² Бердяев Н.А. Мое философское мировоззрение. Философские науки. 1990. №6. — С. 67.

¹³ Буева Л. Социокультурный опыт и механизмы его освоения человеком. Культурный прогресс: философские проблемы?, т. М. 1984. 81-б.

¹⁴ Плахов В.Д. Традиции и общество. Опыт философско-социологического исследования. М., 1982. 15-б.

белги берсе, анда каада-салт жүзөгө ашырылган иш-аракеттердин жана алардын багыттуулугунун жалпы талабын көрсөтүп турат»¹⁵.

Ошону менен бирге эле изилдөөчүлөр П.П.Кампарс менен Н.И.Заковичтин эмгектеринде үрп-адат каада-салтка караганда эң кеңири түшүнүк катары берилет да, каада-салтка караганда үрп-адат текши жалпы категория катары берилип, ал эми каада-салт болсо анын бир элементин түзүп калгандай сезилет¹⁶.

Үрп-адаттар объективдүү түрдө социомаданий стереотиптер, мамилелер орун алган ишмердүүлүк чөйрөсүндө функцияланат. Башкача айтканда, үрп-адат тигил же бул улуттарга, этносторго, таптарга же болбосо элдердин социалдык жамааттарына, топторуна мүнөздүү болгон үй-бүлөлүк жана турмуш-тиричилик түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрүн чагылдырат (бош убакытты өткөрүү, кийим, тамак-аш, турмуш-тиричиликтеги карым-катнаштары ж.б.). Үрп-адаттар, каада-салттар сыяктуу эле социалдык-маданий тажрыйбаны өткөрүп берүүдө адамдардын белгилүү бир муктаждыктарын, суроо-талаптарын жүзөгө ашырат. Бирок, бардык эле үрп-адаттар, каада-салттардын элементи болуу менен бирге, конкреттүү калктын болмушуна карата белгилүү бир көз карандысыздыкка ээ.

Салттуулуктун эволюциялык маңызы көрсөткөндөй, үрп-адаттар - бул тарыхый жактан калыптанган, коомдук пикир тарабынан сакталуучу тилинин, маданиятынын, өткөн тарыхы жагынан жакын элдерге же топторго жана үй-бүлөлүк турмуш укладына мүнөздүү болгон элдердин карым-катнаштарынын туруктуу нормалары жана принциптери. Адамдардын жашоо-турмушунда каада-салттар менен катар эле үрп-адаттар да чоң ролду ойношот. Үрп-адат - бул социалдык тажрыйбаны муундан-муунга жана коомдон жарандарга өткөрүүнүн байыркы форма-

сы¹⁷. Үрп-адаттар коомдон индивидге карата түз берилбейт, алар инсанга көндүм адат түрүндө өтүшү мүмкүн. Үрп-адат адамдардын социалдык жүрүм-туруму уюштуруу өбөлгөсү катары уруулук коомдун шарттарында гана универсалдуу мүнөзгө ээ боло алган. Таптык коомдун келип чыгышы менен үрп-адат мурунку ролун жоготуп, жүрүм-турумду жөнгө салуунун тышкы формасы, катары турмуш-тиричилик дүйнөсүнө ыктаган.

Үрп-адат - бул белгилүү бир коомдо же социалдык топто өндүрүлгөн жүрүм-турумдардын стереотиптештирилген жана анын мүчөлөрү үчүн көнүмүш болуп эсептелген ыкмасы. Бул турмуш-тиричиликтин көнүмүш сакталып калуучу бөлүгү, баштапкы маанисин жоготкон ритуалдардын жана ырым-жырымдардын саркындылары, бирок адамдардын күнүмдүк кабыл алынган нормаларын бириктирүү функцияларын сактап калуучу; бул акырындык менен аң-сезимден адатка өтүүчү турмуш-тиричиликтеги жүрүм-турумдарды тескөөчү. Бул өзүнүн аң-сезимдик мүнөзүн жоготуп, бирок тиричиликтеги милдеттендирүүчү маанисин сактап кала алган диний жана моралдык нормалар. Адамзат иш-аракетинин негизги тескөөчүсү катары үрп-адат «салттуу коом» деп аталган адамзат жатаканасынын алгачкы баскычтарында кызмат кылса да, ал турмуш-тиричиликтеги аздыр-көптүр милдеттүү үлгүнү көрсөтүү менен динамикалык, өнүккөн этникалык системанын деңгээлинде өзүнүн жашоосун улатып, функциялана берет. Үрп-адаттарды аткарбаган адам баары бир коомдон сүрүлүп чыгарылат. Ошентип, үрп-адаттарда социумдун бийлиги өзүн көрсөтө алат. Демек, үрп-адат - бул топтун, этностун же кандайдыр-бир цивилизациянын мүчөлөрү тарабынан бат-бат кайталанып туруучу социалдык ык, натыйжада ал баардыгы үчүн машиналдык, жарым автоматтык жана жалпылык иш-аракеттер мүнөзүнө ээ болот. Аны жогорку индивидуалдуу адат деп атоого да болот.

Социумдун социалдык-экономикалык, маданий-нравалык өнүгүшүндө коомдук турмуштун көптөгөн чөйрөлөрүндөгү жүрүм-турум иш-аракеттери жөнгө салуунун ички формалары (моралдык эрежелерди жана нормаларды билүү, ишенимдер)

¹⁵ Закович Н.М., Зоц В.А. Праздники и обряды как элемент социалистической культуры. Вопросы научного атеизма. № 26.-М., 1980. 215-б.

¹⁶ Кампарс П., Закович Н.М. Советская гражданская обрядность. - М., 1967. 11-12-б.

¹⁷ Бутанасев В.Я., Монгуш Ч.В. Архаические обычаи и обряды саянских тюрков. -Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. И.Ф.Катанова. -2005. 138-б.

аркылуу башкарыла баштайт. Коомдогу иш-аракеттердин реалдуу шарттарындагы жүрүм-турум эрежелери руханий-нравалык нормаларда жалпыланып, жасаган ишмердик адамдардын руханий сапатынын тышкы көрүнүшү иретинде каралган. Уруулук үрп-адаттардын жүрүм-турумду жөнгө салуунун универсалдуу ыкмасы катары ролун жоготушу аң-сезимдин эмоциялык катмарында терең өзгөрүүлөрдүн пайда болушуна алып келген. Эгерде уруулук түзүлүштө иш-аракетти баалоонун эталону болуп үрп-адат эсептелсе, таптык коомдо жеке ишеним биринчи орунга чыккан¹⁸.

Демек, үрп-адаттар менен каада-салттар эки жалпы социалдык кызматты, б.а. коомдо калыптанып, бекитилген мамилелерди турукташтыруунун каражаты жана бул мамилелерди жаңы муундун турмушунда кайра өндүрүүнү ишке ашыруу функцияларын аткарат. Н.Н.Симкина белгилеп кеткендей, «Аталган функциялар үрп-адаттардын конкреттүү жагдайлардагы иш-аракеттерге деталдуу көрсөтмө бериши, ал эми каада-салттардын адамдардын ички дүйнөсүнө кайрылуусу аркылуу аткарылышы ыктымал. Каада-салттар коомдук мамилелерди түз эмес, руханий сапаттарды калыптандыруу аркылуу кайра өндүрүү жана турукташтыруу кызматын аткарат¹⁹. Каада-салттар менен үрп-адаттар адамдардын сезимдерин жана акыл-эсин ээлөө менен бирге реалдуу байкалган күч катары адамдарды бириктирет, жамааттагы жүрүм-турумдун туруктуу нормаларын негиздеп, анын мүчөлөрүндө парз сезимдерин калыптандырууга жардам берет жана индивидуалдуулукка каршы турат.

Каада-салттар, үрп-адаттар менен катар ырым-жырымдар да маданий-цивилизациялык өнүгүндө функцияланышат. Алар өзүнө тарыхый калыптанган жана коомдогу иш-аракеттердин алып жүргөн социалдык тобунда, белгилүү бир жашоо кырдаалында кеңири тараган формаларын камтып турат. Бирок, ырым-

жырымдар жамааттык иш-аракеттер катары өзүнө символдор, конкреттүү баалуулуктар, моралдын нормалары кызмат кылган идеяларды да сиңирет²⁰. Жамааттардын ортосундагы байланышты бекемдөөнүн зарыл, инсанды социалдык жалпылыка бекитүү элементи катары, алар жарандардын мамилелеринин формасын, баарлашуу ыкмаларын жана адамдардын иш-аракет системаларын бүтүн кырдаал катары муундан муунга өткөрүп берет. Ырым-жырымдар өзүнө татаал динамикалык рухий, б.а. эмоционалдык-психологиялык түзүлүштү камтып турат. Ошондуктан алардын адамдын жашоо образына жана рухий дүйнөсүнө тийгизген таасири каада-салттардын коомдун социомаданий дараметине тийгизген таасиринен айырмаланып, иштиктүү адамдарды белгилүү бир сезимдер, маанайлар, идеялар жана коомдук багыттар менен шыктандырган жалпы эмоционалдык-психологиялык атмосфераны түзөт.

Жалпысынан алганда, кыргыз маданиятынын бир өнүгүн ырым-жырымдар түзөт. Ырым-жырымдардын түрлөрү көп. Ар бир ырым-жырым кылымдар бою келаткан мазмуну, кыргыз баласынын өнүп-өсүшүндө салым-орду, эне сүтү менен муундан муунга берилүүчү мурастуулугу, башка элдин өкүлүнө бирде кызыктуу көрүнсө дагы, көбүнесе адаттан тыш, чоочун учурай турган сырдуулугу, өзүнүн аткарылышы кайсы бир көңүл өнүгүндөгү нерсенин чечилип калышына шарт түзгөн касиеттүүлүгү, анан талашсыз, кечээгиси, бүгүнкү-эртенкиси бар.

Дегеле кыргызда мынча ырым-ырым бар деп так маалыматты эч ким бере албайт. Мындай көңүл коюп карай келсең, аң-сезимсиз түрдө адам бир күндүк турмушунда канча ырым-жырым аткарып жибергенин өзү да андабайт. Адатта «кызга кырк үйдөн тыюу» деп элде айтылгандай, басымдуу тыюулар аталган жыныстын өкүлдөрүнө багышталат. «Керегем сага айтам, келиним сен ук» деп биздин даанышман карыларыбыз үйүстөндө саймедирей берип, өз балдары менен кыздарын, небере-чөбөрөлөрдү кантип туура жолго салып коюшаарын өздөрү да байкабайт. «Шыпыргыны тигинен койбо», «түнкүсүн эшикке суу төкпө», «кечкисин тырмак алба»,

¹⁸ Шаврова О.Г. Культурные традиции и трансформации в социодинамике обществ // Сахаровские чтения 2002 года: экологические проблемы XXI века: Материалы Международной научной конференции. - Минск, 17-21 мая 2002 года /Международный гос.экологический ун-т им. А.Д.Сахарова. -Минск, 2002. 183-б.

¹⁹ Симкина Н.Н. Традиции и их роль в развитии культуры. -Брянск, 1990. 20-б.

²⁰ Кара: Власкин А.Г. Мораль и традиции. - Л. 1981; Лебедев С.Я. Антиобщественные традиции, обычаи и их влияние на преступность. - Томск, 1989.

«тамактын үстүн алтүндө ачык калтырба», «кыбыланы карап заара кылба», «кума күнү кир жууба», «үйгө киши-кара келгенде алдагы баланын чекесине көө сүртүп кой», «төшөктү кыбыланы теппегендей сал», айтор, бул өндөнгөн үй тиричилигиндеги ар бир көрүнүш ырым-жырым болуп эсептеле берет.

Каада-салт менен ырым-жырымдардын айрымасына токтоло кетсек, мисалы, баланы бешике салуу - бул каада-салт, ал эми бешике бөлөп жатканда онбу, солбу деп беш чүкө салуу ж.б.у.с. - бул ырым-жырымдар. Жалпы эле ырым-жырымдардын катарына биз төмөнкүлөрдү киргизсек болот: ак кийүү, дем салуу, жар салуу, жети токоч, зикир чалуу, курмандык чалуу, көчүрүү, рух тазалоо, садага чабуу, түлөө берүү, шам жагуу, эмдөө ж.б.

Жогоруда айтылгандарга ылайык, каада-салттардын, үрп-адаттардын жана ырым-жырымдардын маани-маңыздык иш-аракети өнөкөт менен тыгыз байланыштуу. Коомдук мамилелердин өнүгүү тарыхы тастыктап тургандай, өнөкөттөр каада-салттардын, үрп-адаттардын жана ырым-жырымдардын калыптануусу үчүн негизди пайда кылышат. Ошондуктан алардан айырмаланып социалдык өнөкөттөр олуттуу түрдө инсандын жаратылышын, анын мүнөзүн, акыл-эсин, багыттуулугун жана баалуулук багыттарын ориентациясын толук туюнтпайт.

Жамааттар, жарандар чөйрөсүндө пайда болгон өнөкөттөр адамдардын жашоо образынын чектери болуп калуу менен жетишээрлик ченемде алардын иш-аракеттерин калыпка салып, убакытты үнөмдөйт жана эмгектин, жыйынтыктуулугунун жогорулоосун жөнгө салып турат. «Көнүмүштүк, - Ф.Ницше белгилгендей, - оңойураак, жакшыраак кылат, албетте, муну менен ырахат алат жана тажрыйбадан соң өнөкөт текшерилгендигин, б.а. пайдалуу экендигин билет»²¹. Башкача айтканда, социалдык өнөкөттөрдү, салыштырмалуу туруктуу эрежелер жана адамдардын жүрүм-турум нормалары катары гана аныктоого болот, алардын негизинде каада-салттар, үрп-адаттар жана ырым-жырымдар калыптанышат.

Каада-салт, үрп-адат түшүнүктөрү менен катар, алардын бир формалары катары приметтерге (жышаандарга) да кыскача ток-

толо кетүүгө болот. Нечендеген кылымдарды «карыткан» кыргыз элинин көөнөрбөс руханий маданияты калкыбыздын мурасын, оозеки чыгармачылыкты, эпикалык дөөлөттөрдү жана салттуулуктун түрдүү формаларын (каада-салттар, үрп-адаттар, нормалар, ырым-жырымдар) күнүмдүк турмуштук билимдерди, дүйнөнүн чексиз көрүнүштөрүнө карата жамааттын, жарандардын көз караштарын ж.б. баалуулуктарды, нарк-насилдерди өзүнө сиңирип тураарын этникалык тарыхтын философиясы тастыктап турат. Мындай элдик маданий-руханий асылдыктардын системасында олуттуу орунду социумдук чөйрөдө, жамааттардын, адамдардын арасында кенири тарап, функцияланган этноско таандык салттуу приметтер (жышаан, белги, мүнөздөмө) ээлейт. Башка түрдүү рухий дөөлөттөр сыяктуу эле приметтер коомдун диалектикасындагы жарандардын, улуттук, этникалык жалпылык - топтордун табиятка, социотабигый, социалдык жана адамдык болмуштарга болгон көп кырдуу мамилелерин туюнтуп, аталган реалдуулуктардын нексиз көрүнүштөрүнүн таанылып-билинишин, өздөштүрүлүшүн билдирет.

Элдик приметтер өзүнүн маңызы боюнча субъектилердин социалдык дүйнө таанымындагы ырааттуулукту, эмпирикалуулукту, сезимталдыкты жана рационалдуулукту, рефлексивдүүлүктү, ой чабытты, акыл-эсти, ой жүгүртүүнү, корутундулоону билдирүү менен таанылуучу предметтердин, процесстердин жана кубулуштардын, окуялардын аныктыгын, кайталануучулугун, баалуулугун, адамдык ченемин өздөштүрүүнүн натыйжасы. Калктын «калын катмарына» сиңип, конкреттүү-тарыхый мүнөзгө ээ болгон приметтер маданий нарктуулуктар (элдик мурастар, билимдер, салттуулуктун түрлөрү ж.б.) менен тыгыз байланышта функцияланат. Ошондуктан мындай рухий көрүнүштөр жамааттардын, жарандардын дүйнө таанымдык иш-аракетиндеги чыгармачылыкты, интуицияны, этникалык аң-сезимдин реалдуулукту, анын кубулуштарын, объектилерин туюп-кабылдоо «иш-аракетин», болмуштун бардык формаларынын маани-маңызына, мазмунуна атуулдардын сүңгүп кирүүсүн, ишмердик менен аларды таанып билүүсүн көрсөтөт.

Дүйнө тааным процессиндеги объект менен субъекттин көп кырдуу, татаал, карама-каршылыктуу өз ара мамилелеринин, карым-катнаштарынын салыштырмалуу аныкталып-такталган,

²¹ Ницше Ф. Соч. В 2т. -Т. 1. - М., 1990. 289-6.

өздөштүрүлүшү катары жарандардын ички рухий дүйнөсүнө айланган элдик приметтер көп түрдүүлүктүн биримдиги болуу менен реалдуулуктун чексиз көрүнүштөрүн адам ишмердигинин контекстинде чагылдырат. Практикалык ишмердиктин, таанымдын субъектиси болуучу жарандар өзүлөрүнүн түрдүү болмуштарга болгон алакаларында дайыма аларга таандык кайталануучулукту, ырааттуулукту, өздүк маңыз мазмунунан келип чыккан жазылбаган мыйзамдуулукту, нормалардын объективдүүлүгүн туюп-сезет, б.а. жышаандарды жашоо, ойлом, образдарында калыптандырат. Ушуга байланыштуу кыргыз коомунун салттуу мезгилиндеги жана азыркы социалдык-маданий мейкиндигинде функцияланган приметтер курамына көңүл буруу зарыл.

Кыргыз элинин маданий-цивилизациялык өнүгүүсүндө жамааттардын, жарандардын турмуш-тиричилигине байланышкан приметтер өзгөчө орунда турган. Аларга төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот: наристенин бутунун таманын өбүү туура эмес, себеби көпкө чейин баспай калышы мүмкүн; кургатуу үчүн түн ичинде баланын кийимин сыртка калтырууга болбойт; оттун күлүн түндө эшикке чыгарбайт; жаңгакты үйдүн короосуна тиксе өлүмгө, жоготууга алып келет; баш кийимди эч кимге берүүгө (белек кылууга) болбойт; башка адамдарга курч, кесүүчү предметти белекке берүү туура эмес; жуулбаган идиштерди түнкүгө калтырбайт (мындай жагдай үйгө кандайдыр таза эмес күчтөрдү чакырышы мүмкүн); казанды бычак менен аралаштыруу жарабайт (кыздын келечектеги кайын энеси урушчаак болот); баланы бир жашка чейин күзгүгө көрсөтпөйт (ооруулуу болуп калышы ыктымал); кечинде бирөөгө акча бербеш керек; зарыл жумуштап келе жаткан адамдын жолун тоспоо керек (жолу болбой калат); тамакка чымын түшсө - белекти күт; үйлөнүү күнүндө кир жууга болбойт (жаш жубайлардын өмүр бою жолу болбой калышы деген белги); машинаны жууса - жаан болот ж.б. Жогоруда аталган жышаандар турмуш-тиричиликтен келип чыгып, күнүмдүк иш-аракетте кайталанып, далилдүү, салттуу мнөзгө ээ болгон²².

Калк арасында кеңири тараган турмуш-тиричиликке байланышкан приметтерден башка дагы табигый-космостук кубулуштарды байкап, өздөштүрүү менен шартташкан, жалгашкан элдик жышаандар бар экендиги белгилүү. Жаратылыш объектилерин таанып-билүүнүн натыйжасында кыргыздардын жашоосунда төмөндөгүдөй приметтер калыптангандыгын көрсөтүүгө болот: шамалдан кийин сөзсүз жаан жаайт; жөргөмүштөр тез кыймылдап «иштешсе» ачык, жылуу күн күтүлөт; эгерде чымын-чиркейлер адамдарды, жаныбарларды «тегеренип» тынчын кетирсе сөзсүз жаан жаайт; эртең менен күн кызарып чыгышы - катуу шамалдын болушун билдирет; күн батып баратканда булуттар көбөйсө - жаандын күтүлүшү мүмкүн; ар бир адам белгилүү бир жылдызга ылайык төрөлүп, өнүгөт (ушуга ылайык жылдыздуу киши деген түшүнүм-белги бар) ж.б.

Кыргыз элинде баланын төрөлүшү жана өнүгүшү менен байланышкан түрдүү приметтер функцияланган. Жаңы төрөлгөн баланы 40 күнгө чейин чоочун адамдар көрүүгө болбойт, эгерде көрсө ал ооруулуу болуп калышы мүмкүн; бешикке бөлөнгөн наристени эл көп учурда сыртка чыгарууга болбойт, ал коркок, тынчы жок болушу абзел; бала жатпаган бош бешикти терметүүгө болбойт (мындай жагдай наристесин жоготкон, эс-акылынан ажыраган энени элестетет); баланын башындагы «эмгекти» кол же бармак менен басууга болбойт, анын бактысы ошондо деген элдик түшүнүк орун алган ж.б.

Кутман калкыбыздын жашоо-тиричилигинде үйдү курууга байланышкан түрдүү жышаандар болгондугу баарыбызга маалым. Маселен, үйдү мурун жол болгон жерге курууга мүмкүн эмес, себеби ал үйдө кийинчерээк өлүм, чыгым көп болушу ыктымал; үйдү ага чейин мончо салынган жайга да салууга болбойт (ал жер таза эмес, дайыма жагымсыз жыт болот); мурун өрттөнгөн, күйгөн, анан ондолгон үйдү сатып алууга болбойт, андай учурда үйдө жамандыктар көп болот, мындай жагдай баланын төрөлүшү менен гана токтойт; дарбаза турган жерге да үй куруу мүмкүн эмес, андай болсо ал үйдө тынчтык болбой, бөлүнүп, жарылуу өкүм сүрөт; үй-жайды дайыма жаныбарлар (мышык, ит ж.б.) эс алган жерлерге салса жакшылык күтүлөт ж.б. Үйгө байланыштуу приметтерде ан-

²² Большая книга примет / Авт.-сост. Е.А.Исасва, Ы.Б.Белякова, А.Е.Кузнецова, Ю.М. Спасская. - М.: ЭКСМО, 2007. 100-107-б.

да жашоочулардын табияттык, социалдык болмуштар менен шайкеш биримдиги чагылдырылган.

Социомаданий чөйрөдөгү салттуулуктун жана инновациялуулуктун контекстинде кыргыздардын жашоосунда, этникалык, улуттук өнүгүүсүндө тамак-аш даярдоо, ат жана ит менен байланышкан калетсиз нормага айланган жышаандар кеңири тараган²³. Маселен, туз тамакты даамдуу кылат, кыз үйдүн көркүн чыгарат; нан менен туздун даамын үйдөгү кыздар аркылуу татуу абзел; эртең мененки тамактан качпа, кечки тамакка шашпа; атуулдар жаш-курагы боюнча улуу болушу мүмкүн, бирок тамак-аштан улуу эч нерсе жок, эртең мененки тамак адамдын бир күнкү жашоосунун башаты; тамак бышырылуучу казанды эшиктин мандайына кыйшайтып коюуга болбойт; отко күйгөн туз үйдөгү кыздын жашоосунда кыйынчылыктарды алып келиши ыктымал ж.б.

Биздин этносубуздун үй-жаныбарлары менен байланыштарын, айрыкча жылкынын адамдар үчүн пайдалуулугун туюндурган приметтер бар экендигин белгилөөгө болот: камчы менен атты башка чабууга болбойт (бул жагдай анын ээсин башка чапкан менен барабар); атка минген адам эч качан анын жалына буттарын кайчылаштырып койбош керек, себеби жал өзү ыйык деп эсептелет; эгерде короодогу жылкы ээсин карап бышкырса, кишенесе, куйругун жайып-булгаласа жолго чыгат дегендикти билдирген жышаан; жол жүрүүгө даярдалган ат тиштерин кайрап-кычыратса сапардын жолдуу болушун туюнткан белги; эгерде аттанган, жолго чыккан жолоочуну иттер кыштоосо, аларды кайра куубайт, бул атчандын сапары байсалдуу болоорунан кабар берет; катар байланган аттар бири-бирин кашып, тиштешсе жакшылыктын жышааны; бирөөгө атын бергенде же сатканда ээси анын жүгөнүн, чылбырын алып калат, себеби жылкыдагы жакшы башат, ыйыктык же асылдык жүгөндө деп каралат; ж.б. Демек, жогоруда келтирилген приметтерде жылкынын табигый жана турмуштук тиричиликтик баалуулугу туюнтулган.

Салттуу кыргыз коомунда жана заманбап социотабигый мейкиндикте эл арасында үй-жаныбарларына, айрыкча итке байла-

²³ Жумагулов М. Экологические ценности в культуре кыргызов. –Б.: 2015. 168-176-б..

нышкан приметтер кеңири тарагандыгы белгилүү. Этносубуздагы салттуулук боюнча ит адамга берилгендиктин көрүндүшү, жандуу сактоочу, ишенимдүү жардамчы деп элестетилет. Ага ылайыктуу жышаандар итти эч качан жакын адамдарга берүүгө (сатууга) болбойт, андай учурда алардын ортосундагы жакшы мамиле бузулат; эгерде ит чөптү аймап-жесе, үйдүн жанынан кетпесе жакшылык болот дешкен; ит мурдун жогору көтөрүп үрүп-улуса, жамандыкка жоруккан, улуган иттер кырсык алып келет деп, алардан тез кутулууга аракеттенишкен. Ушул эле өңүттөн алганда көгүчкөндөрдүн кыймылынан да жагымдуу жышаанды табууга аракет болгон. Маселен, үйлөнгөн жаш жубайлар кое берген көгүчкөндөрдүн колукту бошоткону озуп кетсе кыз, ал эми күйөөнүн колундагы көгүчкөн алдыга чыкса эркек төрөлөөрү жөнүндөгү белги болгон; көгүчкөндөр бийик, узак учушса, анда жаш үй-бүлө бактылуу, бекем болоору жөнүндөгү ишеним келип чыккан; эгерде алар жанаша учса үй-бүлө ынтымакта, жетишкендикте жана бакубат турмушта жашайт деген жышаан калыптанган.

Жогоруда айтылгандардын негизинде кыргыздардын этникалык, улуттук маданиятынын тутумунда функцияланган элдик приметтер (жышаандар) анын менталитети, жашоо образы жана социомаданий, рухий-нравалык чөйрөлөрү менен тыгыз байланышкан. Маданий-цивилизациялык баалуулуктардан башка көрүнүштөрү сыяктуу эле калктын көп кылымдык тажрыйбасынан, дүйнөтаанымынан өзөк алган предметтер жамааттардын, жарандардын реалдуулуктун түрдүү формаларына, алардын болмуштарына (космотабияттык объектилер, кубулуштар, социумдук чөйрөлөр, коомдук карым-катыштар ж.б.) карата болгон мамилелердин көп жактуулугун, баалуулугун, динамикалуулугун туюнтушат. Мына ушул өңүттө приметтер өзүлөрүнүн маанимандыгына, мазмунуна философиялуулукту (философемаларды, экологемаларды), жарандык терең акыл-эс калчоону, ой жүгүртүүнү, ырааттуу, бүтүм чыгара билүүнү жана тарыхый-логикалык концепттердин элементтерин, эмпирикалык менен рационалдык таанымдын шайкеш биримдигин сиңирет. Мындай салттуулуктун функцияланышы тарыхый-конкреттүү, этникалык-маданий мүнөзгө ээ болот да субъектилердин (социумдар, жарандар, жамааттар, конкреттүү адамдар) дүйнө таанымынын

чексиздигин, аныктыгын, карама-каршылыктуулугун, предметтик - практикалык жактан детерминацияланышын билдирет.

Демек, «каада-салт» түшүнүгү өзүнүн социалдык мааниси, имманенттик мазмуну боюнча ага жакын «үрп-адат» жана «ырым-жырым», «приметтер (жышаандар)» ж.б.у.с. түшүнүктөр менен тыгыз байланыштуу. Алар социалдык нормаларга тийиштүү болуу менен өзүнө каада-салттардын маани-маңыздык тереңдеп түшүнүүнү мүнөздөп, алардын көрүнүштөрүнүн спецификалык формаларын камтып турат. Социалдык-маданий тажрыйбаны аккумуляциялоо менен үрп-адаттар, ырым-жырымдар маданиятты муундан муунга өткөрүп берүүнүн бирден-бир каражаты болуп эсептелет. «Биринчи жагынан, алар рухий маданиятты сактоонун жана өнүгүүнүн формасы катары, ал эми экинчи жагынан, маданияттын ырааттуулугун өткөрүп берүү механизми, ыкмасы катары кызмат кылат»²⁴. Бирок бул жагдай аталган түшүнүктөрдү бири-бирине дал келтирүүгө негиз бербейт. Каада-салттар жогоруда белгиленгендей, адамзат жашоосунун бардык чөйрөлөрүндө функцияланат, үрп-адаттар менен ырым-жырымдар жөнүндө айтылганда үй-бүлөлүк, турмуш-тиричиликтик мамилелер, б.а. салыштырмалуу социомаданий жашоонун тар чөйрөсү туурасында кеп козголот. Мисалы, «үрп-адат» жана «ырым-жырым» түшүнүктөрү сөзсүз түрдө колдонулуучу эмгектик каада-салттар же илимдин каада-салттары жагдайында чагылдырылат. Эгерде каада-салттар социумдардын динамикалык системасында функцияланышса, анда үрп-адаттар менен ырым-жырымдар коомдук аң-сезимдин мораль, дин жана укук сыяктуу формалары менен тыгыз байланыштуу.

Каада-салттарды жана үрп-адаттарды изилдөөчүлөр жалпы бир пикирге келүү менен бирге үрп-адаттардын иш-аракеттик чөйрөсүнө элдердин күндөлүк жашоосу, үй-бүлө мамилелери, мораль ж.б. кирет дешкен. Мисалы, Н.С.Сарсенбаев мындай деп жазат: «Эреже катары, үрп-адаттардын иш-аракеттери бул элдердин

өндүрүштүк эмес чөйрөсү жана турмуш-тиричилиги»²⁵. Демек, үрп-адат бир улуттарга, элдерге, таптарга же болбосо элдердин социалдык топторуна мүнөздүү болгон үй-бүлөлүк жана турмуш-тиричилик укладынын өзгөчөлүктөрүн чагылдырат (бош убакытты өткөрүү, кийим, тамак-аш, турмуш-тиричиликтеги карым-катнаштары ж.б.).

Үрп-адаттар, каада-салттар сыяктуу эле социалдык жана маданий тажрыйбаны өткөрүп берүүдө адамдардын белгилүү бир муктаждыктарын жүзөгө ашырат. Бирок, бардык эле үрп-адаттар, каада-салттардын элементи болуу менен бирге, элге белгилүү бир көз карандысыздыкка ээ.

Тарыхый жактан үрп-адаттар каада-салттардан мурда пайда болушкан. Ушул жерден мындай суроо туулат: үрп-адаттар качан пайда болот? Бул суроого кыска эле жооп берүүгө болот: адамзат пайда болгондон бери үрп-адаттар бирге калыптана баштаган. Мисалы, ымыркайдын төрөлүшү менен канчалаган ырым-жырымдар, церемониялар, үрп-адаттар өткөрүлөт. Ымыркайдын ата-энесин туугандары, достору, тааныштары куттукташып көптөгөн белек-бечкектерди тартуулашат. Ал эми ата-энеси болсо мүмкүнчүлүктөрүнө жараша келген меймандарга сый көрсөтүшөт. Жыл сайын ымыркайдын туулган күнү белгиленет.

Коомдун өнүгүүсү менен каада-салттардын ролу өсүп, алардын таасир берүү чөйрөсү кеңейет. Материалдык өндүрүш менен коомдук мамилелердин өсүүсү рухий байлыктын жалпы өнүгүүсүнө алып келди. Демек, эгерде социум жигердүү өнүксө жана кеңейсе, анда албетте коомдук жашоонун бардык чөйрөлөрү да эволюцияланышат, алар белгилүү бир каада-салттардан, муундардын ырааттуулук байланышынан сырткары пайда боло, калыптана алышпайт. Адамзат тарыхый коомдук процесстин жогорку тепкичтерине жетүү менен өзүнүн материалдык жана руханий маданиятын кайрадан түзбөйт, тескерисинче андан мурунку жетишилген жыйынтыктарга таянып өнүгөт. Ушуга байланыштуу Э.А.Баллер туура пикирин билдирген, «кылымдар аралыгында дайыма маданий мурастын элдердин иш-

²⁴ Закович Н.М., Зоц В.А. Праздники и обряды как элемент социалистической культуры. Вопросы научного атеизма. № 26, -М., 1980. 231-6.

²⁵ Сарсенбаев Н.С. Обычай и традиции в развитии. Алма-Ата, Казахстан, 1965. 86-6.

мердүүлүгүндөгү ролу маданий баалуулуктардын өзүнүн көлөмүнүн өсүүсүнүн табигый процессине эмес, коомдук прогресстин темпинин өсүүсүн шарттаган бир катар социалдык себептердин иш-аракетине байланыштуу өсөт»²⁶.

Каада-салттар жана үрп-адаттар элдердин коомдогу байланыштарын, карым-катнаштарын жана алардын социотабигый, социомаданий, чөйрөлөр менен болгон мамилелерин жана цивилизациялык-тарыхый, социалдык-экономикалык шарттарын чагылдыруучу, татаал, көп кырдуу спецификалык коомдук көрүнүш. Ушул жагдайдан алганда каада-салтты этикалык аспектиде моралдык принциптердин муундан муунга берилиши деп түшүндүрүлөт. Демек, каада-салт адамдардын жүрүм-турум нормаларын, жашоо укладын чагылдырат. Жогоруда айтылгандай негизи «салт» латын сөзүнөн алынган, «traditio» «өткөрүп берүү» деген түшүнүктү билдирээрин эске алсак, бул түшүнүк анын маңызын айкындап турат, себеби ал эски менен жаңынын, азыркы менен келечекти байланыштырып туруучу зарыл кубулушту туюнтат. Каада-салт өзүнүн коомдук турмуш-тиричилигинде, жарандардын жашоосунда тарыхый жактан калыптанган, салыштырмалуу туруктуулукка ээ болуп, жүрүм-турумдун нормаларын, эрежелерин белгилеп, окуялардын тартибинин жайланышын, жамааттын болмушуна таандык жалпыланган кулк мүнөздү чагылдырат. Экинчиден, ал коомдук идеологиянын формасындагы белгилүү идеялык - чыгармачылык багытты чагылдырып (саясатта, адабиятта, искусстводо ж.б.) бул же тигил калыптанган, маанилүү агымдардын динамикасына байланыштуу функцияланат.

Каада-салт коомдук мамилелердеги жалпылыкты чагылдырат, б.а. ал социалдык мурастын зарыл компоненти катары эсептелет. Каада-салтты мурунку доорлордон мурасталган элестөөлөрдүн жыйындысы катары кароого болот. Бул өңүттө каада-салттын болмушу эски менен жаңынын катышы жөнүндөгү маселе менен тыгыз байланышкан. Каада-салтты эски менен окшош түшүнүк иретинде караган айрым изилдөөчүлөр аталган феноменди азыркы доорго карама-каршы коюшат²⁷.

Каада-салт коомдук жашоонун продуктусу жана коомдук пикирдин күчү менен көзөмөлгө алынып туруучу элдердин жүрүм-турумунун социалдык нормаларын чагылдырып туруусу. Каада-салт жогорку туруктуулукка ээ болуу (маселен, каада-салттар таптык коомдо таптык мүнөзгө ээ) менен бирге муундан-муунга берилип турат. Каада-салттардын функцияланышы коомдук ишмердиктин ар түрдүү областарында жүрөт. Каада-салттар улуттун, этностун, жамааттардын, жарандардын жашоосундагы социалдык-идеялык багытты терең камтыган касиеттер жана сезимдер. Ошондуктан коомдук аң-сезимдин бардык формаларында көрүнүктүү орунду ээлейт. Мисалы, укукта, саясатта, илимде, философияда, искусстводо, динде жана андан тышкары алар өндүрүштүк, социалдык-экономикалык чөйрөлөрдү да камтыйт. Ар түрдүү мектептердин, агымдардын, методдордун, искусствонун, адабияттын, философиянын мүнөздөмөсүндө эреже катары үрп-адат түшүнүгү эмес, дээрлик каада-салт түшүнүгү колдонулат. Каада-салттарды бүтүндөй бир тарыхый өнүгүүнүн этаптары мүнөздөй алат²⁸.

Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгон 1991-жылдардан кийин азыркы мезгилдерге чейин каада-салт феномени кайрадан бирден-бир актуалдуу маселелерден болуп калды десек жаңылышпайбыз. Ата-мекендик философиялык адабияттарда кыргыз элинин каада-салттарынын маани-маңызына байланышкан маселелерде А.А.Бекбоев, Ж.Б.Бөкөшов, Ж.К.Урманбетова, Ш.Б.Акмолдоева, Б.А.Аманалиев, А.А.Асанканов, Р.А.Ачылова, Г.А.Бакиева, А.А.Брудный, А.Х.Бугазов, М.Ж.Жумагулов, Ы.М.Мукасов, Ч.Т.Нусупов, А.Акматалиев, Э.К.Шарипова, А.С.Кочкунов ж.б. өзүлөрүнүн эмгектеринде этникалык, улуттук каада-салттардын пайда болуусуна, калыптануусуна көңүл бурушкан жана алардын социумдагы функцияланышын, маанилерин анализдешкен. Алардын илимий изденүүлөрүндө элдик каада-салттардын, үрп-адаттардын тарыхый-философиялык, эволюциялык табиятын, айрыкча кыргыздардагы салттуулуктун болмушун иликтөөдө колдонгон ыкмалары зор илимий

²⁶ Баллер Э.А. Преемственность в развитии культуры. МЛ 969. 74-б.

²⁷ Балашов Д. Традиционное и современное // Наука и религия. -М., 1995. №2. 13-19-б.

²⁸ Закович Н.М, Зоц В.А. Праздники и обряды как элемент социалистической культуры. Вопросы научного атеизма. № 26,-М., 1980. 24-б.

кызыгууларды жаратып келет. Бул өңүттө биздин окумуштуулардын изилдөөлөрүндөгү философиялык рефлексиялар каада-салттардын тарыхый-философиялык маңызы проблемасын иликтөөнүн теориялык-методологиялык негизи катары кызмат өтөшү менен түшүндүрүлөт.

Кыргызстандын социомаданий өнүгүшүнүн контекстинде каада-салт», «үрп-адат», «социалдык норма» түшүнүктөрүнүн соңку экспликацияланышына көңүл буруу менен Э.К.Шарипова өзүнүн изилдөөсүндө «Каада-салтка карама-каршылыктуу болгон жеке, кайталангыс, кокустук түрүндө кездешүүчү көрүнүштөр да эски катары каралышы ыктымал. Демек, «каада-салт» жана «эски» түшүнүктөрү бири-бирин толуктап турган эмес, кайчылаш түшүнүктөр болуп эсептелет» - деп белгиленген²⁹.

Каада-салт түшүнүгү адамдардын өз ара карым-катнашы, индивидуумдун адамга, социумга, табиятка болгон мамилеси жөнүндөгү маселелерди камтыйт. Бул феномендин жардамы аркылуу социум социалдык-маданий, руханий-гуманисттик талаптарды калыптандырат. Коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүн кучагына алган каада-салт социалдык пикирдин колдоосуна ээ болуу менен бирге, чечүүчү мааниге ээ болуп жамааттардын, жарандардын жашоо-турмушунда аныкталган, такталган «жазылбаган мыйзам», эреже, парыз иретинде мүнөздөлөт³⁰.

Өз кезегинде белгилүү философ Асанбек Табалдиев салттын маани-маңызы, кыргыз элинин каада-салттары туурасында көп ойлонгон. Ал өзүнүн «Айыл маданияты жөнүндө сөз»³¹ аттуу эмгегинде кыргыз элинин каада-салты – ат коюу, аш-той өткөрүү ж.б. жөнүндө кеңири сөз кылып, салт маселесин изилдөөдө, талдоодо ар заман өз үстөмдүгүн жүргүзөөрүн баамдаган. Ал «жаңы», «советтик» салттар тууралуу чыныгы коммунист деминде кеп кылган.

Каада-салт өзүнүн функцияланышында эскинин зыяндуу жактарын таануу (жерүү) (эрежелери) аркылуу коомдук мамиле

лелердин өнүгүүсүн камсыз кылат. Таануу процесси бардык шарттарда диалектикалык мүнөзгө ээ болгондугуна байланыштуу каада-салт коомдук мамилелерди каттоо функциясын да аткарат. Социалдык-мейкиндик - убакыттык континуумда алып карай турган болсок, каада-салт коомдук өнүгүүдөгү өткөн мезгил менен азыркы учурдун биримдигин мүнөздөйт. Андан тышкары бул феномен социалдык-экономикалык байланыштардын түрдүү формаларын туюнтуучу катары да кызмат өтөйт, ошондой эле эстетикалык, компенсатордук, гносеологиялык функцияларды да аткарат³². Каада-салттар жарандардын, топтордун жана жамааттардын өз ара мамилелеринин мүнөзүнө жана деңгээлине белгилүү таасир тийгизип, руханий-моралдык, социалдык-психологиялык чөйрөлөрдү шарттайт. Каада-салт социалдык көзөмөлдөөнүн эң күчтүү каражаты катары белгилүү деңгээлде атуулдардын өз ара мамилелерин чектеши мүмкүн же регламенттештирет, б.а. жөнгө салат. Ошону менен бирге Э.К.Шарипова социалдык салттардын болмушун контекстинде каада-салттар индивиддердин жүрүм-турумунун жана субъективдүү иш-аракетинин социалдык негиздемеси иретинде да каралаарын көрсөткөн³³.

Өзүнүн изилдөөсүндө М.Ж.Жумагулов баса белгилеп кеткендей, «каада-салттар, анын ичинде улуттук-этникалык каада-салттар маданий-цивилизациялык мейкиндикте жана социалдык убакытта камтылган конкреттүү - бүтүн социомаданий көрүнүштү түшүндүрүп турат. Андыктан улуттук каада-салттар өзүнүн табияты боюнча улуттун же этностун (анын ичинде кыргыз элинин дагы) эволюциялык маңызы жана имманенттик мазмуну менен тыгыз байланышта болуп, алардын менталдуулугун, менталитетин жана жашоо образын, жашоо ишмердүүлүгүнүн ыкмасын, табияттык, социотабияттык жана социалдык, рухий аныктуулук менен болгон көп түрдүү мамилелеринин формасын билдирип турат»³⁴.

²⁹ Шарипова Э.К. Социалдык нормалар: маңызы жана формалары. -Б., 2007. 161-б.

³⁰ Ошол эле. 164-б.

³¹ А.Табалдиев. Айыл маданияты жөнүндө сөз. Фрунзе. 1985. 162-220-б.

³² Ошол эле. 34-35-б.

³³ Шарипова Э.К. Социалдык нормалар: маңызы жана формалары. -Б., 2007. 166-б.

³⁴ Жумагулов М.Ж. Экологические ценности в культуре кыргызов. -Б. 2015. 146-б.

а) Каада-салттар социумдун чөйрөлөрүнө, социотабигый болмушка жана жамааттарга, жарандарга карата болгон баалуулук мамиле катары социалдык-маданий өнүгүүнүн ырааттуулугун камсыз кылат. Чындыгында ар бир кийинки муун өнүгөт, укумдан тукумга берилген каада-салттарды сактайт, жакшыртат, өзү үчүн тигил же бул маданий-тарыхый мезгилдеги баалуу болгон учурларда алардын маанисин, нарктуулугун көрсөтөт.

б) Каада-салттар калыптанган формалар, белгилүү социалдык чөйрөдөгү калктардын (улуттардын, элдердин) жашоо ишмердүүлүктөрүнүн уюшулуу ыкмалары катары, маданий-мейкиндикте жана тарыхый-социалдык убакытта функцияланып, маданий-руханий дөөлөткө айланат.

в) Каада-салттар тигил же бул маңыздуу курамдардын (мамлекеттик, коомдук, улуттук) адамдардын жашоо ишмердүүлүгүнө, коомдогу анын болмушунун өзгөчөлүктөрүнө карата болгон талабы.

Каада-салттардын жаратылышына тарыхый-философиялык ой жүгүртүү негизинде тыянак чыгарууга болот, алар көптөгөн салттуулукту (стереотипти, адаттарды, көндүмдөрдү, нормаларды, эрежелерди ж.б.) баалоо, өткөрүп берүү, колдоо жана идеяларды, баалуулуктарды, принциптерди, моделдерди жана адамдардын таанылган тажрыйбасын оозеки жана жазма түрүндө муундан муунга сактоо дегенди билдирет. Каада-салт өзүнө социумдун, жамааттардын, адамдардын жашоо-турмушунан, алардын дүйнөкөрүнүштөрүнө болгон көп кырдуу баалуу мамилелерин, ишмердүүлүк формаларын, коомдук түзүлштөрдүн жүрүм-турум нормаларын, билимдердин динамикалык системасын камтып тураары шексиз. Бул жерде ага полифункционалдуулук тийиштүү, б.а. таанып билүүчүлүк, аккумуляциялык, селективдик, коммуникативдик, ырааттуулук, регулятивдик, адаптациялык, трансляциялык, тарбиялык ж.б.у.с функцияларды аткарат.

Салттын классификациясын жана типологиясын атайлап иликтеш теориялык да, практикалык да мааниге ээ.

Салт жаралат. Иштин, жорук-жосундун, мамиленин кайсы бир жолу, ыгы, ырааты кайсы бир себептен улам кайталанып, тиешелүү кырдаал-жагдайга улана колдонуп отуруп, мурункудан

кийинкиге калып, улуудан кичүүгө мурасталып, адатка айланып, салт даражасына жетет.

Салт сакталат. Салттын сакталышы анын аткарылышы. Адам турмушунун тигил же бул чөйрөсүндө мурунтан келе жаткан салттын талабын, эрежесин, көрсөтмөсүн эске алып, ошого таянып, ошого ылайыктап иш кылышка тура келет.

Салт уланат. Салт билгендер билбегендерге, чочундарга, кийинки муунга үйрөтөт, түшүндүрөт. Салттын уланышы – бир жагынан анын сакталганы, экинчи жагынан анын жаңы аймактарды кучагына тартып, учурдагы кырдаал-жагдайга ылайыкташып, мезгил-мейкинине жараша ийкемдүү жашашы.

Салттын өз орду, салмагы болот. салттын «жазылганы» мыйзамдатылганы, атайлап белгилүү бир талаптарга ылайык кабыл алынганы бар. Ошондой эле «жазылбаган», элдин эсинде, иш же окуянын бой-тулкусунда жашаган салттар болушу ыктымал.

Салт эскирет, жаңыланат, өзгөрөт, унутулат... Салтсыз коом болбойт. Салтсыз турмуш баш-аламан, чалды-куйду болмок. Адамдардын чогуу, биргелешип жашашында, иш кылышында ар дайым темирдей бекемби же коргошундай жумшакпы, татаалбы же жөнөкөйбү, айтор кайсы бир салттар калыптанып, сакталып, ошону менен кыймыл-аракет, жорук-жосун ыраат алып, ар нерсе өз-өз орду менен менен болот⁴⁰.

Каада-салт феномени дайыма тарыхый-философиялык ой жүгүртүүнүн предмети болуп калат жана ал ар кыл өнүгтө социумдардын социалдык-экономикалык, маданий-тарыхый жана рухий-нравалык өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен экспликацияланат. Каада-салттардын маңызына жана имманенттик мазмунуна болгон тарыхый-эпистемологиялык ыкма көрсөтүп тургандай, биз изилдеп жаткан көрүнүш үрп-адат, социалдык норма, ырым-жырым ж.б.у.с. окшош, маанилеш көрүнүштөр менен байланыштуу, аларды изилдөө маданий-тарыхый процесстин контекстиндеги өнүгүүдөгү, жаңылануудагы жана кеңейүүдөгү каада-салттардын социомаданий табиятын ачып берүүнү шарттап турат.

⁴⁰ Бөкөшов Ж.Б. Салт жана Билим. -Б., 2014. 16-17-б.

Каада-салттардын маңызына тарыхый-философиялык рефлексия, алардын салыштырмалуу татаал курамга ээ, өнүгүүсүнүн жана функциялануусунун өздүк логикасы бар экендигин көрсөтөт. Каада-салттар өзүнө татаал, өнүккөн социомаданий көрүнүштү камтып турат дагы, конкреттүү-тарыхый, этномаданий мүнөзгө, адамдык ченемге ээ болот. Ал азыркыны өткөн мезгил жана келечек менен байланыштырып, коомдун социалдык-маданий өнүгүүсүндөгү ырааттуулукту камсыз кылат, бүтүндөй социалдык реалдуулуктун салыштырмалуу туруктуулугун, көптүктүн биримдигин шарттап турат. Каада-салт социумдардын системасында коомдук-экономикалык, социалдык-маданий мамилелердин функцияланышуусунун натыйжасы катары эсептелет, б.а. өзүнүн атрибуттук болмушун адамзат цивилизациясынын диалектикасын туюнтуу менен уюштурат.

Жогоруда айтылгандардын негизинде төмөндөгүдөй жоболорду алууга болот:

-Каада-салт феномени татаал социалдык маданий кубулуш катары маданий-цивилизациялык мейкиндикте жана социалдык убакытта функцияланат. Ал тарыхый-конкреттүү, этникалык, улуттук жана жалпы адамзаттык мүнөзгө ээ болот, жамааттардын, жарандардын дүйнө көрүнүштөрүнө (табият, коом, социумдар, этносоциалдык жалпылыктар, адамдарга карата болгон көп кырдуу мамилесин туюнтат.

-Социалдык баалуулуктардын өзгөчө болмушу болгон каада-салттар системасы, алардын маани-маңызы дайыма түрдүү социалдык-гуманитардык илимдердин изилдөө объектиси болуп саналат. Чындыгында каада-салттардын өзүнүн болуму тарыхый-луулукту жана философиялуулукту, диалектикалуулукту камтыйт, б.а. алар жарандар менен социумдун, анын чөйрөлөрүнүн, социотабигый кубулуштардын өз ара карым-катнашын мүнөздөйт. Каада-салттар эски менен жаңынын, танылуучу менен тануучунун карама-каршылыктуу биримдигин көрсөтүп, динамикалуулукта болот, элдик мурастардын, деолоттордун баалуулуктарынын сакталышын, муундан муунга берилишин, нарк насилдүүлүктүн адамдардын маданий-руханий дүйнөсүнө айланышын билдирет.

1.2. Улуттук каада-салттар коомдун рухий

жашоо системасында

Коомдук өнүгүүнүн диалектикасы көрсөтүп тургандай, ар бир элдин өзүнө таандык каада-салттары, үрп-адаттары бар, алар жарандардын, жамааттардын, жалпы эле калктын, социомаданий абалын жана жүрүм-турумдарын жөнгө салып турат. Этносдук, улуттук каада-салттар, үрп-адаттар тигил же бул деңгээлде бир элдин, этносоциалдык жалпылыктын башкалардын социалдык-психологиялык, рухий-нравалык түзүлүштөрүнөн айырмалап турган маданий-руханий жашоосунун маңыздуу элементтеринин топтомун түзөт. Ошондуктан байыркы кытай ойчулу Конфуцийдин «адамдардын табияты бирдей; аларды үрп-адаттар гана бөлүп турат» деген пикиринде чындыктын бир үлүшү тургансыйт»⁴¹.

Улуттук каада-салттардын келип чыгуусу, калыптанышы, маңызы, имманенттүү мазмуну жана ролу туурасындагы маселе жалпысынан коомдун өнүгүүсүндөгү салттуулуктун өзгөчө көрүнүшү катары философиялык-методологиялык өнүктөн иликтенип келгендиги белгилүү. Адегенде улуттук каада-салттардын адамзат цивилизациясынын функцияланышуусундагы орду, мааниси туурасындагы жагдайларга ынандыруучу жоопту марксизм-ленинизмдин классиктери беришкен. Алар эреже катары, коомдук көрүнүштөрдүн эволюциялык мүнөзүн, алардын ичинде тарыхтын философиясынын проекциясын эске алуу менен улуттук каада-салттарды илимий далилдүү түшүндүрүүчү «ачкычты» таба алышкан. Коомдук аң-сезимдин башка формалары жана деңгээлдери сыяктуу эле улуттук каада-салттар социалдык болмуштун адекваттуу чагылуусу болуп эсептелет, өзүнүн табиятына, эволюциялык маңызына ылайык алар социумдун өнүгүүсүндө белгилүү, тездетүүчү же балким жайлатуучу ролду аткарат. Ушуга байланыштуу убагында Ф.Энгельс мындайча жазган: «...адамдардын башында жашаган каада-салттар чечүүчү ролду ойнобосо да, белгилүү бир таасир этүүчүлүк күчкө ээ»⁴².

⁴¹ Фрезер Дж. Золотая ветвь. – М., 1983. 20-б.

⁴² Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 20, 458-б.

Каада-салттар социалдык-маданий чөйрөдөгү өзгөчө спецификалык көрүнүш, «жазылбаган мыйзам» катары улуттар менен элдердин (этностордун) психикалык турпаты, мүнөзү, рухий келбети, жашоо образы, менталитети менен тыгыз байланышкан. Алар тарыхый-конкреттүү мүнөзгө ээ болуп, калктар жашаган коомдук-тарыхый шарттардан көз каранды түрдө өзгөрөт жана өнүгөт. Улуттар менен этностордун маданий-цивилизациялык өнүгүүсүндө кээ бир каада-салттар калыптанат, өнүгөт жана жаңыланат, экинчилери маанисин жоготот, ал эми үчүнчүлөрү болсо өзүнүн мурунку, кадыресе формасын сактап калуу менен жаңы мазмунга ээ болот. Улут өзүнүн маңызы боюнча базистик өнүгүүнүн белгилүү шартында этностун коомдук аң-сезиминин бир абалдан экинчисине өтүүсүнүн негизинде, индустриалдуу коомдун динамикалык системасында, улуттук мамлекетте, маданий нуска менен инсандын рухий мамилелеринде пайда болгон жана дайыма өзгөрүүгө жөндөмдүү этносоциалдуулуктун өзгөчө болмушу. Тагыраак айтканда, улут өзүнө таандык каада-салттардын субъектиси жана объектиси катары өнүккөн этносоциалдык жалпылыкты мүнөздөйт.

Тарыхый-философиялык жана коомдук-саясий адабияттарда, биздин пикирибизге азыркы мезгилге чейин «улуттук каада-салт» түшүнүгүнө берилген так илимий аныктама жок. Албетте, анын маңызын даана жана ишенимдүү чечмелебей туруп, аны туура түшүндүрүүгө мүмкүн эмес, ал эми каада-салттар менен үрп-адаттардын өз ара байланыштары, өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү маселени рефлексиялык-түшүнүктүк өңүттө интерпретациялоо өзүнчө илимий изилдөөнү талап кылуучу милдеттерден болуп саналат. Көпчүлүк убактарда илимий-теориялык изденүүлөрдө улуттук каада-салттар, үрп-адаттар менен окшоштурулат. Бул түшүнүктөр шайкеш келишеби? Алардын мазмуну маданий-руханий жашоону тарыхый аспектиде караган учурларда дал келишет, ал эми логикалык-гносеологиялык өңүттө алганда айырмаланышат. Себеби, жогоруда айтылгандай, үрп-адаттарды каада-салттар деп атоого болот, бирок бардык каада-салттар үрп-адат болуп эсептеле бербейт. Мындай жагдай айрым

изилдөөчүлөр, маселен, М.Жумагулов, Ы.Мукасов, Э.Шарипова, А.Көчкүнов ж.б тарабынан белгиленген.

Салыштырмалуу өз алдынчалык коомдук, аң-сезимдин түрдүү формаларына жана көрүнүштөрүнө таандык, бирок улуттук каада-салттарда ал өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ. Бул каада-салттардын системасы, биз жогоруда белгилегендей, өзүнчө элдердин эле эмес, жалпы улуттардын социалдык-психикалык турпаты, менталитети, менталдуулугу, көндүмдөрү менен тыгыз байланыштуу. Обективдүү дүйнөнү таанып билүүнүн негизинде пайда болгон, функциялаган жана бир нече муундардын ырааттуу жашоосунда маданий-цивилизациялык процесстин зарыл логикасын кучагына алган улуттук каада-салттар социумдун өнүгүүсүндө белгилүү ролду ойногон, коомдук мамилелердин толук калыптана элек мезгилинде эле болмушка, функцияланууга жөндөмдүү мыйзамдуу көрүнүш.

Каада-салттардын салыштырмалуу туруктуу мүнөзү коомдун улуттук, этностук-маданий өнүгүүсүнө таянат. Маселен, улууларга сый-урмат көрсөтүү. Борбордук Азия элдеринин бирден-бир эң жакшы каада-салттарынан болуп эсептелинген. Бул каада-салт өзүнө таптык эмес, жалпысынан, уруулук, жамааттык түзүлүш мезгилинен тартып социомаданий өзгөчөлүктү сиңирип, социумдагы улуу муундар (карылар) дүйнөгө көз караштардын, билимдердин, өткөн ата-бабалардын жашоо тажрыйбаларынын бирден-бир сактоочулары, кеңешчи, жаштардын насаатчысы катары эсептелинген. Каада-салттардын салыштырмалуу туруктуу мүнөзүнө ылайык алардын субъектилери, объектилери болгон калктардын болмушунун өзгөчө тарыхый-маданий шарттары аркылуу Орто Азия элдери аны рухий жашоо системасында кылдат сакташып, биздин мезгилге чейин көөнөрбөс мурас иретинде жеткиришти. Демек, улуттук каада-салттардын динамикалык системасы турмуштан алынган, укуктук жактан бекемделген майзам катары муундардын архетибинин жашоого жөндөмдүүлүк сыпаттарын камсыз кыла алат.

Маданий-цивилизациялык өнүгүүнүн диалектикасы таасын көрсөткөндөй, улуттук каада-салттардын маани-маңыздуу белгилерине анын субъектилеринин социалдык-психикалык

түзүлүшүнө, жашоо-турмушуна, рухий келбетине, тигил же бул улуттагы, элдердеги жарандардын жашоо образына таандык мүнөздөмөлөр тийиштүү. Мындай салттуулукту улуттук жашоо-турмуштун мүнөздүү чеги, нравалары жана белгилүү бир этностогу адамдардын адеп-ахлагы, рухийлүүлүгү, турмуштук нормалары катары айтууга болот. Эгерде каада-салттар менен үрп-адаттар бардык элдердин рухий келбетине, социалдык-психикалык түзүлүшүнө таандык болсо, анда аларды улуттук каада-салттар эмес, жалпы кабыл алынган, бүткүл калктардын жүрүм-турум эрежелери (нормалары) деп аташмак. Ошондой айрым каада-салттардын тигил же бул элдер үчүн типтүү экендигин белгилешсе, албетте алар бир эле улуттун коомдук рухий жашоо алкагында пайда болот деп кароого болбойт.

Улуттук каада-салттар калайык калктын жашоо-турмушундагы туруктуу келген маданий-тиричиликтик жана социалдык нормаларды чагылдырып турат. Аталган феномен коомдук болмуштун, этносоциалдык жалпылык катары улуттун маңызынын чагылдырылышы катары социалдык өнүгүүдө көрүнүктүү ролду ойнойт. Мындай көрүнүштүн өзү улуттардын, элдердин социалдык-психикалык түзүлүшү, кулк-мүнөзү, андан сырткары нравалуулуктун этникалык өзгөчөлүгү менен тыгыз байланышкан⁴³. Улуттук каада-салттар тарыхый түрдө түзүлгөн жүрүм-турум эрежелери катары улуттук маданияттын көрүнүшүнүн формалары болуп эсептелишет⁴⁴. Булардын социалдык маани-маңызы коомдун алдыга карай жылышына же болбосо ага бөгөт болуусуна, терс жана оң иш-аракеттерге пайдасын тийгизүүсү боюнча аныкталышаары белгилүү. Ошентип, улуттук каада-салттардын башкы белгилери катары алардын улуттардын психикалык түзүлүшүнө, руханий келбетине мүнөздүү экендигин карасак болот. Улуттук каада-салттар мамлекеттик бийликтин күчтөп-мажбурлоочу таасир-дарамети эмес, коомдук пикир тарабынан көзөмөлдөнүп, колдоого алынат.

Маданий-руханий прогресстин жүрүшү көрсөткөндөй, улуттук каада-салттар адамдардын жүрүм-турумунун эрежелери, рухий дүйнөсүнө тийиштүү кубулуш боло калбасы айдан ачык нерсе. Адегенде эле алар кандайдыр бир социалдык чөйрөдө жаралышып, өз таасирлерин тийгизе башташат дагы, жумурай журттун аң-сезиминин, психологиясынын, маданий-руханий мамилелеринен ж.б.у.с. түпкүрүнөн түнөк таап, ал каада-салтка айланат. Каада-салтка айланып, калган жүрүм-турумдун эреже-нормаларын сактабай жана аткарбай коюу, коомчулук тарабынан катуу сынга алынып, ал «оказылбаган мыйзамдар» катары кабыл алынгандыгы маалым.

Улуттук каада-салттардын маанилүү, маани-маңыздуу белгилери улуттардын (аларга тиешелүү жарандардын) социалдык-психикалык түзүлүшү, жашоо-турмушунун өзгөчөлүгү, рухий-маданий дөөлөттөрүнө, тигил же бул улуттагы, адамдардын жашоо-тиричилик образынын мүнөзү аркылуу аныкталат. «Улуттук каада-салт» түшүнүгүн улуттук жашоо турмуштун мүнөздүү чеги, нравалары жана белгилүү бир этностогу жарандардын адеп-ахлагы, рухийлүүлүгү катары кароого болот. Эгерде каада-салттар менен үрп-адаттар бардык элдердин рухий келбетине, психикалык түзүлүшүнө таандык болсо, аларды улуттук каада-салттар иретинде түшүнүүгө болбойт, чындыгында мындай салттуулуктун алып жүрүүчүсү, субъектиси өзүнө бир улут болуп саналат.

Улуттук каада-салттар системасы татаал динамикалуу интегралдык түзүлүш катары өзүнө ар кыл императивдерди, анын ичинде нравалык экологиялык императивдерди да камтып турат. Булар улуттук каада-салттардын болмушунун, функцияланышуусунун маанилүү жактарын көрсөтүү менен табияттын социотабигый, социомаданий болумдардын объектерине, көрүнүштөрүнө жана баалуулуктарына карата болгон социумдун, жамааттын жана жарандардын көп кырдуу мамилелерин туянткан жазылбаган мыйзамдарды, эрежелерди, тыюу салуулар менен талаптарды түшүндүрөт⁴⁵.

⁴³ Лосев И.В. О соотношении традиции и нравственной нормы // Традиции и современность. -Севастополь, 1985. 190-194-б.

⁴⁴ Коваленко В. Воспитательный потенциал школьных традиций // Народное образование. -М., 2004. -№8. 192-б.

⁴⁵ Жумагулов М.Ж. Экологические ценности в культуре кыргызов. Б. 2015. 147-б.

Кадырман калкыбыздын улуттук, этникалык каада-салттарынын бири катары меймандостук эсептелет. Конокко же жолочууга сый көрсөтүү милдети негизинен үйдүн ээсине жүктөлөт. Мейман же үй ээси башка улуттардын ортосундагы мамилелердин "бекемделишин күчөтөт. Меймандостуктун бирден-бир маанилүү кадыр-баркы, баалуулугу ушунда турат. Биздин азыркы күндөрдө меймандостук көчмөн кыргыз элинин жашоосунун социалдык-экономикалык жана маданий-руханий өнүгүүсүндө меймандостуктун жаңы элементтери кирди. Азыр мейманды үй-бүлө мүчөлөрү бирге тосуп алышат. Мурда аялдар эркектер менен бирге бир столдо отуруп тамактанган эмес. Азыр болсо бул эреже жоголуп меймандостуктун инновациялык көрүнүштөрү пайда болду⁴⁶.

Мындай сый мамиле көптөгөн ойчулдардын, акындардын чыгармаларында да ачык көрсөтүлөт. Мисалы, меймандостуктун маңызы жана гумандуулугу кыргыз элинин белгилүү акыны А.Осмоновдун «Бизге түнөй кет» деген ырында берилет:

«Көңүлүм капа, башым туман кеңгиреп,
Үч күн болду бизге мейман келе элек.
Жолоочунун бул кандайча шылдыңы,
Даамы жоктой, жеген тооч, жеген эт,
Сыйлап берер, белең кыргыз даамы бар,
Эй жолдош, биздикине коно кет»!⁴⁷

Улууларга болгон сый-урмат мамиле, Орто Азия элдеринин меймандостук жана башка салттары, адаттары тигил же бул деңгээлде башка элдерге да мүнөздүү. Бирок, аталган каада-салттар жана адаттар өзгөчө коомдук-тарыхый шарттарга карбастан Орто Азия элдерине кеңири тараган дагы, алардын маданий-руханий түзүлүшүнүн, жашоо образынын, эрежелеринин, жүрүм-турум нормаларынын жана тажрыйбалык иш-мердүүлүгүнүн мыйзам ченемдүүлүгү болуп калган. Ушундай мааниде гана ошол же башка салттуулук, адамдардын тигил же бул жүрүм-турум эрежелери аталган улуттун же элдин салттары болуп эсептелип калат.

⁴⁶ Кара: Соловьев В.С. Соч.: в 2 т. М., 1989.

⁴⁷ Кыргыз поэзиясынын антологиясы М., Госиздат художественной литературы, 1957, 302-303-б.

Улуттук каада-салттардын маңыздуу белгилери мамлекеттик бийликтин мажбурлоо күчү менен эмес, тескерисинче коомдук пикирдин күчү менен коргоолуусу абзел. Ушул жаатта улуттук каада-салттар жана үрп-адаттар рухий түзүлүштүн, жашоо образдын жана адамдардын жүрүм-турум эрежелеринин мүнөздүү көрүнүшү болуп бир эле күндө пайда боло калган жок. Алар адегенде түптөлүп, адамдардын белгилүү бир чөйрөсүнө тарайт, жарандардын жашоо-тиричилик жагдайларын регуляциялайт. Акырындык менен өз таасирин кеңейтип, аталган нормалар жана жүрүм-турум эрежелер тигил же бул улутта же этносто каада-салттарга айланаары бышык. Каада-салттарга айланган тигил же бул нормаларды, эрежелерди бузуу, ошол жамааттын мүчөсүнүн маданиятсыздыгын билдирип, коомчулук тарабынан сынга алынат. Бекеринен каада-салттарды жана үрп-адаттарды элдердин болмушунун «жазылбаган мыйзамы» деп аташпаса керек.

Жогоруда айтылгандарга ылайык, жалпы ченемде, ретроспективде улуттук каада-салттардын маңызын белгилеп кетүү абзел. Улуттук каада-салттар деп маданий-тарыхый жактан калыптанган, салыштырмалуу түрдө туруктуу ырааттуулугу, түбөлүктүүлүгү менен айырмаланган жана жашоо турмушка, рухий түзүлүшкө, улуттардын, же этностордун топторуна, өзүнүн тарыхый өткөнү, тили жана маданияты боюнча жакын болгон адамдарга тиешелүү, коомдук пикир аркылуу коргоого алынган адаттар, эрежелер, адамдардын жүрүм-турум нормаларына мүнөздүү болгондорду айтабыз. Аталган аныктама улуттук каада-салттардын негизги учурларын, маңыздуу белгилерин өзгөчө маданий-тарыхый жана рухий-нравалык көрүнүштөр катары камтып турат. Албетте, улуттук каада-салттардын мүнөздүү белгилери, маселен, ырааттуулук, салыштырмалуу туруктуулук, синкреттүүлүк, адамдардын белгилүү бир тобуна (улутка же элге) тийиштүүлүк, иденттүүлүк ж.б. көрүнүштөр менен жана коомдук пикирдин күчү менен гана чектелип калбайт. Булардан сырткары, аларга баалуулук-гуманисттик, руханий-нравалык жана тарбиялык, таанымдык маанисин ж.б.у.с. киргизсек болот.

Кандайдыр бир деңгээлде каада-салттар рухий түзүлүшкө, жашоо образга, бардык жарандардын жүрүм-турум эрежелерине, өлкөнүн, улуттардын же калктын социалдык катмарларына гана

таандыкдай сезилет. Бирок, бардык каада-салттардын, өзгөчө улуттук мүнөздөгү салттуулуктун жаратылышын, маңызын конкреттүү илимий-изилдөөлөрдүн жыйынтыгы жогорудагы ойдун туура эместигин көрсөтүп турат⁴⁸. Анткени, каада-салттардын болмушунун уюшулушунда тарыхыйлуулуктун, конкреттүүлүктүн, жашоо-турмушка болгон жакындыктын жана социомаданий детерминациянын катышууларын көрүүгө болот. Өз жашоосунда тигил же бул адаттарга, каада-салттарга таянуу менен бардык илимдердин өкүлдөрү⁴⁹ аталган үрп-адаттарга же каада-салттарга улуттук кызыкчылыктарга максималдуу жооп берген мазмунду киргизүүгө аракет жасашат. Мисалы, Орто Азия элдериндеги «ашар» үрп-адаты революцияга чейин ар кандай уюштурулуп, байлардын, кедейлердин кызыкчылыктарына ар башкача кызмат кылган. Бай-манаптардын колунда ал маанилүү бир каражат катары пайдаланылып, аз камсыздалган айылдаштарды, кедейлерди мажбурлоо жолу менен жүргүзүлгөн. Ири байлыка ээ болуу аркылуу алар ар бир учурда ашар уюштурушуп, эмгекчилерди көлөмдүү иштерди бекер иштөөгө мажбурлашкан (мисалы, оазистерди, каналдарды, кашарларды, үйлүрдү куруу, эгин жыйуу ж.б.у.с.). Көптөгөн малдары, жерлери жок кедей-кембагалдар ашарды анда-санда эле уюштурушкан. Алар үчүн аталган үрп-адат жогорку тилектештик, бири-бирине жардамдашуу жана кызматташтык сезиминин өнүгүүсүндө эң маанилүү ролду ойногон. Ашар эмгекчилердин бири-бирине жардам берүүсүнүн бирден-бир баалуу формасы катары Совет мезгилинде жаңы «социалистик маңызга» ээ болуп, жамааттын кызыкчылыгы үчүн кызмат кылып, үзүрлүү жемишин алып келди десек болот.

Улуттук каада-салттар менен үрп-адаттар өзүнүн мүнөзү жана курамы боюнча бир типтүү, бир образдуу эмес. Ошондуктан, прогрессивдүү жана реакциялык каада-салттардын ортосундагы кээ бир айырмачылыктарды табуу кыйынга турат. Балким, бул өткөндүн маданий мурасына, анын ичинде улуттук каа-

да- салттарга бир тараптуу баа берүүгө дагы эле жол берилип жаткандыгынын бирден-бир себеби болуп жүрбөсүн. Бул контексте биринчилери каада-салттар улуттук, карым-катнаштар, экинчилери – этникалык мамилелер, үй-бүлөлүк турмуш - тиричиликтик карым-катыштар, төртүнчүлөрү - диний ишенимдер системасы жана алар менен байланышкан көптөгөн диний үрп-адаттар, ырым-жырымдар ж.б.у.с. чөйрөсүн камтыйт.

Улуттук каада-салттар тарыхый калыптанган улуттук - этникалык рухий көрүнүш катары улуттук маданияттын функциялануу формалары болуп эсептелет. Аталган каада-салттардын маңызы, коомдун прогрессивдүү же реакциялык күчтөрдүн кызыкчылыктарына кызмат кыла алабы, маданий-руханий өнүгүүнү шарттайбы же тескерисинче ага тоскоолдук болобу, ушулар менен аныкталат. Бул өнүгүү советтик мейкиндикте адабияттын жана искусствонун кээ бир ишмерлери өзүлөрүнүн эмгектеринде негизги басымды ураандын маданият улуттук формасы жана мазмуну боюнча социалистик деген биринчи бөлүгүнө жасагандыгы белгилүү⁵⁰. Ошондуктан форма кысымга албастан, тескерисинче жол ачып, анын мазмунунун өнүгүүсү үчүн шарттарды түзүп берүүсү зарыл. Улуттук форманы кандайдыр-бир катып калган, жаңы маңыз сиңирилүүчү тамыр катары эсептөө ашыкча болуп, таптакыр эле туура эмес деп эсептелет. Бирок, ушундай маанайдагы улуттук форманын тастыкталбагандыгын алардын күнү бүткөн жана артта калган «улуттук өзгөчөлүктөр» кейпин кийген, эскирген жана зыяндуу салттарды, адаттарды жана нраваларды сактоосу үчүн жаңы жолдорду ачып берээрин билсек болот.

Чындыгында эле, улуттук каада-салттар коомдук-тарыхый шарттарга, саясий партиялардын идеологиялык иштеринен, маданият ишмерлеринен көз карандылыгына карабастан түрү өзгөрөт, жакшырат, эскирген, консервативдүү элементтерден арылат. Маданияттын жана коомдук жашоонун жаңы мазмунун билдирип туруучу улуттук каада-салттардын жаңы элементтери пайда болот жана өнүгүшөт. Ушуга байланыштуу адабият жана искусство ишмерлеринин, идеологиялык фронттогу бардык жа-

⁴⁸ Касавин И.Т. Теория познания в плену анархии. - М., 1987.

⁴⁹ Комплексные проблемы человека: [Сб. ст.] / АН СССР, Филос. о-во СССР, Секция «Филос. пробл. Человека»; [Общ. ред. и предисл. Л.П. Бугеовой]. Вып. 1. М.: ФО СССР, 1989.

⁵⁰ Мировая культура: традиции и современность. - М.: Наука, 1991. 102-227-б.

рандардын бирден-бир маанилүү милдеттери болуп улуттук каада-салттарды артка тартып жаткан, тоскоолдук кылып жаткан негизги нерселерди алып салуу жана маданияттын маңызынын өнүгүүсү үчүн ар тараптуу бардык пайдалуу нерселерди максималдуу колдонуу эсептелет⁵¹.

Өзүнүн социалдык-маданий маңызы, б.а. коомдук пайдалуулугу же зыяндуулугу мүнөзү боюнча улуттук каада-салттар эки типке бөлүнүшөт: прогрессивдүү жана реакциялык. Прогрессивдүү улуттук каада-салттарга бардык жамааттын, илимдин жана коомдун прогрессивдүү күчтөрүнүн кызыкчылыктарына шайкеш келген нукура элдик каада-салттар кирет. Аларга, баарынан мурда алдыңкы баалуулук-нормативдик жөндөмдөр, эмгек методдору, патриоттук каада-салттар, турмуш-тиричиликтик жана үй-бүлөлүк нормалар ж.б.у.с. социалдык чөйрөдөгү эң жакшы салттуулуктар тийиштүү. Прогрессивдүү улуттук каада-салттарды маңызын ачып берүү үчүн ретроспективдик планда, анын ичинде эмгек, этникалык, этникалык-улуттук, турмуш-тиричиликтик жана үй-бүлөлүк мамилелер чөйрөсүн камтып туруучу каада-салттарды кароо зарыл.

Прогрессивдүү улуттук каада-салттар көпчүлүк учурларда жалпы социалдык катмарлар аркылуу алардын материалдык жана рухий жыргалчылыктарын түзүүгө багытталган, улуттук массанын ошол негиздеги адилетсиз коомдук мамилелер карата революциялык жана улуттук-боштондук күрөшүндө эмгектик жана рухий-тажрыйбалык процессинде түзүлгөн. Ар бир эл өз мамлекетинин табигый-географиялык жана коомдук-тарыхый шарттарына карабастан чарбачылыктын тигил же бул тармагы менен алек жана өзүнүн көп жылдык тарыхынын жүрүшүндө белгилүү бир өндүрүштүк жөндөмдөргө жана эмгектин алдыңкы методдоруна ээ болушат, алар анын улуттук, этникалык жетишкендиги жана сыймыгы болуп эсептелишет. Мисалы, өзбектер илгертеден бери эле пахта өстүрүү билиминде даңкталышып, сыймыктанып келишсе, түркмөндөр - килем токууда, кыргыздар менен казактар - мал багууда ж.б.у.с. өзүлөрүнүн өнөрлөрүн көрсөтүшкөн.

Эгерде өзбек элинин адабият жана искусствосунун көптөгөн чыгармаларында түшүмдүү жашыл талаалар, пахта өстүргөн дыйкандын эмгеги, ал эми кыргыздар менен казактардын поэзиясында учу-кыйыры жок талаалар, Ала-Тоо тоолору жана чабандар, жылкычылардын ж.б.у.с. ак эмгеги туурасында кеңири баяндалат.

Номаддык цивилизациянын өнүгүү тарыхы көрсөтүп тургандай, кыргыздар менен казактар алмустактан бери эле мал чарбачылыгы менен алектенишип, көчмөн жашоо образын алып жүрүшкөн. Алар мал багуу чөйрөсүндө ири турмуштук тажрыйбага ээ болушкан жана ал алардын сүйүктүү, салттуу ишине айланган. Советтик мейкиндикте, б.а. мөнчиктин жаңы түрү коомдук жашоодогу социалдык-экономикалык мамилелердин өзгөрүшүнө алып келди. Натыйжада миндеген жылдар бою калыптанган Кыргызстан менен Казахстан элдеринин салттуу бай тажрыйбасы, билимдери жана кызыкчылыктары, жаңы социалдык жашоону жаратышына дароо эле өтө калган жок.

Кыргыздар менен казактардын мал багуу чөйрөсүндөгү тажрыйбасын жана ар тараптуу билимдерин элибиздин эң жакшы каада-салттарына кошуп, жалгаштыруу менен, биз бул эки калктын өткөндөгү көчмөн жашоо образын мактоо же идеализация кылуу пикиринен алыспыз. Маданий-тарыхый процессин диалектикасы тастыктагандай, отурукташкан жашоо образдагы элдер дайыма көчмөндөргө караганда социалдык-экономикалык жана маданий-руханий мамилелерде кыйла өнүккөн деңгээлде болгон. Эгерде казактар менен кыргыздар мурун отурукташкан жашоо образын тандап алышкан болсо, анда Октябрь социалистик революциясынын учурунда, кийин аталган элдердин маданияты жана экономикасы, албетте, кыйла өнүккөн абалда болмок. Бул өнүгүү оң маанидеги салттар менен катар эле бүгүнкү күндүн шартына анча шайкеш келбеген каада-салттар да коомдук аң-сезим системасында өзүнүн жашоосун улантып келүүдө.

Көптөгөн жылдар аралыгында сөөк коюудагы жана майрамдардагы өтө эле көп чыгымдарды талап кылуу менен байланышкан кыргыздын улуттук каада-салттарына байланыштуу талаш-тартыштар токточудай эмес — деп өз эмгегинде белгилейт.

⁵¹ Урманбетова Ж.К. Мышление кыргызов в проекции философии истории. — Б., 1997. 119-б.

Ы.Мукасов⁵². Бир катар мамлекеттик жана коомдук ишмерлер кетирилген аша-чабуулар үчүн коомчулук тарабынан сынга дуушар болушат, анткени бул маселени чечүү кыйынга турууда. Дегеле бул ысырапкерчилик менен күрөшүү керекпи? Мүмкүн анын өзүндө этникалык менталитеттин маңызы жатпасын. Эгерде биздин каада-салттар өзүбүздүн эле болмушубузга имманенттүү болсо, анда биздин жашообуз кыйла ыңгайлуу болушу үчүн (өзгөчө жакыныбызды жоготкон кыйын учурда, же тескерисинче кубанычтуу майрамдарда) кандай чектерде жана кандай ыкма менен биздин менталитетибизди жакшыртсак болот? Чындыгында бизде эмне болуп жатат? Сөөк коюуда бизде орточо эсеп менен эки жылдык айлык акы кетет, эгерде орточо айлык менен расмий маалыматты алсак - АКШ нын 100 доллары. Бул жол берилгис жогорку төлөм⁵³.

Биздин коңшуларыбыз - өзбектер менен таджиктер дагы бул чыгымдар үчүн даттанышууда, бирок аларда бул көрсөткүч бизге караганда эки, үч эсе. Албетте, чыгымсыз толугу менен бүтүрүү кыйын, бул ойго келбеген нерсе, бирок кеткен чыгымдар жарандардын кирешеси менен ченемдүү болуусу зарыл жана таптакыр эле кедейликке; жокчулука алып келбеши керек. Жарандар майрамдарда же сөөк коюуда эле эмес, күнүгө жакшы тамактанышы абзел. Ушул чыгымдар үчүн гана көпчүлүк учурларда жаш үй-бүлөөлөр, андагы балдар жакшы тамактануу жана өзүн ыңгайлуу сезүү учурунда кыйын абалга дуушар болушат. Өтө эле ысырапкерчиликке жол берүү акыр-аягы эмне менен бүтөөрү тарыхта көптөгөн мисалдарды келтирүүгө болот.

Маселен, байыркы египеттиктер ушунун кесепетинен эмне болгонун эске сала кетсек. Бул мамлекет жана анын эли баарынан мурда жыргал жашоону эңсешкен дымагы күчтүү башкаруучуларынын айынан, акыр-аягы жок пирамидаларды курууга барып такалышкан дагы, өнүгүүдөн артта калышып, ары өнүккөн жана прагматикалык эллиндик маданияттын өнүгүүсүнүн курмандыгы болушкан. Ошондой эле кейипке биз да дуушар болуудабыз, албетте мунун баары өзүмчүлдүк амби-

циялардын жана сокур сезимдердин айынан болуп жаткандыгы айдан ачык белгилүү. Бирок, бул маселе менен байланышкан биздин чиновниктерди өзгөртүү өтө эле кыйын. Жакында эле, мисалы Кыргызстандын бир рухий лидери өзүнүн карыган атасы өлгөндөн кийин ачыктан-ачык эле Ош областык телевидениеси аркылуу ашыкча чыгымдарга жол бербестиги тууралуу, аталган ырым-жырымды үлгүлүү жөнөкөй эле формада өткөрөөрүнө сөз берген. Демек, болуптур өз мекенинде өзү айткандай өткөрдү, бирок борборго келет дагы атасынын арбагына арнап ресторандардын биринде болуп көрбөгөндөй той өткөрөт, ал жерде көрүнүктүү мамлекеттик кызматкерлер, депутаттар, коомдук ишмерлер, оппозициянын лидерлери да болушкан, алардын баары бул маанилүү иш деген пикирде болушкан, эң өкүнүчтүүсү бул иш-чарага катышкандардын кээ бирлери көптөгөн жылдар аралыгында аталган ашыкча чыгымдарга каршы чыгып келишкен⁵⁴.

Албетте, түшүнүктүү иш, байлыгы арбын жана таасирлүү адам үчүн мындай деңгээлдеги каада-салттык жана үрп-адаттык акцияларды өткөрүү рентабелдүү эле эмес, көпчүлүк жагынан алып караганда кыйла пайдалуудай көрүнөт. Ошону менен ал өзүнүн жогорку статусун жана социалдык абалын белгилеп алат, ал эми келгендер ал адамдын өзүнүн ата-тегин тигил дүйнөгө кандайча узатканын көрүп, билишип, ага баа беришет дагы өзүлөрүнүн кезеги келгенде андан кем калбоого аракет жасайт. Жогорку кызматта отургандарга бул өтө эле ыңгайлуу жана кадыр-барктуу. Алардан байлыгы азыраак жана таасирлүү адамдар, дегеле жалпы жонунан мамлекет жонүндө эмне гана айталбайсың. Балким биздин өлкө кыйла байып, ашыкча чыгымдарды көтөрө ала турган абалга жеткенде гана айтсак туура болоор, бирок азыркы мезгилде экономикага эле эмес, генофондго дагы кайталангыс чоң сокку болоору бышык.

Салттуулуктун көрүнүштөрү, б.а. майрамдар жана сөөк коюу ырым-жырымдары кандайча өткөрүлүп жатат, мунун баары келип эле улуттук маңызды, биздин элдин рухийлигин, анын уникалдуулугун жана өздүк жашоо турмушун билдирип турат. Сөөк

⁵²Кара: Мукасов Ы.М. Традиции социально-философской мысли в духовной культуре кыргызского народа. – Бишкек, 1999.

⁵³ Ошол эле. 15-б.

⁵⁴ Мировая культура: традиции и современность. – М.: Наука, 1991. 344-б.

коюуну ошол эле мезгилде адамга болгон сый-урматты кыргыздардын байыркы салттарынан деп элестетебиз. Мурунку мезгилдерде азыркы Кыргызстандын, Алтайдын, Сибирдин аймактарындагы көп сандаган археологиялык казып алуулар тастыктап тургандай, биздин ата-бабаларыбыз аталган салтка көп көңүл буруу менен, жерге өзүлөрүнүн атасынын, аскерлердин жана баатырлардын күлүн жерге беришип, ага чоң сый-урмат көрсөтүшкөн. Ошентип маркумду билген-тааныган адамдардын баары чогулушуп, той өткөрүлгөн. Бул салтка бир нече миң жыл болду жана ал белгилүү деңгээлде, кайрымдуулук мүнөзгө ээ, анткени кедей-кембагалдар жана муктаж адамдар үчүн курсак тойгузуу, о.э. белек-бечкек алуу мүмкүнчүлүгү пайда болот. Мындай иш-чараны өткөрбөй коюунун өзү да болбойт. Элестетип көрүңүздөр, балдары өзүнүн ата-энесин акыркы сапарга узатып жатып, андай учурда алардын тааныштарынын жана досторунун бирөөсү чакырылбай калса, түшкү тамаксыз же көңүл бурулбай калса эмне болот. Бул акыл-эстүү ой жүгүртүүгө о.э. кыргыздардын улуттук психологиясына карама-каршы келет.

Биздин элде кеңири тараган, адам жашоосунда үч негизги маанилүү милдеттери бар: баланын төрөлүшү, жаштарды үйлөнтүү жана ата-энесин жерге берүү. Муну менен баардыгы айтылган, байкап тургандай, аталган иш-чараларга кеткен көпчүлүк ыгым-чыгымдар элдин эсебинен көтөрүлүп, дайыма эле өткөрүп жаткандарды анча чыгымга учуратпайт. Бирок иштин баары чыгымдарда эле эмес. Ушул сыяктуу массалык салттуулукта адамдар жолугушуп мурунку таарынычтарын кечиришип, маанилүү маселелерди талкуулашат.

Азыркы Кыргызстандын аталган салтык функцияланышын, ага таандык иш-чараларды оптималдаштыруу маселеси турат, б.а. мындай салтуулука өзгөчө эле чыгым келтирбеши үчүн (өзгөчө ортоңку жана ылдыйкы катмардагы катмар үчүн) аны иретке келтирип, тартипке салуу абзел. Көптөгөн мамлекеттик чиновниктер жана министрлер өзүлөрүнө катуу сөз тиймейин мындай кадамга баруу зарыл экендигин сайрашат. Бизде чыккынчы, паракор же ууру болуудан анча көп чочулашпайт, бирок аталган ырым-жырымдарды өткөрүү туурасында кеп козголгондо уятка калгысы келбейт. Бул биздин генибизде бар,

ошондуктан карама-каршылыктар болот. Таджики президенти, бизге белгилүү болгондой аталган салттарга «согуш» жарыялап, бир жарым жыл өткөндөн кийин белгилүү ийгиликтерге жете алды⁵⁵.

Аталган каада-салтты колдонууда биздин жетекчилик жеке амбицияларын ташташып, туруктуулук менен иш алып барышканы дурус болот. Бирок биздин коомго, таджиктер менен салыштырмалуу кыйыныраак болоору абзел, анткени каада-салттык иш-чаралар кландар менен аймактардын айрым ажырымдарын пайда кылышы мүмкүн. Чиновниктер, мамлекеттик жана коомдук ишмерлер өзүлөрүнөн баштап, сөз түрүндө эмес, иш үстүндө аталган каада-салттарга байланыштуу жөнсүз чыгымдарга каршы экендиктерин көрсөтүүлөрү керек. Тилекке каршы, иштин баары терс жагына чечилүүдө. Көптөгөн талкууларда бардыгы тең аша-чабууларды сындашып, биздин менталитетти тилдешет, ал эми өзүлөрү туурасында кеп козголгондо суудан кургак чыккылары келет, ал тургай элге көрүнгүлөрү келип, сөөк коюу аземи өтө эле жупуну өткөн жок деп айтпоолору үчүн райондун, областын жарым бюджетин тоноп алуудан кайра тартышпайт⁵⁶. Бул кыргыздар үчүн өтө эле чоң маселе, жада калса аларды чечүүдөгү көрүлгөн конкреттүү чараларды кабыл алууда көптөгөн биздин ишмерлердин колдору, руху төмөн түшүп калат. Ошого карабай баарынан мурда өзүлөрүндөгү амбицияны жоготуп, коом менен мамлекет социалдык-экономикалык жактан туруктуу өнүгүүсүнө, жашоо образынан жана социалдык жүрүм-турумдан жапа чекпөөсүнө кам көрүү биринчи милдеттери.

Республикалык массалык маалымат каражаттарында аталган маселе туурасында көптөгөн маалыматтар берилди, бирок дале болсо мамлекет, бийлик өзүлөрүнүн иш-аракеттеринде конкреттүү кадам таштоочу деңгээлге жете алган жок. Баары түшүнүктүү да, анткени бул жерде биздин жашообуз үчүн сезимтал болуп эсептелген өлгөндөн кийинки атак-даңк биринчи орунда турат эмеспи. Бирок дүңгүрөгөн сөөк коюуну жана граниттен эстелик салууну ойлоодон мурда, бул жашоосунда кан-

⁵⁵ Солтонбеков Б. Кылымдарды карыткан салттар, үрп-адаттар. Б., 1999. 7-б.

⁵⁶ Ошол эле. 7-б.

дайдыр-бир жакшы татыктуу нерсе жасап кетүүгө аракет кылса абдан эле жакшы болмок⁵⁷.

Эгемен Кыргызстандын өнүгүшүндө көптөгөн изилдөөчүлөр аталган каада-салттарга катуу сын-пикирлерин айтып келишкен жана азыркыга чейин өзүлөрүнүн позициясынан кайтышкан жок, бирок кээде аталган каада-салттардын жактоочулары бизге күчтүү таасир кылган учурлар да болбой койгон жок⁵⁸. Бирок кандай гана болбосун, биздин социум акырындык менен дүйнө элдери качандыр бир кезде же орто кылымда ошол эле маселелер жана коллизиялар менен жапа чегип келгендерин түшүнө башташты. Биздин эл дагы каада-салттардын күчү менен ата-бабаларды эстөөнүн ортосундагы кандайдыр-бир балансты же консенсусту иштеп чыгуу менен аталган баскычты басып өтүүдө. Ата-бабага сый-урмат көрсөтүү үчүн убакыттын «буйругун» да эске алуу зарыл. Өнүккөн коомдордо мындай маселе байыртадан эле чечилген, бирок ошентсе дагы ал жакта кээ бир учурларда аталган чөйрөдө реформа жүргүзүүнүн зарылчылыгы туурасында талаш-тартыштар жана дискуссиялар болуп турат. Ошондуктан мындай маселелердин үстүндө баш ооруткан биз эле эмеспиз. Өткөн кылымдын 70-жылдарынын ортосунда Японияда майрамдарга кетирилген көп чыгымдар, же 90-жылдардагы АКШдагы ырым-жырымдардын кымбаттыгы туурасында көптөгөн талаш-тартыштар болгон. Ал жакта орточо эсеп менен эки айлык акы сарпталган, алардын эквивалентинде биздики менен салыштырганда шоона эшпей калат! Бирок мындай ыгым-чыгымдар алар үчүн өтө эле көптөй сезилген.

Заманбап Кыргызстан - бул аталган улуттук каада-салттар мамилесине болгон ар тараптуу ыкмалары бар саясий-этникалык, көп конфессионалдуу коом. Бир диндин өкүлү үчүн көнүмүш болуп эсептелгендин өзү башкалар үчүн чоочун болуп сезилиши мүмкүн. Бирок 2008 - жылы өлкөбүздө бул маселеге таптакыр башкача көз караш менен кароого мүмкүнчүлүк берген бир окуя болуп өттү, бүтүндөй биздин калкыбыз жана дүйнө жүзү залкар жазуучубуз Чынгыз Айтматовдун өлүмүнө кайгырышты, минде-

ген адамдар улуу жазуучунун өлүмүн өзүлөрүнүн кайгысы катары кабыл алышты. Анын күйөрмандары жазуучунун табытынын артынан «Ата-Бейитке» чубашты, алардын ичинде ар кайсы кесиптеги, улуттагы, конфессиядагы адамдар, чет өлкөлүктөр да бар эле.

Ошол көптөгөн адамдардын ичинен ысык аптапта бирөө-жарым ачка калдым деп даттандыбы? Же сый конок катары чакырылгандарга суктанып, алардын арасында отургусу келдиби? Бардыгы тең улуу жазуучунун өлүмүнө кайгырышып, же өлкөнүн тарыхындагы орчундуу окуяга катышып жаткандарына сыймыктанып жатышты. Анткени Ч.Айтматовдун урматына, кайдыр-баркына арналган бүткүл элдик жана эл аралык деңгээлдеги окуянын күбөсү болушту.

Жогоруда көрсөтүлгөн Кыргызстандагы улуттук каада-салттардын көрүнүшүнүн тажрыйбалык аспектиери социомаданий шарттардын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен күнүмдүк жашоо-турмушта ар башкача каралат. Этникалык-улуттук каада-салттардын болмушунун уюшулушу, алардын динамикасы улуттук жана массалык маданияттын өз ара иш-аракеттери, жашоо образынын көп кырдуу мүнөзү, менталитети, менталдуулугу, жашоо-турмушу, улуттук өздүк аң-сезиминин өнүгүүсү, этностук, улуттук шайкештиги менен тыгыз байланыштуу.

Улуттук каада-салт, анын маңызы жана имманенттик мазмуну системдүү түрдө аталган феноменди онтологиялык жана логикалык-гносеологиялык жаатта кароосунда камтылган. Онтологиялык аспектиде ал өзүнүн болмушунун мейкиндигинде, диалектикалык процесс жана көп кырдуу социомаданий көрүнүш катары каралып, б.а. онтологиялык негиз таанымдык феномен жөнүндө маалымат бербейт, тескерисинче улуттук каада-салтты маданий-цивилизациялык, рухий-нравалык реалдуулук катары мүнөздөйт. Гносеологиялык багытта, каада-салттар коомдук чөйрөлөрдүн чийеленишкен мамилелерин жана алардын жарандардын аң-сезиминде чагылышын шарттайт. Бирок, каада-салттар социалдык мамилелердин чечүү ыкмасы эмес, аларга болгон индивиддердин таанымдык, баалуулук көз карашын гана билдирет.

⁵⁷ Солтонбеков Б. Кылымдарды карыткан салттар, үрп-адаттар. Б., 1999. 7-б.

⁵⁸ Медедов Ж.К. Понятие традиции в системе расширенного порядка: Автореферат диссертации канд.филос.наук. - Алма-Ата, 1995. 13-б.

Улуттук каада-салт элдердин социалдык реалдуулукка болгон маданий-тарыхый, рухий-нравалык жана баалуулук-гуманисттик мамилелеринин өзгөчө бир мүнөздөмөсү болуп эсептелиши менен илимий-теоретикалык (анын ичинде социалдык) таанымдын түгөнгүс объектиси (предметтик дүйнөсү) жана социалдык философиянын, культурологиянын жана этнологиянын (логикалык-гносеологиялык аспектиси) маанилүү категориясы катары кызмат кылат.

«Улуттук каада-салт» түшүнүгү - өнүгүүчү көрүнүш катары анын субъективдик жана объективдик аныктамаларынын биримдигинде идеалдуу болуп эсептелет. Демек, түшүнүк өзүнүн формасы боюнча идеалдуу ишмердүүлүк, ал материалдык объектиден анын субстанционалдык-генетикалык башталышы катары бир канча алыстатылган болсо, анда «улуттук каада-салт» түшүнүгү мурунку предметтердин аныктамаларынын толуктугун билдирген - баалуулуктардын диалектикасын, рухий-нравалык өз ара байланышын, адамдардын, улуттардын жана этностордун социалдык, социотабигый болмуш менен болгон карым-катнаштарынын процесси. Ушуга байланыштуу спецификалык логикалык реконструкция да кайрадан жаралат, демек «улуттук каада-салт» түшүнүгү ар дайым рефлектордуу, рефлексивдүү, субъектилер аралык өз ара иш-аракеттүүлүктүн болмуштуулугун коомдун рухий жашоо системасында эле эмес, алардагы көрсөтүлгөн жеке аныктамаларды да алып чыгат. «Улуттук каада-салт» түшүнүгү - реалдуу тарыхый-маданий, рухий-нравалык мамилелердин, социумдардын системасындагы көрүнүштөрдүн өзгөчө бир тепкичи, деңгээли. Аталган эпистемологиялык феномен логикалык форма катары каралуу менен жекеликтин ары маңыздуу белгилерин, өз ара байланыштарын жана улуттун же этностун табият, социалдык дүйнө менен болгон шайкештиги маданий-философиялык жана философиялык-методологиялык адабиятта көп кырдуу аныктамага ээ болот, бул туурасында биздин изилдөө ишибиздин биринчи бабынын биринчи параграфынын мазмуну тастыктап турат. Ошентип максаттуу түрдө төмөнкүлөрдү белгилеп кетсек болот:

а) «Улуттук каада-салт» түшүнүгү, анын нукура мазмуну жана имманенттик маңызы, эреже катары, тарыхый-маданий,

рухий-нравалык, социалдык-психологиялык мамилелердин, тарыхый процесстин субъектеринин иш-аракеттеринин жана жүрүм-турумдарынын системасы аркылуу аныкталат, ошону менен улуттук каада-салттардын этнологиялык, этномаданий, рухий-нравалык, социалдык-психологиялык жаратылышына социалдык жана адамзаттык болмушунун өнүгүү контекстинде негизги басым жасалат.

б) «Улуттук каада-салт» түшүнүгү, анын онтологиялык-гносеологиялык табияты «баалуулук», нарк-насилдер, өздүк баалуулуктар жана элдик каада-салттардын көрүнүшүнүн уникалдуулугу, алардын мазмуну менен байланыштырылат.

в) Улуттук каада-салт, анын диалектикалуулугу, тарыхый логикасы жана өнүгүүсү адамзат маданиятынын, коомдун рухий жашоосунун зарыл тарабы катары каралат, б.а. социомаданий парадигмалардын системасында адамдардын, элдердин жана социумдардын болмушунун маанилүүлүгү эле эмес, улуттук салттардын субъектилеринин мамилелер системасындагы улуттук каада-салттардын тарыхый-маданий, рухий-нравалык мазмунунун социалдык-маданий бүтүндүүлүгүнө, нравалык-гуманисттик маңызына да көңүл бурулат.

Ошентип, улуттук каада-салттын болмушун өздөштүрүү жолу менен максаттуу предметтик ишмердүүлүк процессинде илимий тааным социалдык реалдуулуктун көрүнүштөрүнө тереңдеп кирет. Албетте, «улуттук каада-салт» - маңыздык деңгээлдеги социумдар системасындагы ар сапаттуу процесстерге акыл калчоо категориясы, ал ойломдун архитектоникасында активдүү катышып, таанымдык жана ишмердүүлүк аспектилерин уюштурат, социалдык ойломго белгилүү бир туруктуулукту берет. Демек аталган түшүнүк адамдардын, улуттардын, этностордун жана коомдун өз ара карым-катнаштарынын диалектикасынын логикалык жетишкендиги, гносеологиялык, субстанционалдык (онтологиялык), аксиологиялык жана рухий дүйнөнүн биригүүсүнүн деңгээли жана «фокусу» болуп эсептелет.

Улуттук каада-салт өзүнүн онтологиялык-гносеологиялык аныктуулугунда социалдык бүтүндүүлүк чөйрөсүнө тийиштүү болгон логикалык реконструкция. Ал «маңыз» жана «көрүнүш», «мазмун» жана «форма», «заралдык» жана «кокустук» ж.б.у.с.

категориялар менен тыгыз байланыштуу. Муну менен «улуттук каада-салт» түшүнүгү (башка ага жакын категориялар менен бирдикте) коомдук болмуштун бүтүн картинасын кучагына алууга жакындоо жана өзүнө логикалык каражатты камтуу менен маданий-цивилизациялык системанын функцияланышуусунун жана өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн адекваттуу чагылдырат.

Улуттук каада-салттын динамикалык мүнөзү коомдук, социомаданий көрүнүштөрдүн болмушунун карама-каршылыктарын, алардын онтологиялык-генетикалык мамилелерин, мейкиндик-убакыттык мүнөздөмөлөрүн билдирет да, үзгүлтүксүз өзгөрүүгө, жаңыланууга дуушар болуу менен социалдык реалдуулук диалектикасынын улуттар менен элдердин социалдык-маданий болмушунун контекстинде өзгөрмөлүүлүгүн көрсөтүп турат. Улуттук каада-салттардын өнүгүү процесси өзүнүн функцияланышуусунун нукура формасында дайыма адамдардын, социумдардын ар түрдүүлүгүнүн маданий-баалуулук, рухий-нравалык баалуулуктарга карата карым-катышын туюнтуп турат⁵⁹.

Улуттук каада-салттар бардык учурларга, коомдун маданий-руханий жашоосунун системасындагы субъект-объект мамилелердин көрүнүшү үчүн мүнөздүү болгон баалуулук-мазмундук, рухий-нравалык көп чектүү көрүнүш катары каралат. Муну менен улуттук каада-салттын феномени татаал болуп, көптөгөн түрдүү көрүнүштөрдү өзүнө камтыган системдүү кубулуш катары эсептелет. Ар бир эл (этнос) жана улут, эреже катары өзүндө көптөгөн улуттук каада-салттардын субъектиси жана объектиси болушат. Ошондуктан улуттук каада-салт улуттар жана этникалык жалпылыктарсыз пайда боло албайт, ал эми бардык алып жүрүүчү социомаданий өнүгүүнүн контекстинде өзүн социалдык таанымдын субъектиси жана объектиси катары көрсөтө алат. Ошону менен бирге (социумдар, жаматтар жана жарандар) заманбап социалдык таанымдын субъектиси аркылуу философиялык, маданий жана социалдык-психологиялык ж.б. илимий тармактар үчүн объекттин, предметтик статуска болгон улуттук каада-салт логикалык жетишкендик, улуттук окуя жана коомдук ди-

намикалуу бүтүндүүлүк катары өзүнө абсолютуулук менен салыштырмалуулукту, өзгөрмөлүүлүк менен туруктуулуктун, учурдагы мезгилдүүлүк менен ырааттуулуктун ж.б. биримдигин камтып турат. Ушул жаатта улуттук каада-салттар өзүнө улуттар менен этностордун өнүгүү контекстиндеги карама-каршы көрүнүштөрдү камтып турат да улуттун, этностун коомдун турмуш образын калыптоого түрткү берет, ар кандай таалим-тарбия формаларынын кубаттуу фактору болуп эсептелет. Улуттук каада-салт жалпы адамзаттык мүнөзгө ээ болуу менен бирге, улуттук, этникалык сапаттарды, касиеттерди жарандардын этносоциалдык жалпылыгын психикалык, рухий турпатын, коомдук аң-сезимине мүнөздүү жүрүм-турум эрежелерин билгизип турат.

Маданий-цивилизациялык өнүгүүнүн диалектикасы көрсөткөндөй, элдин тарыхый-маданий жана чыгармачыл тажрыйбасы, адамдардын коомдук жүрүм-турум нормалары, принциптери, эрежелери топтолот, алар улуттук каада-салттын болмушунун уюштурулушун мүнөздөп турат. Ошондой болсо да адамдардын күнүмдүк керектөөсүнөн жана кызыкчылыганаан улам пайда болгону менен айрым салттуулуктардын көрүнүштөрү бара-бара турмуштан алыстап, өз алдынча боло баштайт, жарандардын кулк-мүнөзүнө жана психологиясына жедеп сиңгенден кийин, кайра өсүшкө кедергисин тийгизе баштайт. Улуттун каада-салт маселеси улуттун, этностун психикасы жана мүнөзү менен тыгыз байланышта экендигин эске алсак, салттуулук дүйнөсү улуттук психикалык түзүлүшү (турпаты), жарандардын коомдук жана табигый айлана-чөйрөнү кабылдоосу, түшүнүүсү, эмоция, сезим, көнүмүш аркылуу байкалат. Ал музыкада, хореографияда, үй-бүлөдө, кийимде, спортто жана башка турмуш-тиричилик, саясий-нравалык жаатында байкалат. Бул өңүттө улуттун психикалык түзүлүшүн улуттук мүнөздөн ажыратып караган оң. Улуттук мүнөз эл улут катары калыптангандан кийин пайда болот, ал эми улуттук аң-сезим коомдук мамилелердин өзгөчө назик чөйрөсү (элдик көркөм өнөр, эстетикалык баалуулуктар жаатында даана баамдалат). Мисалы, уйгурлардын өнөрпоздору шаарда концерт бергенде шаардык, чет жакадагы уйгурлар түмөнү түрүлө келет. Ал эми казак, өзбек музыкасы боюнча концерт бергенде анын өкүлдөрү жабыла жүргөнүн көрүүгө болот. Ошондой эле эстетикалык сезим, табит

⁵⁹ Жумагулов М.Ж. Онтология экологической этики. Б., 2010. 127-б.

тамак-аш жаатында көрүнөт. Психикалык түзүлүш (турпат) улуттук мүнөзгө караганда туруктуу жана консервативдүү келет.

Демек, кайсы сапатты жана темпераментти алсак да, бир гана элге таандык болбойт, ошол эле убакта кандайдыр бир өзгөчөлүгү байкалат. Улуттук мүнөз мистика эмес, реалдуу турмушта кезигүүчү көрүнүш, ар кандай социомаданий жагдайлар менен шартталат. Улуттук мүнөз айрым бир психикалык белги менен гана аныкталбайт, улуттук психикалык белгисинин жыйындысы катары мүнөздөлөт. Улуттук мүнөз менен психикалык түзүлүш - этностун ички фактору, маданий-рухий жана моралдык сапат, ал эми улуттук салт менен үрп-адат тышкы фактор катары баамдалат.

Улуттук мүнөз деп тигил же бул социалдык-этикалык жалпылыкка таандык болгон психикалык белгилердин өзгөчө системасы болуп саналат. Бирок ар бир адам улутка таандык мүнөздөрдү камтышы кыйын, улут мүнөзү ар башка жарандардын болмушунан көрүнөт. Ар кандай коомдук топ өзүнө гана таандык мүнөздөгү адамдардан турат. Ошол эле убакта тигил же бул топко таандык психологиянын болоорун танууга болбойт. Ар бир жаңы муун белгилүү социалдык-маданий шартта гана эмес, белгилүү улуттук чөйрөдө да калыптанат. Ал бала кезден башталып, социалдык, экономикалык, мамилелердин, идеологиялык мекемелердин, ошондой эле улуттук, этникалык көрүнүштөрдүн, маселен, жашоо - тиричилик жагдайына, маданияттын, турмуш-тиричиликтин, каада-салттардын таасирине туш келип, өз элинин, эне тилинин, асылдык дөөлөттөрдүн жакшы жактарын кабылдайт. Кыскасы, улуттук салт элдин турмуш-шартынан келип чыккан практикалык керектөөгө жараша болот. Аны улуттук психиканын өзгөчөлүгүнөн издөөгө болбойт. Мисалы, кыргыздарда келген конокторго кой союп, баш тартуу салты бар. Мунун себебин кыргыздардын улуттук психикасынан издөөгө болбойт. Бүткүл иш-аракети малчылык менен өткөн элде башкача болууга мүмкүн эмес. Элдик салт коомдук тарыхый-маданий жана эмгек ишмердигинин продуктусу. Ошондуктан улуттук каада-салттар, үрп-адаттар калктын улуттук психологиясынын белгилери, башкача айтканда, конкреттүү психикалык түзүлүш, мүнөз, рухий турпат менен тыгыз байланышкан. Мындай салттуулуктарды салтта эски менен жаңынын элементи катар жүрөт, эски салт өткөн муундун көз караштарын көнүмүш адаттарын өзүнө

сактап жаңыга негиз болот. Ушундан улам эски салттарды талдаганда алардын адамдарга көргөзгөн он таасирин, коомдук маанисин эске алган абзел. Инерция боюнча каада-салт дегенди жазылбаган «мыйзам» деп эле ойлобой туруп колдоно берген да анча орунсуз.

Эски каада-салт, анын ак-карасын ажыратып, өрнөктүүсүн калтырып, кунарсыз турмуштан сүрүп чыгармайынча жаңы шартта улана берет. Ал эми жаңы каада-салттар тийиштүү коомдук же социомаданий мамилелер өнүгүп-өсүп практикада бекемделгенден кийин пайда болот. Каада-салттар адамдардын иш-аракетин жөнгө салуунун олуттуу формасы катары укуктук мыйзамдар, моралдык нормалар анчалык кеңири жайылып күч ала элек кезде алар жүрүм-турумду, иш-аракетти бирден-бир жөнгө салуучу болуп кызмат кылган, ал эми тигилер өнүккөндө, салттын таасири басаңдайт, бирок такыр жок болуп кетпейт. Ушул өңүттөн, кыргыздардын күнүмдүк турмушта көрүнгөн каада-салттарына, алардын маани-маңызына серп салу зарыл.

Кыргыз эли өз каада-салттарын кылымдан-кылымга турмуш-жашоо шарттарына, улуттук менталитетине, табитине ылайык түптөп жана сактап, улам кийинки муундарга көөнөрбөс рухий-кенч, маданий мурас катары калтырган. Анткени анда калктын кылымдарды карыткан турмуштук тажрыйбасы, акыл-эс, түшүнүктүүмү, жашоо өрнөгү топтолгон жана анын жөндүү зарылдыгы этникалык философиянын деңгээлинде аныкталган. Ошондуктан каада-салттын ар кандай жол-жосундары, эреже-нормалары көбүнчө жекече турмуш жаатындагы кубаныч менен кайгы, жакшылык менен жамандыктын болгонун белгилеп келет. Салттуулуктарды жерүү элден чыккандык катары каралат. Ал эми каада-салттардын баалуулуктарын сактагандык улуттук сапаттын, мүнөздүн урунттуу белгисиндей бааланат. Ушундай пикирлер улам жыйылып, коомдук деңгээлге чейин көтөрүлүп каада-салттын сакталышын бекемдеп, нарк-насилдүүлүгүн көрсөтүп турат⁶⁰.

Белгилей кетүүчү нерсе, улуттук каада-салттар мамлекеттин социалдык-маданий мейкиндигинде өзүнүн болмуштук уюшулушунун ар кыл формаларына ээ:

⁶⁰ Черепанова Н.В. Традиции как социокультурный феномен. // Труды СГУ. Вып.94. Гуманитарные науки. Работы аспирантов и соискателей. М.: 2006. 63-6.

-Улуттук каада-салттар маанилүү мамиле катары: этностордун, улуттардын бирдиктүү иш-аракети, тыгыз, өз ара байланыштары, эркиндиктин, шайкештиктин, этникалык-улуттук бүтүндүктөгү жарандардын эркиндигинин камсыз болушу, шайкештигин жогорулатуу, рухий-нравалык өнүгүү, салттуулуктардын субъектилеринин, объектилеринин баалуу чыгармачылыгы ж.б.

-Улуттук каада-салттар идея катары: жарандын (инсандын) өздүк уюшулуусун, аныктуулугун, көз карандысыздыгын, сезиминин, ойломунун креативдүүлүгү; рухтун, интеллекттин жаратмандык идеясы, чоочун көз карашты моюнга алуу, түшүнүү жана инсандын укуктарын сыйлоо; адамдарды реалдуулукту өздөштүрүү процессине активдүү тартуу; өзүнүн ички дүйнөсүн өздөштүрүү; «Мен» - рефлексивдүүлүгүн, концепциясын, жалпы таанымдын парасатынын өнүгүндө жеке дүйнө өздөштүрүүнү калыптандыруу.

-Улуттук каада-салттар этносоциалдык баалуулук, болмушунун уюшулушунун формалары жана ыкмалары катары: тарбиянын парадигмаларынын инновациялык багыттары, жарандардын тажрыйбасынын вариативдүүлүгү; жогорку маданий-интеллектуалдык баалуулукка карай умтулуу, адамдардын жаратуучулук ишмердүүлүгүндөгү жөндөмдүүлүктөрүн жүзөгө ашыруу, уюштуруу, жалпы адамзаттык жана улуттук, этникалык баалуулуктарды өздөштүрүү, улуттук каада-салттардын субъектилеринин өздүк калыптанышы жана өнүгүшү ж.б.

Ошентип, жогоруда айтылгандарга ылайык төмөнкү жоболорду келтирүү зарыл:

-Улуттук каада-салттардын системасы. этникалык-улуттук мамилелердин, субъекттеринин жана объекттеринин өз ара иш-аракеттеринин контекстиндеги жалпы адамзаттык каада-салттардын көрүнүшүнүн өзгөчөлүктөрүн билдирүү менен социумдардын диалектикасында өзүнүн конкреттүү-бүтүндүк болмушун уюштурат. Улуттук каада-салттар негизинен өзүнө өнүгүп туруучу баалуу социомаданий көрүнүштөрдү камтып турат жана улуттун маданий-рухий келбетинин, дөөлөтүнүн маңыздык мүнөздөмөлөрүн өздөштүрүү процессиндеги алардын

шайкештигин камсыз кылуучу этникалык-улуттук жалпылыктын атрибуттук касиети катары функцияланат, б.а. имманенттүү диалектикалык мүнөзгө ээ.

-Улуттук каада-салттар өзүнө жарандарда реалдуулуктун биримдиги, анын көп түрдүүлүгү, инсандын дүйнө көз караштык парасаттарынын байланышы, анын өнүгүүсү туурасындагы элестөөлөрдү калыптандырууга мүмкүндүк берген толеранттуулук, жогорку ыкчамдуулук, тандоо эркиндиги, адам укугу, мыйзамга баш ийүүчүлүк, өздүк аныктоочулук, маданияттар диалогу, диний конфессиялардын карым-катышы сыяктуу гуманистик - аксиологиялык, философиялык дөөлөттөрдү камтып турат.

-Социумдардын, жамааттардын жана жарандардын табиятына, социомаданий чөйрөгө, алардын көптөгөн көрүнүштөрүнө болгон түрдүү мамилелерин туюнтуу менен улуттук каада-салттар өзүнүн маңызына жеке таанымдык ыкма катары рухту түзүүчү социалдык-психологиялык диагностиканы, жарандын курактык жана жеке өзгөчөлүктөрүн эске алууну эле эмес, адамдардын улуттук, этникалык кызыкчылыктын, өздүк аң-сезимин, алардын өнүгүүсүн прогноздоону мүнөздөйт.

II - БӨЛҮМ. КААДА-САЛТТАР КЫРГЫЗ МАДАНИЯТЫНЫН ӨНҮГҮҮ КОНТЕКСТИНДЕ

2.1. Улуттук каада-салттарынын ырааттуулугунун өзгөчөлүктөрү

Каада-салттар өзүнүн эволюциялык өнүгүшүндө бардык коомчулуктун маданиятынын мүнөздүү өзөгүн, баалуулуктарын камтып турат. Жаңы маанидеги каада-салттар дайыма өткөн доордун тигил же бул салттуулуктарынын көрүнүштөрүнүн негизинде пайда болушат. Коомдун болумдук уюштурулуусунда, жашоосундагы каада-салттардын ролу жогорулап, алардын жамааттарга, адамдарга болгон таасиринин чөйрөсү кеңейет. Каада-салттар бирден-бир калыптанган социалдык норма катары функциялануу менен маданий жетишкендиктердин зарыл компонентин түзөт, анда жаран (инсан) менен топтун жүрүм-турумдарынын мүдөө-талаптары тогошот. Ошондуктан, каада-салттар адамдардын жашоо-турмушунун туруктуу нормалары, эрежелери жана «жазылбаган мыйзамы» катары муундан-муунга берилип келген.

Элдик каада-салттардын өнүгүүсүндө жана функцияланышуусунда негизги ролду ырааттуулук ойногон, анткени ал аркылуу жаңынын пайда болушунун тарыхый логикасы ачык байкалып, өткөн чак, азыркы жана келечек бири-бири менен байланышат. Бул өнүгүү дайыма жаңыланып туруучу социалдык-маданий системанын бүтүндүүлүгүн, туруктуулугун сактоонун негизги багыттары реализацияланат. Ырааттуулук жаңы менен эски, туруктуулук менен өзгөрмөлүүлүк, салттуулук менен инновация ж.б.у.с. биполярдык көрүнүштөрдүн ортосундагы мамилелерди билдирет. Ырааттуулук элдик каада-салттардын болмушунун негизги белгиси катары функцияланаарын өз учурунда Г.В.Плеханов көрсөткөн: «Рухий ырааттуулук мурунку доорлордун топтолгон ойломдун материалдарын, рухий көркөм

баалуулуктарын пайдалануу, өткөрүп берүү жана сактоо катары зарыл шарт жана аң-сезимдин өнүгүүсүнүн ички детерминанты болуп эсептелет»⁶¹.

Философиядагы ырааттуулук танууну тануу мыйзамынын башка диалектикалык категориялар (байланыш, үзгүлтүксүздүк, өнүгүү, тарыхыйлуулук ж.б.) менен биримдигин аныктоочу категория катары мааниге ээ. Бирок, ырааттуулук танууну тануу процессин гана чагылдырбастан, ал сандык өзгөрүүлөрдүн сапаттык өзгөрүүлөргө өтүү, карама-каршылыктардын биримдиги жана күрөшү мыйзамдарынын көрүнүшү болуп эсептелет. Ушул жагдайдан алганда каада-салттардын имманенттүү мазмунунда, жаңы салттуу баалуулуктардын жаралышында ырааттуулуктун ролу зор.

Белгилей кетүүчү нерсе, ырааттуулукту метафизикалык абсолютташтыруу түшүнүгүнө кайрылуу менен өнүгүү теориясын таанып билбеген концепцияларда Э.А.Баллер Гегелдин ырааттуулук феноменине теоретикалык анализ берүүсүн белгилеп, ырааттуулукту диалектикалык-материалисттик түшүнүүнү өнүктүргөн, ошону менен аталган көрүнүштүн ролун коомдун маданий-цивилизациялык өнүгүшүндө көрсөтө алган. Ал прогрессивдик жана реакциялык ырааттуулукту, ал эми ойломдук ишмердүүлүк чөйрөсүндө – позитивдик жана негативдик, ал эми илимий таанымда анын спецификалык формаларын белгилеген. «Философияда - Э.А.Баллер жазгандай - ырааттуулук онтологиянын, гносеологиянын, социологиянын, этиканын жана эстетиканын фундаменталдык маселелерин чечүүдөгү негизги принциптеринин салыштырмалуу туруктуулугунда негизделет»⁶².

Биздин пикирибизде, өнүгүүдөгү ырааттуулуктун түрлөрү анын механизмдери сыяктуу эле, формалары боюнча да айырмаланат; алардын жаратылыш, коом, адам жашоосу жана ойлом чөйрөсүндөгү функцияланышуусунун өзгөчөлүктөрү бар. Адамдардын урпактар ортосундагы өздөштүрүүлөрүн четке кагууга болбойт. Каада-салттар, үрп-адаттар, нравалуулуктун

⁶¹ Плеханов Г.В. Избранные философские произведения. В 5 т. – Т. 1. – М., 1986. 662-б.

⁶² Баллер Э.А. Преемственность в развитии культуры. МЛ 969. 74-б.

нормалары өзгөчө күнүмдүк, б.а. жарандардын мамилелериндеги нормативдик принциптердин бардык системасы коомдук мамилелердин жыйындысынан бөлүнүп чыга алат.

Ырааттуулук мураскорлуктан, өздөштүрүүдөн айырмаланып адамдардын маданий-тарыхый байланышын билдирет, өзүнүн мүмкүндүгү, чындыгы менен коомдук өнүгүүнүн бир деңгээлден экинчисине өтүүсүндө байкалат. «Ырааттуулукта карама-каршы эки процесс бар. Биринчи жагынан, ырааттуулук үчүн бизди курчап турган дүйнөдөгү көпчүлүктөн жалпыны, маңыздууну бөлүп көрсөтүүчү дистилляция зарыл, экинчи жагынан - бул жалпылыкты кандайдыр бир жекеликке айландыруу адамдардын муктаждыктарын канаттандыруучу өзгөчө бир жалпылыкты түзүүнү түшүндүрөт. Башкача айтканда, билимдерди өздөштүрүү аларды эмгекте предметтештирүүдө гана мүмкүн»⁶³.

«Ырааттуулук» түшүнүгүнүн өзү «тануу», «чыгаруу», «абалдардын байланышы» категориялары менен тыгыз карым-катышта түшүндүрүлүп, албетте толук мааниге ал диалектикалык танууну тануу мыйзамы универсалдуу аракетинде ээ болот. Аталган мыйзамдын эң маанилүү тарабы болуп ырааттуулук, жалпы жонунан, социумдардын диалектикасынын контекстинде маданий-тарыхый, этномаданий мүнөзгө ээ болгон улуттук салттардын учук улоочулугу эсептелет.

Ырааттуулуктун феномени жана принциби диалектиканын маңызын бүтүндөй реалдуулуктун өнүгүү жана жалпы байланыш теориясы катары түшүнүү үчүн абдан маанилүү, бул өңүттө бизди кызыктырган кубулуш биринчиден, тануунун учуру, экинчиден, танууну тануунун негизги тарабы катары элестетилиши. Мындай эпистемологиялык ыкма ырааттуулуктун өнүгүүсүн түшүнүүдө ары кеңири маанини берет, ошонун аркасында диалектика метафизикага, догматизмге эле эмес, релятивизмге, нигилизм менен скептицизмдин ар кыл формаларына да карама-каршы коюлат. Өз убагында В.И. Ленин белгилегендей, диалектикада тануу маңыздык түрдө

⁶³ Мукашев З.А. Преемственность как момент развития. -Алма-Ата: «Казахстан», 1980. 12-6.

байланыштын, жакшы жакты кармап калуунун учуру катары, б.а. ырааттуулук түшүнүгүсүз диалектика «жылаңач тануу», скепсис болуп калган⁶⁴. Ырааттуулукту диалектикалык түшүнүү ондун тескери менен, туруктуулук менен өзгөрмөлүүлүктүн, үзгүлтүктүүлүк менен үзгүлтүксүздүктүн байланыштарынын зарыл экендигин көргөзөт. Ушул өңүттө, биринчиден, ырааттуулук - бул болмуштун фундаменталдык негиздерин мурастоосунун универсалдуу процессин чагылдырган онтологиянын, диалектиканын эң маанилүү принциби. Ал диалектиканын кеңири жайылган танууну тануу жалпы мыйзамынын маңызын туюнтат жана тынымсыз спираль түрүндө өтүүчү жаратылыштын, коомдун, адам жашоосунун о.э. ойломдун өнүгүшүнүн түгөнгүс айлампасынын жардамы аркасында жүзөгө ашат. Мунун баары - ички карама-каршылыкты чечүүнүн ыкмалары, алар өнүгүү процессинде адепки шайкештик карама-каршылыктарга бөлүнөт жана аны процесстин өзүн бузуп албастан чыгарып алуу абзел.

Экинчиден, «диалектикалык жана тарыхый материализм» Ленин айткандай, бардык философиялык маданияттын мыйзамдуу мураскери болуп эсептелет. Ушундай терең тезистен келип, татаал диалектикалык процесс катары түшүндүрүлүүчү өнүгүү (өздүк өнүгүү) өзүнө сөзсүз түрдө жеке мүнөздөмөсү жана маңыздык көрүнүшү катары - ырааттуулукту камтып турат. Философия, өзгөчө өнүгүүнүн, жалпы байланышынын эң жалпы теориясы катары диалектика үчүн кыйла маанилүү болуп ырааттуулуктун так рефлексиясы эсептелет. Ырааттуулукту концептуалдуу түшүнүүнүн өңүтүндө каралган философиянын тарыхы андан диалектикалык логикада салыштырмалуу аяктоону конкреттүү-тарыхый синтез түрүндө таба алды⁶⁵.

Социумдардын өнүгүүсүндө жалпысынан социалдык баалуулуктар өзүнүн пайда болуусунда маданият тарыхынын ар кыл мезгилдериндеги өз ара байланыштарды шарттап турган ырааттуулукту, о.э. өз ара тарыхый мезгилдеги функциялаштырып турган улуттук салттарды камтып турат, ал жерде баалуулуктар

⁶⁴ Ленин В.И. Полн.собр.соч. т.29.

⁶⁵ Мукашев З.А. Преемственность как момент развития. -Алма-Ата: «Казахстан», 1980. 12-6.

этнический тарых, рухий маданият, бай кайталангыс жана уникалдуу өзгөчөлүктөр контекстиндеги улуттук (же этникалык) өзгөчөлүккө ээ. Ырааттуулук өнүгүүнүн өзгөчө принциби катары өзүнө бири-бирине уланган байланыштардын мазмун - маңыздык негизинин детерминациясын камтып турат. Ал «...өнүгүүнүн конкреттүү жалпы негизин камсыз кылуу менен өздүк детерминациянын түзүлгөн негиздеги өздүк аныктоо процессинин маанилүү фактору катары кызматын кылат»⁶⁶, б.а. ырааттуулук өнүгүүнүн жыйынтыгы, ички эволюциялык маңызды өздүк сактоонун ишке ашырылуу каражаты жана системанын андан аркы өркүндөп өсүүсүнүн импульсу катары каралат. Ошентип ырааттуулук өздүк кыймыл жобосунун калыптанышын ачып көрсөтүп, ошону менен бирге онтологиялык жана тарыхый өзүнө таандык аныктоонун биримдигин түшүндүрөт.

Ырааттуулук принциби өнүгүүнү мүнөздөөчү элементтерди бириктирип, өздүк шартталуусундагы ырааттуулук, учук уулочулук байланышты камсыз кылат; ошентип өзүнүн пайда болуу жана өнүгүү себебин ал аталган элементтердин өнүгүүсүнөн табат. Ырааттуулук жаңы нерсени түзүү процессин ачып көрсөтөт, өткөндү азыркы жана келечек менен байланыштырат; анын негизги чеги болмуштук чеги болуп бүтүндүктү, өзгөрмөлүү системанын салыштырмалуу туруктуулугун сактоо эсептелет. Ал эски менен жаңынын, туруктуулук менен өзгөрмөлүүлүктүн, үзгүлтүксүз менен үзгүлтүктүүнүн ортосунда пайда болгон объективдүү карама-кашылыктарды чагылдырат. Демек, ырааттуулук өнүгүүнүн эң жалпы жана универсалдуу принциби катары кызмат кылат.

Жалпы реалдуулуктагы ырааттуулук конкреттүү-эң жалпы катары көз карандысыз түрдө адам маңызын ачып берүүдө, анын ишмердүүлүгүнө да көрүнөт, анткени салттагы чыгармачыл ишмердүүлүктү маани-маңыздык түшүндүрүү үчүн аны социомаданий ырааттуулуктун жеке процессинин контекстинде кароо зарыл. Ал үзгүлтүксүз түрдө маданиятты, коомдук мамилелер, анын универсалдуу негиздери аркылуу өздөштүрөт. Иш-

⁶⁶ Завьялова М.Н., Расторгуев В.Н. Единство и преемственность сознания. -Томск: Изд-во Томск.унив., 1988. 111-112-б.

мердүүлүк жарандардын атрибуттук касиети катары эң жалпы социумдук негиздерге жана маданияттын көрүнүштөрүнүн ырааттуулук байланыштарына жана албетте тарыхка трансформацияланат. Бул аспектиде ырааттуулук адамзат цивилизациясынын өнүгүүсүнүн «жеке сызыгын» пайда кылат, ал жерде маданий-цивилизациялык процесстин системдүү багыттуулугунда тарыхый ырааттуулук кызмат кылат; адамзат коомунун мындай зарыл байланышы өзүнүн өнүгүүсүндө ар кандай этаптарды басып өткөн маданиятты пайда кылат, ал жерде тарыхый ырааттуулук өзүнүн спецификалык өзгөчөлүктөрүнө ээ⁶⁷.

Ырааттуулук маданияттын кеңири системасында функцияланат, бул принцип байланыштардын ар кыл түрлөрү бири-бири менен шартташын өз ара толуктап тураарын билгизет. Байланыштардын рефлексиясы болуп эсептелген ырааттуулук жалпы адамзаттык (тарыхый), социомаданий (маданий-тарыхый) системалардын ортосундагы параллелдүүлүктү түзүүгө мүмкүндүк түзөт. Ырааттуулуктун иерархиясы өзүнө тарыхый ырааттуулуктун башталышын камтып, каада-салттардын курамдык элементтерин тескөөчү принцип катары ишмердүүлүктүн эриш-аркагын, баалуулуктарды, социалдык-тарыхый тажрыйбаны бөлүп, байланыштырып көрсөтүүгө жөндөмдүү. Коомдук өнүгүүдөгү тарыхый ырааттуулук социомаданий чыгармачыл ишмердүүлүктүн ырааттуулугу түрүндө маданияттын, анын муундан-муунга берилишинин негизи катары түшүндүрүлөт, ал жерде социалдык-тарыхый тажрыйбанын жыйындысы иретинде каада-салттар трансформацияланып, адамзат болмушу. Анын уюштурулушу аркылуу ишмердүүлүктүн ар кандай түрлөрүндө байкалат. Ошентип, каада-салттардын ырааттуулугу конкреттүү түрдө маданий-руханий жашоонун курамында көрүнөт: ишмердүүлүктөрдүн түрлөрүнүн жалпылыгы үчүн рухийлүүлүктүн жана анын нукура болмушунун катышуусу рухий ырааттуулуктун универсалдуу формаларын бөлүп көрсөтүүгө шарт түзөт. Аларга жогоруда айтылган салттар, идеалдар жана нормалар кирет. Маданий-руханий процесстерге сүңгүп кирген социалдык тажрыйбанын ченеми болгон каада-салттар коомдук баалуулук-

⁶⁷ Уледов А.К. Духовная жизнь общества. - М. 1980. - С.226,227.

тар катары эсептелип, тарыхый-маданий, рухий-этникалык мүнөзгө ээ болот жана рухий ыраттуулуктун өзгөчө чөйрөсү болгон аң-сезимдин ырааттуулугун, б.а. аң-сезимдин өздүк ишке ашуусун шартташат⁶⁸.

Тарыхый ырааттуулук дүйнөлүк маданияттын өнүгүүсүнүн мүнөздөмөсү катары адамзаттын цивилизациялык өнүгүүсүндө өзүнө социалдык-маданий баалуулуктарды жаратууну ишке ашыруучу маданий дөөлөттөрдүн жаңылануу процесстерин, адамдардын муун алмашуусун камтып турат. Бул жаатта «муун» түшүнүгү тарыхый ырааттуулуктун маңызына ой жүгүртүүдө өткөн доорлордогу муундардын социалдык-маңыздуу тажрыйбаларын эске алып баалуулуктарды түзүүдө негизги ролду ойнойт. Муундардын негиздөөчү, учук уулоочулук функциясы маданияттын ыраттуу өнүгүүсүнүн деңгээлинде жана масштабында сиңирилип турат⁶⁹.

Маданий-цивилизациялык процесс топтолгон тарыхый тажрыйбанын коомдун жетишкендиги тарыхтын өнүгүүсүнүн ар бир тепкичиндеги мүнөздөмөсү катары түшүндүрүлөт. Муундардын ырааттуулугу социалдык-тарыхый тажрыйбанын өзү менен дал келишпейт, ал тарыхтын өнүгүүсүнүн жана функцияланышуусунун тенденциясын билдирет: ар бир муун болгон социалдык тажрыйба катары жакындашып, өзүнүн кызыкчылыктары менен аң-сезимдүү муктаждык катары кызмат кылат⁷⁰. Мындай жагдайда каада-салттардын ырааттуулугунун өзгөчөлүктөрү пайда болоору шексиз. Себеби, И.В.Суханов белгилегендей, маданий-цивилизациялык процесс тарыхый өнүгүүнүн ар бир тепкичин мүнөздөөчү критерий катары эсептелет. Мына ушул контексте каада-салттар да өзүнө б.а. ошол улуттун, этностун жашоо образына тийиштүү ырааттуулукка ээ болот деп айтууга болот.

Каада-салттар өзүлөрүнүн функцияланышуусунда коомдун социалдык маселелерин чечип, анын курамынын пайда болуусун четке какпай аң-сезимдин өнүгүүсүнүн карама-каршылыгынын өзгөчөлүктөрүнө шайкеш келет. Коомдук өнүгүүнүн социомада-

ний өз ара байланышынын системасындагы рухийлүүлүктөгү, салттуулуктагы ырааттуулук өзүндө социалдык-маданий жашоонун карама-каршылыктарын өздөштүрүү түрүндө коомдук процесстердин таасирин сезет. Ошентип маданий баалуулуктарга болгон ар кандай мамилелер, маселен каада-салттар маданий-рухийлик учуруна ээ болбой койбойт, алар адамзат тарыхынын баалуулуктарын сиңирүү менен ой жүгүртүүсүнүн чыгармачылык мүнөзүн божомолдойт⁷¹.

Рухий ырааттуулук өз учурунда өткөн муундардын социалдык-тарыхый тажрыйбасын өздөштүрүү процесстерине таасирин тийгизе алат. Дүйнөнү, анын кубулуштарын өздөштүрүүнүн калыптануусунун белгилүү бир этабында маданий мурастардын, анын ичинде каада-салттардын социалдык чөйрөсүн жана социомаданий байланыштардын, мамилелердин жаңы системасын түзүлүү байкалат. Мында каада-салттар маданияттын өзгөчө элементи катары, социомаданий ырааттуулуктун системасына кирет жана коомдук өнүгүүнүн тарыхында ырааттуулук байланыштын зарылдыгын билдирет⁷².

Социомаданий ырааттуулук, жалпысынан каада-салттагы рухий кубулуштардын көрүнүшү катары пайда болот жана анын диалектикалык мүнөзү менен шартталат. Ар бир тарыхый доордо каада-салттардагы ырааттуулук рухтун, аң-сезимдин жана өздүк аң-сезимдин актуалдуу биримдиги катары кызмат кылат. Өзүнө рухийликтин функцияланышын камсыз кылуучу жана салттагы ырааттуулуктун зарылдыгынын кепилдиги, шарты катары кызмат кылган маданияттын бардык чөйрөлөрүндөгү рухий синтездин өнүгүүсүнүн деңгээлин көргөзүп турат⁷³. Кыргызстандагы маданият философиясы боюнча көрүнүктүү изилдөөчү Ж.К.Урманбетованын пикири боюнча: «Ырааттуулук дегеле жалпы жонунан, айрыкча салттардын ырааттуулугу маданияттын өнүгүүсүнүн маанилүү принциби катары тарыхый кыймыл

⁶⁸ Уледов А.К. Духовная жизнь общества. – М. 1980. 22-б.

⁶⁹ Ошол эле. 23-24-б.

⁷⁰ Суханов И.В. Обычай, традиции и преемственность поколений. – М., 1976. 162-б.

⁷¹ Урманбетова Ж.К. Мышление кыргызов в проекции философии истории. – Б., 1997. 25-26-б.

⁷² Урманбетова Ж.К. Мышление кыргызов в проекции философии истории. – Б., 1997. 26-б.

⁷³ Суханов И.В. Обычай, традиции и преемственность поколений. – М., 1976. 162-б.

процессинде маданияттын имманенттик маңызын ачып берет: маданияттын феноменин жаратуучу аң-сезим адепки фактор катары өзүнүн абалынын объективдешүү формаларында эргүүгө ээ болот, ошентип тарыхтын фонунда калыптанган маданияттын рухун жаратат»⁷⁴. Ушундан улам ырааттуулук каада-салттар менен үрп-адаттардын ортосундагы байланыштын пайда болуусунун, функцияланышуусунун эң маанилүү мыйзам ченемдүүлүгү болуп эсептелет деп бүтүм чыгарууга болот. Ырааттуулук - бирден-бир элдик, анын ичинен улуттук каада-салттардын ажырагыс жана маңыздык белгилеринен болуп саналат.

Каада-салттардын түрлөрү ар кыл тарыхый доорлордо жана маданияттарда бирдей эмес жана жамааттардын, адамдардын жашоо шарттарынан көз каранды. Каада-салттар өзгөрүшү, трансформацияланышы, маанисин жоготушу жана жаңы мазмун менен толукталышы мүмкүн. Ааламдашуу процессинде айрым каада-салттардын «жоголуп» кетүү тенденциясы байкалат, ошондуктан адамдар тарабынан дайыма колдоого, көзөмөлдөөгө алынуучу каада-салттарды стимуляция болуусуна шарт түзүлүшү абзел. Кай бир учурда каада-салттарды максаттуу, багыттуу жоюлушу да мүмкүн. Советтик мезгилде ал түзүлүшкө маани-маңызы дал келишпеген каада-салттарды жоюу жүргөн. (Мисалы, диний, тарбиялык маанайдагы салттарды, үрп-адаттарды четке кагуу). Ошондой болсо дагы, каада-салттарга белгилүү бир туруктуулук таандык. Аталган контекстеги өнүгүүнүн диалектикасы көрсөтүп тургандай, ар бир тарыхый мезгилде салыштырмалуу туруктуу улуттук каада-салттардын көрүнүштөрүн бөлүп көрсөтүүгө болот. Жалпы массалык каада-салттар советтик мейкиндикте белгилүү бир туруктуулукка ээ болгон, бирок алар постсоветтик мезгилде терең өзгөрүүгө дуушар болушкан. Каада-салттар коомдук түзүлүшкө жараша кординалдуу өзгөрүүгө учураганда гана ырааттуулук принциби толук кандуу иштейт деп айтуудан оолак болуу зарыл. Анткени, бул принциптин негизи, мазмуну башында биз айтып кеткендей, «өткөн мезгилди», «учур чакты» жана «келечектеги» өнүгүүнүн эле-

⁷⁴ Урманбетова Ж.К. Мышление кыргызов в проекции философии истории. – Б., 1997. 28-29-б.

менттерин өзүнө камтып турат. Мисалы билим берүүнүн өнүгүүсү теориялык өнүктөгү каада-салттарды өзгөртүүнүн негизинде эле эмес, аларды сактоо процесси менен да камсыз болот. Ошентип айрым каада-салттарды жоготуу өнүгүү процессинин токтоп калышын түшүндүрбөйт, болгону аталган багыттагы прогресстин мүмкүн эместигин түшүндүрөт.

Салт азыркынын мейкининде жашайт. Азыркы салтка таянат. Экөө биримдикте турат, өтмө катар байланышта. Ошол эле кезде экөөнүн карым-катышы, шайма-шай, бир кылка, кынытыксыз эмес. Салт дегенде өткөндү, эскини ойлойбуз, ал эми учур жаңынын, өсүп-өнүгүштүн шериги деп эсептейбиз. Салт артка таркандай, учур алдыга сүйрөгөндөй. Салт өз өкүмүн сүрбөй жүргүзгөндөй, өз талабын таңуулагандай, ал эми азыркы учур андан канчкандай, аны бузуп-жарып, өзү үстөмдүк кылышка күч үрөгөндөй көрүнөт. Мындай татаал карым-катышты дыкат иликтеп, чебер талдаш талап этилет⁷⁵.

Социомаданий өнүгүүдөгү жалпынын, өзгөчөлүктүн жана жекенин диалектикасынын негизинде кыргыздардын улуттук каада-салттарында ырааттуулук келип чыгып, калыптанып, функцияланат. Ушуга байланыштуу кыргыздардын этникалык-улуттук өнүгүүсүнүн маңызына ылайык калкыбыздын улуттук каада-салттарынын ырааттуулугунун мүнөздүү, өзгөчөлүктөрү пайда болот. Аларга төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот:

-ырааттуулук кыргыз элинин маданиятынын рухий-когнитивдик болмушунун көрүнүшү катары анын калыптануусунун жана түзүлүшүнүн спецификасын аныктады. Этникалык-улуттук каада-салттардын ырааттуулугунун негизинде (тарыхый-цивилизациялык контексте) кыргыздар маданияттын адепки түзүлгөн тутумунан тартып, аларды сактап жана кийинки муунга өткөрүп бере алды, ошону менен биз универсалдуу-болмуштук булактарды жана филогенетикалык негиздерди алып жүрүүчүлөр катары эсептелебиз;

-ырааттуулук этникалык-улуттук каада-салттардын маңызындагы өткөн менен азыркынын ортосундагы тыгыз байланышты көрсөтүп турат, изилденип жаткан феномендин

⁷⁵ Бөкөшов Ж.Б. Салт жана Билим. -Б., 2014. 21-б.

имманенттүүлүгүн, өткөнүнүн, учурунун жана келечегинин онтологиялык биримдигин эске алуу менен тарыхый өнүгүүнүн чукул өзгөрүшүндөгү маданий-рухий өнүктөгү стратегиялык багыттарды аныктоого болот;

- улуттук каада-салттардын ырааттуулугу толеранттуулукту, конструктивдүү диалогду, со-болмушту ж.б. субстанционалдык-генетикалык аспектидеги улуттардын, этностордун салттарындагы динамикалуулукту, байланыштарды да түшүндүрөт;

- улуттук-маданий ченемдеги ырааттуулук рухий чөйрөнүн «булгануусунан» тазалоону, өткөн «интеллектештирүүдөн» келечектин негизин түзүү үчүн кайрадан ой калчоонунун, чыгармачылыктын зарылдыгын билдирет;

- ырааттуулукта объективдүү түрдө рух менен рухийликтин приоритеттери, рухий концентрация, улуттук-этникалык мүнөздөрдүн позитивдүү ченемдери табылат; кыргыз дүйнө көрүмүндөгү чукул өзгөрүшүндө улуттук-маданий шайкештик сезилет;

- каада-салттардын ырааттуулугун өздүк «мендин» элдин кызыкчылыктары, өткөн муундардын каада-салттары менен улуттук аң-сезимдин шайкеш функцияланышы катары түшүнүүгө болот. Аталган өнүктө, каада-салттардын, муундардын ырааттуулугу көчмөн-кыргыздын өздүк аң-сезиминин деңгээли, анын Борбордук Азиянын элдеринин доорлорду «карыткан» каада-салттары менен болгон байланыштары аркылуу шартталып турат. Кутман калкыбыз өзүлөрүнүн урпактарынын болмушунун калыптанган нормаларына, жашоо эрежелерине таянып келишкен, демек, биздин этносубуздун салттуу ойлому маданий каада-салттардын ырааттуулугунун рухий негизи болуп эсептелет.

- улуттук же этникалык каада-салттардын, муундардын ырааттуулугу социалдык эс. тутумдун өзгөчө формасында туюнтулат. «Өзүнүн урпактарын билбеген, эстебеген адам – бул уругу жана уруусу жок адам, б.а. муундардын салттуулугун улантууга жөндөмү жок манкурт, ал ошентип муундар аралык

каада-салттардын жеке байланышынан чыгып калат»⁷⁶. Кыргыздардын улуттук каада-салттарынын ырааттуулугу алардын маданиятынын, өзгөчө рухий баалуулуктарынын муундан-муундарга өткөрүлүп берүүсүн, өнүгүүсүн шарттап турат.

Ошентип каада-салттар маданий жетишкендиктердеги ырааттуулукту камсыз кылаарын эске алсак, алар (жалпы адамзаттык, улуттук жана этникалык) өзүлөрүнө коомдук өнүгүүсүндөгү мыйзам ченемдүүлүктөрүн камтып турары белгилүү. Каада-салттардын ырааттуулук мүнөзүндө эски менен жаңы бириктирилип, синтезделет. Ушул өнүктө кыргыздардын каада-салттарынын ырааттуулугун эски менен жаңыны, инновациялуулукту сиңирген элдик салттуулук менен даярдалган, мында жаңыны белгилүү бир кокустук, өткөндүн өнүгүшүнүн тарыхый салттуу зарылчылыгынын көрүнүшү катары кароого болот.

Каада-салттардын ырааттуулугу социомаданий өнүгүүдөгү объективдүү тенденцияларын жана багыттарын ачып көрсөтөт, социумдун өнүгүүсүнүн бир баскычынын экинчисине өтүү процессиндеги учук уулоочулукту көрсөтөт. Мындан салттуулуктагы ырааттуулукту эскини, жашоосу бүткөндү жоготуу учуру катары эле эмес, жаңынын бардык жакшы жактары менен байланыштыруу учуру катары кароо зарыл. Мына ушул жобонун негизинде кыргыздардын улуттук, этностук каада-салттарынын ырааттуулугунун өзгөчөлүктөрүн баса көрсөтүүгө мүмкүндүк түзүлөт. Салттуулуктагы болгонду тануу, жаңыга өтүү эскини жоготууну түшүндүрбөйт, эски, танылуучунун (каада-салттын) жана жаңы бекигендин (жаңы мазмунда каада-салттар) ортосундагы ырааттуулук сакталаары менен шартталат. Ошентип, салттуулуктун диалектикалык мүнөзүндө дайыма өнүгүүнүн мурунку стадиясында жетишилген оң тараптуу элементтерди сактоо, кармап калуу тенденциясы өкүм сүрөт. Бул - эки жактуу тануу мыйзамынын иш-аракети менен аныкталуучу диалектикалык логиканын бирден-бир маанилүү талабы. Башкача айтканда каада-салттардын

⁷⁶ Урманбетова Ж.К. Мышление кыргызов в проекции философии истории. – Б., 1997. 95-6.

ырааттуулугунун өзгөчөлүгү коомдун маданий-руханий жашоосунун өнүгүү деңгээлине жараша өзгөрүүгө кабылганда, аны түзүүчү айрым баалуулуктар, салттуулуктар өзүнүн таасирин жоготууга мажбур болот. Же болбосо алар учурдун талабына ылайык ыңгайлашышат.

Демек, бул жерде каада-салттардагы танылуучу жагдайлар танууга тийиштүү болгонду гана эмес, сактоо үчүн зарыл болгонду да таба билүү, өздөштүрүүнү билдирет. Дегеле каада-салттардын салыштырмалуу туруктуулугунун жана динамикалуулугунун негизги мазмуну катары алардагы ырааттуулук эсептелет, б.а.эскини жаңынын алмаштыруусу, жаңы маңыздагы каада-салттар маданий-руханий өнүгүүнүн жогорку деңгээли катары кызмат кылып эскиден он тараптууларды гана алып калат. Салттуулуктун ырааттуулугунда каада-салттардын түпкүрүндөгү, уңгусундагы улуттук психологиянын, идеологиянын маңызы кала берет, анын айрым гана компоненттери жалпы өнүгүүгө ыңгайланышат. Мына ошол улуттук, этникалык каада-салттардагы түп нусканын муундан-муунга өткөрүлүп берилиши ырааттуулуктун өзгөчөлүгүн аныктап турат.

Демек, ырааттуулук феноменинин олуттуу көрүнүшү болгон каада-салттардагы, үрп-адаттардагы ырааттуулук (өз ара байланыштар, үзгүлтүксүздүк, өнүгүү ж.б.) салттуулук дүйнөсүндөгү танууну тануу, сандык өзгөрүүлөрдөн сапаттык өзгөрүүлөргө, өтүү, ошондой эле каршылыктардын биримдигинин жана көрүнүшүнүн функциялануу өзгөчөлүктөрүн туюнтат. Мунун негизинде каада-салттардагы элементтердин жыйынтыгында жаңы баалуулуктар жаралат.

Жогоруда айтылгандардын негизинде төмөндөгүдөй жыйынтыктарды алууга болот:

-Кыргыздардын каада-салттарынын ырааттуулугу адамзат маданиятынын өнүгүү системасында өзгөчө орунга ээ жана өзүнө ырааттуулук феномениндеги жалпы тенденциянын, универсалдуу өнүгүү принцибинин, танууну тануу мыйзамынын функцияланышынын көрүнүштөрүн камтып турат. Элибиздин каада-салттарынын ырааттуулугу алардын болмушунун маданий-цивилизациялык процесстеги уюштурулушун, үзгүлтүксүз

байланыштарын, карым-катнаштарын көрсөтүп турат. Улуттук же этникалык каада-салттардын ырааттуулугунун негизинде салттуулуктардын түрлөрүнүн пайда болуусу, калыптануусу жана өнүгүүсү (өздүк өнүгүүсү), жаңылануусу (өздүк жаңылануусу) ишке ашырылат. Мындай жагдайда салттуулуктардын болмушунда камтылган баалуулуктар, нарк-насилдер да динамикалуулукка ээ болуп, жамааттын маданий-руханий дүйнөсүнүн өзгөрүшүнө алып келет.

-Кутман калкыбыздын улуттук каада-салттарындагы ырааттуулук жарандардын, улуттун, этникалык менталитеттериндеги, жашоо-ойлоим парасатындагы, социалдык-психологиялык дөөлөттөрүндөгү зарыл учук уулоочулукту, жаңыланууну мүнөздөйт.

2.2. Элдик каада-салттардын аксиологиялык маңызы

Кыргыздардын этникалык-улуттук каада-салттары бүтүндөй эле маданияты тарыхый өнүгүүнүн татаал жолун басып өтүү десек болот. Алардын мүнөздүү белгилеринин калыптануусу түрк-монгол этномаданий чөйрөсү менен тыгыз байланышкандыгы белгилүү. Элибиз күнүмдүк турмушунда жакшы жайыт жана суу булактарын издөө максатында малчылар үй-бүлөөсү, урук-туугандары менен бирдикте бир жерден экинчи жерге бат-баттан көчүп турган, ал табигый чөйрөдө чарбалык, соода-сатыктык, үй-бүлөлүк, никелик жана рухий-правалык мамилелерде турган уруулар башка уруулар, жамааттар менен биргелешип жашашкан. Мындай шартта маалыматтарды, маданий баалуулуктарды, эмгек тажрыйбаларын алмашуу жана маданий, чарбалык-турмуштук технологияларды бирдиктүү байытуу иштери жүрүп турган. Көчмөндүн, анын үй-бүлөсүнүн ишмердүүлүгү материалдык жана рухий баалуулуктарды түзүүгө, тиричиликтик коопсуздукту сактап, бекемдөөгө багытталган.

Биздин этностун эволюциялык маңызы көрсөтүп тургандай, каада-салттардын, үрп-адаттардын жана жөрөлгөлөрдүн өнүгүүсүнүн ар бир тарыхый этабында маңыздуу өзгөрүүлөр

жүрүп турган. Бүтүндөй маданият, жашоо образы, этникалык окуялар, мамилелер ж.б.у.с. дайыма болуп туруучу жаңыланууга жана кайра түзүүлөргө дуушар болгон. Кыргыздардын катып калган, сенек социалдык-маданий, анын ичинде рухий каада-салттык баалуулуктары болгон эмес. Тескерисинче, жаңылыкка умтулуучулук, уруулардын, элдердин этносоциалдык, маданий-тарыхый жетишкендиктерин өздөштүрүү, байытуу процесси объективдүү мүнөздө болгон. Калайык калк *«Элүү жылда эл жаңырат»* деп бекеринен айтпаса керек, б.а. бул мезгилде анын маданиятынын, рухийлүүлүгүнүн өзү жаңырат жана байып турат. Аталган макалда убакыттын ирмеми туурасында элдик түшүнүк, тарых философиясы, этносубуздун мурастарынын, нарк-насилдеринин жана салттык парадигмасынын жаңылануу диалектикасы туюнтулган.

Эгерде кыргыздардын эки миң жылдык эле тарыхын аталган убакыт үзүндүсүнө бөлсөк, анда эл 40 жолу өзүн жаңылайт. Бул шартта күчтүү үй-бүлөлүк, туугандык-уруктук, уруулук жана этникалык каада-салттардын өзүнүн этносуна, мекенине, алардын өздүк аныктоосунун, сактоосунун жаратман дараметине тийгизген таасиринин натыйжасында эл муундан муунга өзүнүн баалуу, нарктуу көп жылдык тажрыйбасын өткөрүп берген. *«Атаң барда эл тааны, атың барда жер тааны»* деген макал айтып тургандай көптү көргөн, салттуулукту туу туткан акылдуу аксакал өзүнүн урпактарын курчап турган чөйрө, калктын маданияты жана каада-салттары менен тааныштырууга милдеттүү болгон.

Кыргыздарда тарыхый-маданий, этникалык каада-салттарды кийинки муунга өткөрүп берүү жаштарды социализация жана этнизация ишинде өзгөчө мааниге ээ. Кутман калкыбыздын жашоо, өнүгүү мейкиндигинде бир катар социалдык-маданий институттар болгон, алар аркылуу билимдерди, агартууну, рухту, маданияттуулукту, этникалык салттарды трансляциялоо жана жаңыртуу процесстери жүргөн. Элибиздин тарыхындагы болуп өткөн баатырдык окуялар жөнүндө этносоциалдык эс тутумдун туу чокусу болуп улуу *«Манас»* эпосу эсептелет. Анын терең көз караштык мазмунунда кыргыз элинин маданиятынын, жашоо-турмушунун, каада-салттарын, адаттарынын, жөрөлгөлөрүнүн

жана реалдуулукту таануунун татаалдыгы, чексиздиги, рухийликтин көрүнүштөрүнүн көп түрдүүлүгү камтылган. Кыргыздарда аталган эпосту айтуучулардын көркөм образдуу поэтикалык бийик дараметин кийинки муунга өткөрүп берүү процессинин өзү эле «манасчы» болуу салтынын бүтүндөй мазмунун сиңирип турат. Этникалык-улуттук каада-салттар, үрп-адаттар жана жөрөлгөлөр кубаттуу, оң мүнөздөгү потенциалга ээ. Алар рухий-нравалык «зарядды» бириктирип камтып, өз элинин маданий салттуулугун катуу кармаган, баалаган жана заманбаптагы маданий жетишкендиктерине ийгиликтүү сүнгүп кире алган, шайкеш өнүккөн инсанды тарбиялоо жөндөмдүүлүгүнө ээ.

Кыргыз элинин каада-салттар, үрп-адаттар жана жөрөлгөлөр системасы жалпысынан ааламдашуу шартында социумдун, жарандардын жашоосундагы маданияттын органикалык бөлүгүн түзүшөт. Этносубуздун өнүгүү тарыхы тастыктап тургандай, салттуулуктардын дүйнөсү динамикалуулукта болуп, калктагы социалдык-экономикалык, социалдык-маданий жана рухий-нравалык чөйрөдөгү маңыздуу өзгөрүүлөрдү шарттагандыгы белгилүү. Ушул өңүттө айрым каада-салттар, адаттар, ырым-жырымдар түздөн-түз колдонуудан чыкса да, маданий баалуулуктардын көптөгөн жактары, анын ичинен каада-салттар дээрлик сакталып, трансформацияланган түрдө андан ары өнүгүүгө ээ болду, ошого карабастан алардын өзөктүк системасы, башкы этникалык өзгөчөлүктү түзгөн кыргыз маданиятынын салтык элементтери катары сакталып калды.

XX-кылымдын соңку жылдарынан тартып, дүйнөлүк саясат, экономика жана маданият ж.б.у.с. бир катар актуалдуу маселелерди кеңири талкуулоодо кыйла көп колдонулуучу жана ошол эле мезгилде кызуу талаш-тартыштарды жаратуучу түшүнүктөрдөн болуп заманбап дүйнөлүк өнүгүүнүн феномени катары каралган ааламдашуу түшүнүгү эсептелет. Ааламдашуу - эң оболу модернизация этабынын кезектеги этабы, объективдүү-тарыхый процесси, анын жетектөөчү күчү болуп европалык-америкалык цивилизация эсептелет, анын үстүнө XXI-кылымдын башталышында кээ бир өлкөлөр менен элдер ааламдашуу процессине катышуу же катышпоосун тандап алуу

мүмкүнчүлүгүнө дээрлик ээ болушкан эмес. Алар мындай катышууга окуялардын табигый жүрүшү менен байланышкан. Ааламдашуу модернизациянын табигый уландысы катары – ар тараптан адамзат коомунун жеке табияты жана анын эволюциясынын жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрү чагылдырылган реалдуулук. Ааламдашуу бул табигый процесс, аны жаман же жакшы деп айтууга болбойт, бирок элдерге, алардын менталитетине, каада-салттарына, үрп-адаттарына ж.б.у.с. ар башкача таасирин тийгизет. Аталган процесс канчалык деңгээлде объективдүү, Жер бетинин ар бир мамлекети, жашоочусу андан кандай оң жана терс натыйжаларды күтөөрү - али күмөн бойдон калууда.

Бир жагынан, ааламдашуу - бул элдер менен мамлекеттердин өз ара байланыштарын, таасирлерин жакындатуу жана күчөтүү, байланыштар, карым-катнаштар, маалыматтарды, рухий мурастарды ж.б. өткөрүп берүү. Бул оң жана терс натыйжаларды алып жүрүүчү табигый жана андан качып кутулгус процесстин бири. Экинчи жагынан, ааламдашуу - бул дүйнөлүк коомчулуктун жашоо-турмушунун бардык чөйрөлөрүндө жеке европалык стандарты таңуулоо, т.а. ааламдашуу дегендин өзү эле Европанын үстөмдүк кылуучу ролунун башкача эле аталышы.

Ааламдашуу процессинин багыттарынын бири – маданият, рухий мурастар, баалуулуктар дүйнөсү. Аларга болгон таасирдин натыйжасында улуттук менталитет, каада-салттар, үрп-адаттар ж.б. өзгөрүүгө дуушар болот, аларсыз ааламдашуунун - жеке дүйнөлүк тартипти орнотуу максатына жетүүгө мүмкүн эмес. Биз жогоруда жеке европалык стандарты таңуулоо маселеси туурасында айттык эле, муну жүзөгө ашыруу үчүн баалуулуктардын салттуу системасын өзгөртүп, улуттук жана маданий өздүк турмуш-тиричиликти кыйратып, улуттук тилдердин ролун басандатып, базалык баалуулуктарды талкалоого туура келеерин айтпасак деле белгилүү.

Демек, улуттук каада-салттарга сырттан келүүчү бирден-бир коркунучтардын бири катары ааламдашуу процесси - «вестернизация» (Батыштын маданиятынын Чыгыштын маданиятына тийгизген таасири) эсептелет. Ошол эле мезгилде элдер менен мамлекеттердин бирдиктүү өз ара байланыштарынын

жана таасирлеринин жакындашуусу, өркүндөтүлүшү катары аламдашуу процесси айныксыз жана пайдалуу да. Бирок реалдуу дүйнөдө жалпы адамзаттык, улуттук, этникалык баалуулуктар иш алып баруулары зарыл.

Эски салттуу баалуулуктарды сырттан да, ичтен да кыйратуу аракеттери бизде болуп өткөндүгүн айта кетүү абзел. Бирок ушунун баарына карабастан калдайган кыргыз эли өзүнүн улуттук менталитетин, улуттук каада-салттарын, үрп-адаттарын ж.б.у.с. сактап кала алды. Азыркы XXI-кылымда бардык процесстер тездик менен болууда. Кыскасы, байыртадан бери муундан-муунга сакталып, берилип келе жаткан кыргыз элинин рухий мурастарына, каада-салттарына, үрп-адаттарына азыркы биз айтып жаткан ааламдашуу процессинин өз таасирин тийгизбей койгон жок, бирок ал баалуулуктардын формасы заманбап турмуш-тиричиликке ылайыктышып өзгөргөнү менен, алардын мазмуну ошоло бойдон эле кала берди десек жаңылышпайбыз. Азыркы эгемен Кыргызстан үчүн, дүйнөлүк маданият системасында татыктуу орундардын бирин ээлеп калуу маанилүү милдеттери турат. Бул милдетти чечүү төмөнкү учурларда гана ыктымал болушу мүмкүн: 1) улуттук өз алдынчалуулукту каада-салттары, үрп-адаттары менен сактап калуу; 2) Кыргызстандын цивилизациялык өзгөчөлүктөрүн аңдап билүү; 3) каада-салттардын ырааттуулугу, учук уулоочулугу; 4) тандоо жана ассимиляция шарттарындагы чет элдик маданиятты, баалуулуктарды өздөштүрүү; 5) улуттук кызыкчылыктар менен башкарылуучу модернизациянын жеке улуттук моделине өтүү.

Буга мисал катары жапондуктардын «Улуттук рух, новациялык технология» осуятына жана «Ааламдашуучулук менен ойлонуп, локалдуу иш алып бар» деген принцибин айтсак болот.

Салттын барлыгы-анын сакталганы. Башкача айтканда, белгилүү бир иш-аракет нечен жолу кайталанат, шарт-кырдаалга жараша кайсы бир деңгээлде өзгөрүп жаңыланса да, негизинен кейип-кебетеси, ыраат-орду, аткарылыш эби-ыгы белгилүү тартипте сакталып турат. Салт сактаган, аны билген, анын аткарылышын көзөмөлдөп, жөнгө салган тарап болот. Салт бузгандар наалат угат, жаза алат. Салтты кыйшайтпай кармагандар алкышка арзыйт, башкаларга өрнөк саналат, бедел таап, сый-урмат күтөт. Чындай келгенде «коомдук» дегендин өзү салтка негизделет.

Салт - коомдук турмуштун, адамдардын чогуу жашашынын, бирге эмгек этишинин зарыл шарты, ажырагыс касиети⁷⁷. Салт теориясын түзгөндөрдүн бири Эдвард Шилс (1911-1995) мындай жазган экен: «Салтты кабылдап, тутунгандар аны «салт» аташка муктаж эмес, салттын кабыл алынышы өзүнөн өзү жүзөгө ашат. Кабыл алынган соң салт аны тутунгандар үчүн алардын башка иш-аракет жана ой-ишенимдери сыяктуу эле жандуу жана жашоо-турмушка зарыл нерсе болуп калат»⁷⁸.

Кыргыздардын каада-салттары, үрп-адаттары жана ырым-жырымдары өзүнө мазмуну боюнча бай жана татаал этномаданий комплексти камтып турат жана анын нормативдик-аксиологиялык дарамети мыйзам ченемдүү түрдө социумдардын диалектикасы менен шайкеш өсүп тураары зарылдык. Анда ар кандай тарыхый доордо пайда болгон каада-салттар, үрп-адаттар жана ырым-жырымдар ар кыл социалдык-экономикалык жана маданий-руханий өнүгүү деңгээлдеринде шайкеш функцияланган. Көпчүлүк учурларда үрп-адаттар менен ырым-жырымдардын болмушу синкреттик (аралаш) мүнөзгө ээ болгондугун эске алсак, аларда ислам каада-салттары менен бирге мусулмандык ишенимдерге, культтарга жана адаттарга чейинки бир канчалары кездешет. Кээ бир учурларда соңкулары үстөмдүк кылуучулук мааниге ээ, мисалы, адамдын жашоо цикли менен байланыштуу болгон каада-салттар, үрп-адаттар жана ырым-жырымдар системасы, ар кандай культтар ж.б.у.с. Муну менен катар каада-салттардын, үрп-адаттардын, ырым-жырымдардын, тарыхый-маданий өнүгтө функцияланышы уруктуугандык жана патриархалдык-байлык мамилелер мүнөзүнө жана маани-маңызына таасирлүү из калтырды десек болот. Ошентип, кыргыз элинде кеңири тараган бардык каада-салттарды, үрп-адаттарды жана ырым-жырымдарды шарттуу түрдө мындайча классификацияласак болот: адамдын жашоо цикли, кудалашуу, сөйкө салуу, үйлөнүү, маркумду жерге берүү цикли, календардык мезгил, көчүп конуу, маданияттын материалдык объектилери менен байланышкан салттуулук-

⁷⁷ Бөкөшов Ж.Б. Салт жана Билим. -Б., 2014: 24-6.

⁷⁸ Shils E. 1981. 14-6.

тардын көрүнүштөрү. Алардын көп түрдүүлүгүндө модернизм менен архаиканын кандайдыр бир симбиозу байкалат дагы, кыргыз элинин рухий маданиятынын өнүгүүсүнө таасирин тийгизет. Ушуга байланыштуу кыргыз каада-салттарынын, үрп-адаттарынын, ырым-жырымдарынын өзгөчөлүктөрүн экспликациялоо менен, маданий каада-салттардын өзгөчөлүгүн мүнөздөп эле тим болбостон, алардын полиэтникалык мейкиндиктеги, социалдык-маданий мамилелердин ааламдашуу жана гумандашуу контекстиндеги кутман калкыбыздын рухий-нравалык дараметине тийгизген таасири да бизди кызыктырат. Ушул өнүгтө айрым каада-салттардын, үрп-адаттардын функциялануу жагдайларына маани берүү менен алардын аксиологиялык ченемдерин белгилей кетүү зарыл.

Кыргыздарда баланын төрөлүшү үй-бүлөнүн жана уруунун жашоосундагы эң башкы, кубанычтуу ырым-жырымдык окуялардан болуп эсептелет. Ага өмүрү узун, бактылуу болушу үчүн айыл ичинде кадыр-барктуу аксакалдар жана энелер баталарын беришкен. Үй-бүлөөдөгү төрөлгөн бала – урууну жана анын этникалык каада-салттарын улантуучу болуп эсептелинип, элдин өлбөстүгүнүн, жашоонун уланышынын символу катары каралган. Ошондуктан бала төрөлгөнгө чейин эле кош бойлуу бар аялга оор жумуш жасатпай, айылдын аймагынан сырткары коштоочусу жок чыгууга тыюу салышкан, ар кандай жөрөлгөлөр, магиялык иш-аракеттер менен аны ар түрдүү кара күчтөрдөн жана сырдуу рухтардан сактоого аракеттенишкен.

Алардан сактануу үчүн боюнда бар аял ар кандай тумарларды өзү менен дайыма алып жүргөн. Ал сөзсүз түрдө өзүнүн кийимине Куран түшүрүлгөн «тумарды», о.э. ар кандай жин-шайтандан, албарстыдан сактоочу аюунун, үкүнүн тырмагынан жасалган турмарларды да тигип алган. Тумарды сол жак төшүнө, ийин жагына тагышкан. Төрөт учурунда аялды жаман рухтардан сактоо үчүн боз үйдө күндүрүр-түндүр от күйүп турган, очок жакта мизин эшике каратып бычак койуп коюшкан. Боз үйдүн керегесине болсо, аялдын башынын үстүнө октолгон мылтыкты илишкен. Аталган предметтер ырым-жырымдар, ишенимдер боюнча терс рухтарды коркутуп, жаман

күчтөрдү кубалап турган⁷⁹. Айта кетүүчү нерсе, албетте, кыргыздардын диний ырым-жырымдары жөн жерден пайда болгон эмес. Диний-мифологиялык деңгээлде болсо да кош бойлуу аялдын төрөгөнгө чейинки мезгили ар кандай физиологиялык өзгөрүүлөр менен коштолоорун билишкен. Бирок, ал маселелерди чечүүдө адамдардын колдонгон келгени мурунтадан келе жаткан ырым-жырымдарга кайрылуу болгон. Бул жерден биздин айталы деген оюбуз кыргыздардын диний жөрөлгөлөрүнө баа берүү эмес, жашоодогу эң кымбат жана баалуу — ал адам. Жогоруда айтылган ырым-жырымдардын аксиологиялык маңызы мына ошол эң негизги баалуулук болгон адам баласынын жарык дүйнөгө аман-эсен келишине көргөн камкордукта жатат.

Элдик үрп-адаттар боюнча жаңы төрөлгөн баланын эң биринчи тамагы болуп уйдун сүтүнөн жасалган «сары май» эсептелген, аны ымыркайга сордуруп, андан кийин биринчи «ит көйнөктү» кийгизишкен. Аны карыган адамдын кийиминен алынган ак кездемеден тигишкен же болбосо көп балалуу урматтуу аял кишиден алышкан. Бул көйнөктү кээде итке кийгизишип, андан кийин балага кийгизишкен, ошондуктан ушундай аталышка ээ болгон. Аталган, иш-аракеттер «ырым-жырымдар» менен байланыштуу, б.а. узун өмүр, бакыт тиленип, ден-соолукта болуп чыдамкай болуусун каалашкан. Бул жерде айта турган ой — ымыркайга жасалган мындай мамиле аны жашоодо дайыма жакшылык, урмат-сый коштоп жүрүүсү үчүн карыган-барктуу адамдын кийиминен көйнөк кийгизишкен. Айрым учурда итке кийгизгени, ал жаш баладагы оору-сыркоо чыксын деген мааниде болгон.

Ымыркайдын төрөлүшүнө байланыштуу, өзгөчө бир кубанычты тартуулаган бир катар ырым-жырымдык иш-аракеттер болгон. Бул албетте, жакшы кабар үчүн белек «көрүндүк» алуучу «сүйүнчүлөө» эсептелет, андан кийин алар жаңы төрөлгөн наристенин урматына «жентек» же «бешик той» беришет. Өзгөчө мааниге балага «ат койуу» ээ болгон. Салт боюнча аял киши балага ат койо алган эмес. Бул жышаан

айылдагы урматтуу адамга же болбосо бала төрөлгөн учурда чакырылган «казайчыга» тапшырылган. Ага ат койууда өтө кылдаттык менен карашып, адегенде наристедеги алгачкы мүнөздүү белгилерине көңүл бурушкан дагы, андан кийин гана ага тийиштүү ысымды бере алышкан. Ысым тандоо ар кандай кырдаалдардан, баланын денесиндеги тубаса өзгөчөлүктөрдөн, асмандагы жылдыздардын жайгашуусунан көз каранды болуп, олуттуу окуялар, меймандардын келиши менен да байланыштуу болгон. Баланы ал тургай баатырлардын, эпикалык каармандардын ж.б.у.с. урматына аташкан. Баланын ысымы катары ал төрөлгөндө биринчи эле оозго келген ат же көзгө урунган предмет, жаратылыштын көрүнүштөрү ж.б. болуп калышы ыктымал⁸⁰. Балага жакшы ат коюнун негизги максаты, анын адамдык сапаттары ошол коюлган ысымына жараша калыптанат, ошондуктан бул салтка өтө этияттык менен мамиле жасалган. Бекеринен «атына заты жарашат» деп айтышпака керек.

Өзгөчө каада-салттык иш-аракеттер ымыркайды «бешике» салуу ырым-жырымы менен коштолгон. Көптү көргөн улгайган аял киши баланы бешике бөлөп жатып: «Менин колум эмес, Умай-эне, Бамта, Зууранын колу»; «Умай-эне уйку бер, бешик ээсин бек сакта» деп айткан. Бешике жаткыраардан мурда ымыркайдын кырк күндүгүн өткөрүшүп, жылуу кырк кашык суу менен жуунтушуп, узун чайтарын кыркышкан («карын чач»), «ит көйнөктүн ордуна» башка «кырк көйнөк» кийгизишкен. Аны ар башка энелердин кырк өөнүнөн тигишип, апасы же чоң апасы кошуналардан же болбосо карыган адамдардан сурап келет. Ушул күнү ырым-жырымдык майга жасалган кырк «май тооч» же болбосо кичинекей «кырк челпек» жасалып, кырк балага таратылган⁸¹.

Кыргыздардын каада-салты боюнча балдарды каардуу рухтардан жана жаман көздөрдөн сакташкан. Ушул максатта ар кыл тумарлар кызмат кылышкан; аларды баланын бешигине же кийимине тигип коюшкан. Тумарлар жаныбарлардын,

⁷⁹ Калилов К. Жакшы салт жашоо көркү. Б. 1993. 93-б.

⁸⁰ Кочкунов А.С. Этнические традиции кыргызского народа. -Бишкек, 2013. 88-б.

⁸¹ Рыскулбеков Т. Жакшы салттын жаркын дүйнөсү. Б. 1993. 112-б.

канаттуулардын, шурулардын ар кандай бөлүктөрүнөн турган. Эгерде үй-бүлөдө бала чарчап кала берген болсо, төрөлгөн баланын бутуна билерик, бир кулагына сөйкө, узун чач өстүрүшүп, сүннөткө отургузганга чейин кыздай кылып кийинтишкен. Бул салттын аксиологиялык мааниси жаш өспүрүм балага белгилүү бир жаш-курака жеткенге чейин өтө аяр мамиле жасоо, ага камкордук көрүүдө жатат. Жаш бала ошол үй-бүлө эле эмес бүтүндөй уруунун өкүлдөрү бирдей камкордук көрүүгө милдеттүү.

Жаңы төрөлгөн ымыркайга байланыштуу магиялык, анимистик мүнөздөгү ар кыл иш-аракеттер жасалып, каада-салттык актылар көп болгон. Мунун баары кыргыздардагы урукту сактап калуу жана аны көбөйтүү эң негизги иш болуп, жашоонун маңызы болуп эсептелген. Бакубат үй-бүлө катары он же андан көп баласы бар үй-бүлөнү эсептешкен. Ошондуктан элибизде бекеринен «*Балалуу үй-базар, баласыз үй мазар*» деген эмес. Көп сандагы уруктуу болуу адаты байыркы мезгилге эле тийиштүү болгон, анткени мындай жагдай адамдарды ички коркунучтардан сактайт деп элестетилген. Үй-бүлө коомдун эң башкы социалдык-экономикалык уюткусу катары коомдук мамилелер шартында көп баласы, урук-туугандары менен үй-бүлө аз сандагы үй-бүлөөлөргө караганда алда-канча жыргалчылыкта жашашкан.

Бала качан өз алдынча биринчи кадамдарын таштап, тамтуң баса баштаганда, ага арнап «*тушоо кесүү*» тоюун өткөрүшкөн. Ал үчүн баланы боз үйдүн алдына алып чыгышып, бутун аркан-жип менен байлашкан. Белгилей кетүүчү нерсе жип сөзсүз түрдө ак жана кара жиптин аралашмасынан болуу зарыл, б.а. «ала жип» десек туура болот. Алар эреже катары эки башталыштын (жарык менен караңгынын, жаман менен жакшынын) күрөшүн билдирип турган. Адам жашоосу кыргыздардын ой жүгүртүүсүндө жарык, кубанычтуу учурлар менен катар эле кайгы-кападан да турган. Ошондуктан кичинекейинен тартып эле бардык жашоо шарттарына даяр болушу абзел⁸². Аталган салттуулук азыркы мезгилдерде да өз күчүн жоготпой келүүдө. Этнограф А.Кочкунов

өзүнүн илимий изилдөөсүндө белгилеп кеткендей, «Элдик ишеним боюнча тушоосу кесилбеген бала турмушта көп чалынып, мүдүрүлөт. Ошондуктан бала жаңы гана там-туң басып баштаган кезинде аталган үрп-адатты өткөрүү абзел. Эгерде бала үч жашка чейин баспаса башка бир үрп-адаттарды жасашкан, алсак, баланын бутун аркан менен жети жолу танып балдарга кестиришкен»⁸³. Бул салт аркылуу калкыбыз өсүп келе жаткан муунга болгон камкордуктун ырааттуулугун сактап калышкан.

Бир жаш курактык абалдан экинчисине өтүүсү дагы белгилүү каада-садаттар менен коштолгон, муну менен жашы канчалык өйдөлөгөн сайын салттуу иш-аракеттер да ошончо азайа баштаган. Эркек балдарга 3,5 же 7 жаш курактарында (сөзсүз түрдө так эмес сандар) ислам динине ылайык «сүннөт» той өткөрүшкөн, кыздарга болсо 9-10 жаш курактарында чач жайуу ырым-жырымдарын жазашкан. Ушундай эле маанайда кулак жагында же артында өрүлүп жүргөн кыздардын эки өрүм чачын жазышып 20 кичинекей өрүм кылышкан. Ошол учурдан баштап ал бойго жеткен болуп эсептелген, анын кийими да алмашып, жүрүм-турум эрежелери да татаалданган: ал өзүн токтоо алып жүргөнгө аракет кылып, балдар менен кошо жүгүрүп, ойноодон качып, белгилүү бир этикетти сакташкан. Ошондой эле «атка мингизүү», биринчи «*мурут серпүү*» сыяктуу каада-салттар да болгон. Боз улан курагына жеткенде атасы мал союп, баласын туугандарынын же досторунун бирөөсүнө жиберген. Алар болсо мурут алуу (түздөө) салтын өткөрүшүп, ага ат белек кылышып кайра жөнөтүшкөн.

Кыргыздарда он эки жылдык циклден турган, жаныбарлардын аталыштары менен белгиленген жеке календары болгон⁸⁴. Он эки жылдан турган ар бир циклди кыргыздар «*мүчөл*» деп аташкан. Биринчи он эки жылдык циклди саноодо ымыркайдын курсактагы кези да саналып, «бир мүчөл» -13 жыл, «эки мүчөл» -25 жыл ж.б.у.с. деп эсептелген. Туулган күндөр этникалык үрп-адат боюнча 12 жылдык цикли боюнча гана белгиленген (13,25,37, 49 ж.б.). Биринчи жолку 13 жаштагы «мүчөлдү» салта-

⁸³ Кара: Кочкунов А.С. Этнические традиции кыргызского народа. -Бишкек, 2013.

⁸⁴ Акматалиев А. Беш түлүк куттуу салтыбыз. Б. 2002. 96-б.

⁸² Акматалиев А. Баба-салты, эне адеби. Б. 1993. 45-б.

наттуу белгилешип, кой союшуп, тууган-уруктарды, досторду чакырып майрамдашат. Той ээсине ушул күнү кызыл көйнөк кийгизишип ардакташкан. Кыргыздарда «мүчөл» жашта адамдын организмде өзгөрүүлөр болуп, ал ооруп калышы мүмкүн. Ошондуктан «мүчөлгө» чейин бир канча ай өзүнүн тентуштарына эски кийимдерин таратып, кайыр берип жана ошондой эле мал союлуп таратылган, б.а. «садака чабылган». Аталган каада-салттан кийин ата-энеси баласына өз алдынча малды кайтара алаарына, ар кандай көңүл ачууларында толугу менен ишене алышкан. Ошентип, адамдын жашоо цикли менен байланышкан каада-салттар менен үрп-адаттар өзүнө баалуулук парадигмаларды камтып турган, алар азыркыга чейин элдердин арасында кеңири тараган. Жогоруда аталган каада-салттардын аксиологиялык маңызы гана биздин элдин рухийлүүлүгүнүн өнүгүүсүн шарттады жана шарттап келет.

Кудалашуу, сөйкө салуу жана үйлөнүү тою менен байланыштуу болгон каада-салттардын, үрп-адаттардын жана ырым-жырымдардын системасы бүгүнкү күндө кыргыздардын маданиятынын өнүгүүсү жана жаралуусу үчүн баалуулук аспектилерди камтып тургандыгы белгилүү. Үйлөнүүгө абдан олуттуу жана жоопкерчиликтүү карашкан, колдон келсе, белгилүү үй-бүлө, уруу, б.а. «тектүү эл» менен кудалашканга аракет жасашкан. Кыргыздарда «куда сөөк» мамилеси күйөө баланын жана келиндин тууган-уруктарында өзгөчө белгиленген урмат-сый жана көңүл буруу менен айырмаланган. Мамилелери жаман болгон учурда дагы кол сунуп жардам берүүдөн баш тартышкан эмес, бекеринен «Куданын жаманы суу кечирет» деп айтылбаса керек, кыйынчылык учурларда күйөө баланын же келиндин тууган-уруктары тараптан болгон жардамга таянышкан⁸⁵.

Кутман калкыбыздын ичинде кеңири тараган каада-салт боюнча кудалашуунун мурунку формалары да белгилүү болгон, төрөлө элек балдарына «бел куда», ымыркай кезинде «бешик куда» деп да кудалашышкан. Биринчи учурда төрөлө элек балдарынын келечектеги үйлөнүү тою боюнча бири-бирине берилген достор, же таптакыр чоочун адамдар да келишимге келишкен,

бирок эн кайгылуу учурда кол сунуп жардам берүүдөн эч баш тартышкан эмес. Ошентип алар бири-бирине түбөлүккө «сөөктүшүүгө» ант беришип, муну жаанын огун тиштөө («ок тиштөө»), бири-биринин чыпалыгынын канын сору («чыпалактын канын соруу»), «чырпык сындыруу», «ишлекей алмашуу» ж.б.у.с. салттык иш-аракеттери менен тастыкташкан. Бул жерде кыргыз элинде алмустактан бери келе жаткан кудалашуу каада-салты аркылуу эки үй-бүлө мүчөлөрүн, анын ичинде үйлөнүп жаткан эки жаштын башын бириктирип жакын туугандык мамилеге шарт түзүлүүдө, кудалашкан эки тарап коомдук жашоо-турмуштагы ар кандай жакшылык жана жамандыктарда бири-бирине эш болуп, материалдык, маданий-рухий жактан колдоого алышат. Аталган каада-салттын аксиологиялык маани-маңызы мына ушунда турат.

Эгер жашоо шартка байланыштуу балдардын үйлөнүүсү болбой калса, анда алар антташкан «анттуу дос» же «акыреттик дос» болуп калышкан. «Бешик куда» салтында келечектеги жубайлардын ата-энелери бири-бирине «куда», «кудагый» деп кайрылышкан. Бардык туугандар жана айылдыктар кудалардын ниеттерин жакшы билишкен. Салтка ылайык келечектеги күйөө баланын ата-энеси кичинекей кыздын кулагына «сөйкө салуу» ырымын кылышып күмүш сөйкө салышкан.

Күйөө бала менен келиндин никеге турганга чейинки дагы бир адаты катарында «күйөөлөө» же кайнатасы менен таанышуусу эсептелген. Бул каада-салт күнүмдүк укук нормасы менен чагылдырылып жаштардын үйлөнүү тоюна болгон даярдыкта белгилүү мааниге ээ болгон. Үйлөнүү тоюна чейин күйөө бала өзүнүн жакын достору менен болочок колуктунун айылынан анча алыс эмес жерде жайгашышкан, келечектеги жаштардын жолугушуусу үчүн бардык шарттары менен боз үй тигилген. Жолугушууда ар кандай жаштардын оюндары, көңүл ачуулар уюштурулган («кыз ойнотоор»). Күйөө колуктунун өзүнүн курбулары менен күтүп турган боз үйгө киреерден мурда, ал боз үйдүн сыртынан жырткы аркылуу келиндин баш кийимин «шөкүлөнү» же «такыяны» кулатуусу зарыл⁸⁶. Эгерде ал келиндин баш

⁸⁵ Акматалиев А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. Б. 2000. 187-б.

⁸⁶ Акматалиев А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. Б. 2000. 187-б.

кийимине тийгизе албаса, мындай үрп-адат кайрадан кайталанган. Мунун баары кызыктуу тамашалар менен коштолгон. Андан кийин күйөө бала менен колуктуну жолуктуруу аземи «жар көрүшүү» болуп, «таңуу», «бээ кармоо», «кыз куумай» ж.б.у.с. кызыктуу оюндар уюштурулган. Мындай салттар эртең мененкиге чейин уланып, үйлөнүү тоюна болгон даярдыктын аяктоочу мүнөзүнө ээ болгон. Ошентип үйлөнүү тоюна 15 күн калганда жана өз айылынан алып кеткенче адат боюнча күйөө бала колуктунун айылына сый-урмат көрсөтүп тамак берген.

Үйлөнүү тою менен байлышкан үрп-адаттар жана ырым-жырымдар бардык каада-салттуу комплекстин эң кызыктуу жана маңыздуу бөлүгү болуп эсептелет. Күйөө баланын ата-энесинин, тууган-уруктарынын келиши менен келиндин атасынын айылында үйлөнүү тоюна арналган «кыз узатуу» аземи өткөрүлгөн. Күйөө бала келеерден мурда кыз салт боюнча баардык тууган-уруктарын кыдырып, өзүнүн курбулары менен отуруш уюштурган. Үйлөнүү үлпөттөрү көптөгөн оюндар, ырлар, музыкалар мелдештик элементтер менен коштолуп, абдан кызыктуу өткөн. Жаштарды узатуу жана күйөө баланын айылына көчүп келүү «кемпир өлдү», «чал жыгар», «жыюу-жасюу», «жүк көрүү», «укурук байтал», «орок кой», «өргөө жабар», «түндүк көтөрүү», «үй которуу», «толгоо табак», «той таратуу» салттары менен коштолуп, «токмок салуу», «төшөк талашуу», ат спорттук оюндары ж.б. у.с. көңүл ачуулар болгон. Аталган каада-салттын аксиологиялык маңызына токтоло кетсек, анда ал төмөндөгүчө: үйлөнүү үлпөт тоюу аркылуу кыргыздарда өз үй-бүлөсүндө киши башын көбөйтүү, тукум уулоо максаты турат. Маалым болгондой, кудалашып, келин алуу менен тууганчылык мамилелер бекемделет, ал эми ар кандай шандуу шаан-шөкөттөр, ыр-күлкү, оюн-зооктор менен коштолушу баш кошкон эки жаштын оош-кыйыштуу жашоо-турмушунда жакшылык жылоолосун, жамандык, уруш-талаш болбосун, дайыма ынтымакта болушуп, эриш-аркак жашашып, тукум улоолорунун зарылдыгы баалуулукту камтып турат.

Үйлөнүүгө байланышкан каада-салттарда келинди алып кетээрде ал тараптагылар жоон аркан тартышып («аркан тартуу») күйөө баланын ата-энеси майда белектер менен аркандан

өтүүлөрү зарыл болгон. Келиндин атасынын үйүндө эң башкы салттык иш-аракеттер өткөн: урматтуу аял күйөө баланын туугандары алып келген куржунду ачышкан, б.а. «куржун сөгүү» адаты болгон, бир аз убакыт өткөндөн кийин келген кымбат баалуу кийимдерди («кийитти») келиндин жакын туугандарына таратып беришкен⁸⁷. Ушул убакта келинге болгон «калың» берүү салты болуп өткөн⁸⁸. Калың берүү системасына негизинен мал кирип, ал тогуз башты түзүшү абзел («тогуздан»). Бул сан сакралдык мааниге ээ болгон. Тогуз жыгач табакта салттуу тамак-аштарды, предметтерди, кийимдерди жана майда-чүйдө предметтерди беришкен. Соңку мезгилде бул каада-салт өзүнүн формасын, мазмунун өзгөртүп, мааниге ээ болууда.

Үйлөнүү тойдун астында кыздын туугандары «чач өрүү» салтын өткөрүшүп, кыз чачын жандырышып аялдын өрүлгөн чачына айландырышкан. Аталган салттуулук башка чоң (курактык) категорияга өтүүсүнө арналган. Аны жылуу сөздөр коштоп, жакшы үй ээси жана чынчыл келин болуусун тилешкен. Толук үйлөнүү-үлпөттүк кийимде келинди биринчи жолу күйөө баланын ата-энесине көрсөтүшүп, ал үчүн белек-бечкек алышкан, аны «жүз көрүшүү» деп аташкан. Күйөө баланын айылына келинди узатууда («кыз узатуу») ырымы болуп, аны аялдардын «кошок айтуусу» менен коштолгон. Каада-салт боюнча эгерде кыз күйөөгө тийсе, анда атасынын төрү менен биротоло кош айтышкан, турмушка чыккан кыз башканын бүлөөсү катары эсептелип, кыргыздар аны кудум акыркы сапарга узатып жаткандай таасир калтырган, ошондуктан бекеринен «чыккан кыз чийден тышкары», «кыз башка элдин кишиси», «башка үйдүн бүлөсү» деп айтылбаса керек.

Күйөө баланын айылына келген соң бир катар салттуу иш-аракеттер болуп өткөн; мисалы, «шөкүлөнүн» ордуна «ак элечек» кийгизишкен, отко арналган «отко киргизүү», никеге туруу «нике кыюу», «келин көрүү», «өкүл ата», «өкүл эне» шайлоо ж.б.у.с. Келин каада-салт боюнча күйөөсүнүн туугандарын атынан атоого укугу болгон эмес, б.а. башка сөздөр менен «тергеген». Атал-

⁸⁷ Калилов К. Жакшы салт жашоо көркү. Б. 1993. 44-б.

⁸⁸ Ошол элс. 44-б.

ган тыюу. келин жашоосунун акыр-аягына чейин күчүндө болгон⁸⁹. Жада калса карыган кезинде да аял-күйөөсүнүн өлгөн туугандарын атынан атаган эмес, ал үчүн алардын аттарын, аларды билген башка бирөө атаган. Мындай аялдар чоң урмат-сыйга ээ болушкан.

Келинге карата андан сырткары да бир катар тыюу салуулар болгон. Күйөөсүнүн туугандарын атынан атабоосунан башка, ал күйөөсүнүн туугандарына артын салып жана буттарын жайып отурууга, терс; катуу сүйлөөгө, жылаңбаш жүрүүгө, жылаңайлак басууга, күйөөсүнүн улуу туугандарынын астынан чыгууга ж.б.у.с. кыймыл-аракетке тыюу салынган. Ошондой эле күйөөсүнүн туугандары да келинге карата өзгөчө бир этикетти сакташкан. Жаңы үй-бүлөгө келиндин бардык жүрүм-турумдары жеке «жалпы жана шарттуу эрежелерге» же болбосо азыр кээде айтып жүрүшкөндөй, «планетардык этикага» -баш ийишип, рухий тазалыкты жана аң-сезимдин тактыгын сактоолору зарыл болгон⁹⁰. Социалдык жашоого, анын өзүнө болгон сүйүүсүз жеке болмуштун нравалык уюшулушун жүзөгө ашырууга болбойт. Рухий-нравалык элемент үй-бүлөлүк «ячейканын» негизи боло алат жана болушу абзел. Белгилей кетүүчү нерсе, адам өзүнүн үйүнө кылдат мамиле жасашы зарыл эмеспи. Бардыгы нравалык-гуманисттик негизде түзүлүп, нравалуулуктун, рухтун эркиндигинин белгилүү бир философиясына таянышы зарыл. Аталган аспектиде жубайлардын бардык иш-аракеттери акыл-эстүү башталышка ээ болушу керек жана анын өнүгүүсү үчүн жамандыкты жоготуу абзел, ал эми адамзат ар кандай түйшүксүз, алдыдагы так максатсыз жашай албайт.

«Отко киргизүү» каада-салты ырым-жырымдык баалуулук катары мааниге ээ болгон. Ар бир урук-туугандык үй-бүлө жаш жубайларды үйүнө чакырышып, күйөөсүнүн туугандары менен тааныштырып, алардын урматына мал сойушуп, башына «ак жоолук» салышкан. Бекеринен кыргыздарда ак түс салттуу түрдө тазалыкты, аруулукту, шыдыр жолду, бакытты жана коомдун руханий жашоо системасындагы таза ойлорду билдирген эмес.

Этникалык каада-салт боюнча келин бир жылдан кийин өзүнүн атасынын айылына барып келүүгө мүмкүн болгон, б.а. «төркүлөгөн», жана ал жакта бир канча күн же ай өргүгөн. Күнүмдүк каада-салт, үрп-адат боюнча келиндин ата-энеси «сеп» даярдашкан дагы аны үйлөнүү той күнүндө күйөө бала тарапка беришкен. Септин курамына жаш жубайлардын жашоо-турумуна керектүү бардык нерселер кирген: ийне-жиптен баштап малга чейин. Баса, сеп калымдан аз болбошу керек. Үй-бүлөлүк салттын көптөгөн жактары модернизацияланган түрдө азыр да бар. Жалпысынан, кыргыздардын кудалашуу, сөйкө салуу жана үйлөнүү тою менен байланышкан каада-салттары, үрп-адаттары жана ырым-жырымдары рухий-нравалык баалуулукка ээ. Алар улуттук рухтун жаралуусу, этникалык шайкештиктин өнүгүү шарттарында өзүлөрүнүн аксиологиялык маңызын жоготкон жок жана Кыргызстандын элинин менталитетинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен рухий маданияттын маанилүү элементтеринен болуп келүүдө.

Маркумду жерге берүү цикли менен да байланышкан каада-салттар жана үрп-адаттар дагы кыргыз элинин маданиятынын өнүгүүсү үчүн белгилүү бир баалуулуктарды камтып турат. Ошентип (инсандык) болмушуна баалуулук маңыз берилип, атуулдардын татаал көп маанилүү жашоо-тиричилигинин экзистенциалдык абалынын өзгөчөлүктөрү белгиленген.

Адам өмүрү, жашоосу кыргыздарда (башка элдердей сыяктуу эле) эң жогорку баалуулук катары эсептелген. Өмүрүндө жакшы иштерди жасаганга, кичинекей болоор-болбос нерсе үчүн бири-бирин таарынтпоого, көп укум-тукумдуу болууга, күнүмдүк барчылыкта жашоого, байсалдуу эмгектенүүгө жана белгилүү сыйлуу адамдар менен кудалашууга аракет жасашат эмеспи. Ошондуктан «Жакшыга жанашсаң жакаң агарат, жаманга жанашсаң убайым менен карыйсың» деп коюшат. Кыргыздар жашоодогу ар кандай окуяларды, майрамдык кырдаалдарды, б.а. «жакшылыкты» жана «жамандыкты» тең бөлүшкөн, алардын ортосу «кабак» менен «каштай», б.а. «жакшылык менен жамандык кабак каштын ортосундай» деп эсептешкен⁹¹.

⁸⁹ Акматалиев А. Беш түлүк куттуу салтыбыз. Б. 2002. 102-б.

⁹⁰ Жумагулов М.Ж. Онтология экологической этики. Б., 2010. 81-б.

⁹¹ Акматалиев А. Беш түлүк куттуу салтыбыз. Б. 2002. 76-б.

Баардык жашоо шарттарына жана социалдык-маданий коллизияларга адам моралдык-психологиялык жактан даяр болушу керек. Ар бир жаран өлүм астында артынан «кerez» калтырып кетет, аны сөзсүз түрдө аткаруу зарыл болгон. Жакын адамынын өлүмү үй-бүлө, уруу үчүн чоң кайгы-капаны алып келген. Эгерде жаш жана орто жаштагы адам өлсө эки эсе кайгырышкан. Салыштырмалуу жаш курактагы адам өлсө боз үйдүн түндүгү аркылуу алты кызыл желек, эгер орто жаштагы адам болсо-кара желек, ал эми карыган адам болсо ак желек коюшкан. Бул сөөк коюуга келген конокторго болгон салттуу белги катары эсептелет. Сөөк коюлган боз үйдө аял кишилер гана отурушкан. Эгерде күйөөсү каза болсо, аялы «*чачын жайган*» жана бетин тытып катуу менен «*кошок айткан*».

Маркумдун аялы жети же кырк күн дегенде гана чачтарын жыйууга уруксат берилип, «*чачын жыйды*» ырымы өткөрүлгөн. Аталган салттуулук бир канча этаптардан турган: сөөк коюу ырым-жырымдары – өлгөндүгү тууралуу кабар берүү («*кабар айтуу*»), аза күтүп «*кара кийүү*», *ыйлоо*, «*өкүрүү*», конокторду кабыл алуу жана жайгаштыруу («*конок алуу*»), маркумдуу жуу («*сөөк жуу*»), «*кепиндөө*», «*узатуу*», «*сөөк коюу*», сөөк койгондон кийинки ырым-жырымдар, мүрзөдөн кайткандан кийинки жалпы ыйлоо («*өкүрүү*»), маркумдун кийимдерин жана жеке буюмдарын таратуу («*мүчө*»), ал эми эгерде аял каза болгон болсо көлөмү анча чоң эмес (50x50 см) кездеменин кесимин «*жыртыш*» таратылып жалпы аза күтүү «*кара ашы*» берилген. Куран окутуу цикли «*үчүлүк*», «*жетилик*», «*кыркы*» жана «*ашы*» деп бөлүнгөн.

Каза болгондорго жана байыркы өткөн ата-бабаларга байланыштуу бир катар үрп-адаттар болгон, алар анимистик негизде болушуп өлгөндөрдүн реалдуу рухтарынан же «арбактардан» келип чыккан. Белгилүү, кадыр-барктуу адамдардын жана башчылардын арбактарына өзгөчө мамиле жасашкан, алардын арбактары урпактары тараптан өзгөчө көңүл бурууга жана камкордук көрүүгө татыктуу деп эсептешкен. Жарандар ата-бабаларынын арбактарын терең сыйлашкан, алардын нааразы болуп калбоолоруна болгон аракетти жасашкан, өткөндөрдүн руху тирүүлөрдүн тууган-уруктарын сактаарына ишенишкен.

Куран окутуудагы тамак-ашты сөзсүз түрдө аягына чейин жешкен, анткени арбактар да тойуп, өткөрүлгөн куран окутууга ыраазы болушат деп эсептешкен. «*Арбактар*» эттин жыты менен тамактанышат деген ишеним да болгон, ошондуктан убактысы менен үй-бүлө жана урук-туугандары үчүн куран окутуп, «*жыт чыгаруу*» ырымын кылып турушкан.

Аталган каада-салттын баалуулугуна токтоло кетсек, кыргыздар үчүн жашоо жогорку баалуулук болуп эсептелет. Алар бул жашоодогу өмүрүндө жакшы, сооптуу иштерди жасоого, болбогон нерсе үчүн бири-бирин таарынтпоого, көп балалуу, малдуу болууга, кадыр-барктуу адамдар менен кудалашууга, жакындашууга аракет кылышкан. Кыргыздарда жашоо-турмуштагы окуяларды «жакшылык» жана «жамандык» деп бөлүнүп, экөөнү тең алып жүрүшүп, дайыма ага даяр болушкан. Адам каза болуп, сый-урмат менен жерге берилиши кыргыздардын адамдык касиеттеринин жогорулуугунан кабар берип турат.

Дегеле кыргыздардын сөөк коюу, куран окутуу салттарында элдин эң жакшы, нарк-насилдик өңүттөрү көрсөтүлгөн: кайгыруу, толеранттуулук, өз ара жардамдашуу, жалпы аза күтүү. Бардык туугандар өз убагында жана так өз функцияларын аткарышкан: бирөөсү кабар айтса, экинчиси конокторду тосуп алып, аларды жайгаштырган, дагы бирөөсү тамак-аштын камдалуусуна жооп берген ж.б.у.с., жалпы жетекчилик маркумдун жакын туугандарынын кеңеши менен жүзөгө ашырылган. Сөөк коюу процессинин катышуучуларынын коопсуздугу жана толук тартип камсыз кылынган. Сөөк коюу күндөрү адамдардын эң жакшы нравалык-гумандык сапаттары байкалган, улуулардын көрсөтмөлөрүн аткарышкан, өз ара мамилелердеги өзгөчө жылуулук, түшүнүүчүлүк болгон. Эгерде кандайдыр-бир талаштартыштар пайда болсо, анда аларды чечүүнү сөөк коюудан кийинки мезгилге калтырышкан⁹². Жаман мүнөзүн көрсөтүп, ишчараларда чыр-чатакты уюштургандар маркумду сыйлабагандыгын билдирген, мындай адамдар сөөк коюу ырымынан тезинен чыгарылып салынган. Бул салттуулука кайда гана болбо-

⁹² Жусупов К. Кыргыздар. Б. 2002. 223-б.

сун бардык туугандары катышуулары абзел, Мындай жагдай маркумду сыйлоонун белгиси катары эсептелген.

Ушуну менен катар сөөк коюуда кеткен чыгымдардын көпчүлүгүн жакын туугандары жана кудалары көтөргөн. Катышуучулардын ар бир тобу сөзсүз түрдө ар кандай *«кошумчаларды»* алып келишкен. Жыйынтыгында маркумдун үй-бүлөсүнүн материалдык-экономикалык абалы анчалык жабыр тарткан эмес. Салттуу кыргыз коомунда сөөк коюу-куран окутуу ырым-жырымынын ажырагыс бир бөлүгү болуп ат-спорттук оюндары эсептелген. Алар кичине жана чоң чабыштарга бөлүнгөн. Кичинекейлерин сөөк коюу учурунда уюштурушуп, *«кемеге байге»* же *«кер байге»* деп аташкан, алар аз сандагы катышуучулары менен айырмаланышкан. Чоң мелдештери бир жылдык *«ашында»* уюштурулган. Алар элдин белектердин көптүгү - жана мелдештердин ар түрдүүлүгү менен айырмаланган. Аталган мелдештерди бай үй-бүлөөлөр жана уруулар гана өткөрө алышкан. Алар бир канча күнгө уланып чоң кызыка, жалпы элдик *«театрга»* айланган. Кичине чабыш (*«кемеге байге»*); *«эр сайыш»*, *«оодарыш»*, *«эңиш»*, *«балбан күрөш»*, *«улак тартыш»*, *«көк бөрү»*, *«жамбы атыш»*, ат чабыштын ар кандай түрлөрү (*«ат чабыш»*), анын ичинен негизгиси *«аламан байге»* ж.б. салттар да калкта кеңири тараган. Ири мелдештердин ортосунда майда оюндар уюштурулуп, аялдар да катышууга мүмкүн болгон, алар эркектер катышуучу мелдештерге *«сайыш»*, *«күрөш»*, *«кыз куумай»* ж.б. катыша алышкан. Сөөк-коюу, куран окутуу каада-салттары менен катар эле кыргыздар байыркы ата-бабаларынан бери муундан-муунга сакталып, берилип келе жаткан ат-спорттук оюндарынын аркасында кыргыз элиндеги патриоттуулукту, намыстуулукту, эр жүрөктүүлүктү, шамдагайлыкты, меймандостукту, кең пейилдикти даңазалап, алар бүткүл дүйнө элдерине кеңири таратууга аракет кылышкан, бул каада-салттардын аксиологиялык маңызы ушунда турат.

«Аш» аяктагандан кийин аза кийимдерин чечүү ырым-жырымы өткөрүлгөн. Маркумдун жакын туугандары, б.а. аялы, кыздары аза күтүү кийимин чечишип, аларды өрттөп салышкан; тамак-аш жасалган бардык казандар бир нече күн көмкөрүлгөн абалында жаткан. Аталган ырым-жырымдарды аткаргандан кий-

ин гана маркумдун үй-бүлөсү, туугандары нормалдуу, күнүмдүк жашоосуна өтүшкөн. Бирок кыргыздарда бир жылдык ашын той деп аташкан эмес, бирок 80-90 жашка барып каза болгон кишилердин каза болушун *«той»* деп коюшкан, ошондуктан келген адамдардын маанайы жакшы эле болгон. Жалпысынан көптөгөн маркум менен коштошууда каада-салттар ат-спорттук оюндарын кошпогондо биздин күндөрдө да кеңири кулачын жайууда жана кыргыз элинин маданиятынын өнүгүүсүнө белгилүү бир таасирин тийгизүүдө.

Календардык каада-салттар жана үрп-адаттар өзүнө биздин өлкөдөгү маданияттын өнүгүү жана кайра жаралуу системасында баалуулук парадигмаларды камтып турат. Ырым-жырымдарда ХХ-кылымга чейин жаратылыш кырсыктарына, жаныбарлар дүйнөсүнө жана ата-бабаларга байланышкан байыркы ырым-жырымдардын көрүнүштөрү сакталып калган. Мунун бары бир функцияга баш ийген - үй-бүлөнүн, уруунун жыргалчылыгын камсыз кылуу, урпактарды сактоо жана малды көбөйтүү. Алар синкреттик, магиялык, анимистик мааниге ээ болгон. Жалпы элдик мүнөзгө этникалык каада-салт Жаңы жылды *«Ноорузду»* тосуу эсептелет. Аны жазгы күн-түн теңелүүдө март айында тосушкан. Ушунун астында айылдын аялдары салттуу тамактарды (*«көжө»*, *«сүмөлөк»*) даярдашкан. Жаңы жыл келгенде адамдар жаңы кийимдерди кийишкен⁹³. Бири-бирин жаңы жыл менен куттукташып, арчанын жыты менен үйлөрдү, боз үйлөрдү *«аласташып»* *«көжө»* тамагын жешкен. Отту чоң жагышып, эркектер, балдар андан секиришип, от тазартуучу жана дарылоочу күчкө ээ деп эсептешкен, ар кандай ат спорттук оюндары уюштурулган. Кыргыздардын кээ бир каада-салттары калкыбыздын тарыхындагы ислам динин кабыл алганга чейинки этапты камтып турат. Элибиздин исламды кабыл алышы менен кээ бир каада-салттарда, үрп-адаттарда, ырым-жырымдарда маңыздык өзгөрүүлөр пайда болду, айрым учурларда таптакыр жаңы адаттар өнүгө баштады. Аларга *«жаназа»* окуу, күнөөлөрдөн арылтуу (*«доорон»*), исламдын бардык беш осуяты (*«парз»*), бир айлык орозо (*«рамазан»*), *«орозо айт»*; курмандык чалуу майрамы (*«кур-*

⁹³ Жусупов К. Кыргыздар. Б. 2002. 223-б.

ман айт») ж.б. кирет. Кыргыздардын аталган каада-салттары, үрп-адаттары жана ырым-жырымдары элдердин рухийлүүлүгүнүн, нравалуулугунун өнүгүүсүн шарттаган.

Белгилей кетүүчү нерсе, көчүп конуу, конок күтүү, сый тартуулоо менен байланышкан каада-салттар, үрп-адаттар жана ырым-жырымдар баарлашуу маданиятына, этностордун, улуттардын полиэтникалык дүйнөдөгү карым-катнаштарына маңыздуу таасирин тийгизген. Традициялык коомдо кыргыздарга негизинен көчмөн жашоо образы мүнөздүү болгонун эске алсак, кышкы кыштоолордон өрөөндөргө, капчыгайларга жана тоонун этек жагына көчүп конушкан. Көчүп конуу мезгилдик мүнөзгө ээ болгон, айыл өзүнүн малы менен жашыл чөп пайда болоору менен жайкы жайыттка көчүшкөн. Август айына чейин акырындык менен көчүп конуу менен малдарга жайлуу төрлөргө чейин жетишкен, ал жерде мал эттенип, жакшы семирген. Көчүп конууга кылдат даярданышкан, ошол күнү бардыгы майрамдык кийимдерин, жасалагаларын кийишкен. Каада-салт боюнча көчөөрдөн бир күн мурда «эски журтта» курмандык чалышып, «түлөө» өткөрүшкөн. Жолдо катар башка айылдарга туш болушуп, алар өзүлөрүнүн суусундуктары, маселен «айран», «кымыз» менен сыйлашып, «көч байсалдуу болсун» деп баталарын беришкен. Жаңы жерге келишкенде кошуналар «өрүлүктөшүп», даяр тамак-аш алып келишип, «конуш жайлуу болсун» деген жакшы каалоо-тилектерин айтышкан⁹⁴. Көчүп конуу каада-салтынын аксиологиялык мааниси кыргыздардын байыртадан бери көчмөнчүлүк жашоо образы менен жашап келгендигинен кабар берип турат. Алардын бир жерден экинчи бир жерге көчүп конууларынын себептери, биринчиден, малдары үчүн жакшы оттуу жерлерди издөө, экинчиден, көчүп-конуп жер которуулар процессинде башка бир элдин же уруунун маданиятын, менталитетин, психологиясын, каада-салттарын, үрп-адаттарын өздөштүрүү. Бекеринен эл арасында: отурукташкан элдерге караганда орун алмаштырып көчүп-конуп жүрүшкөн элдердин каада-салттары, үрп-адаттары, этнофилософиясы, кадыресе

⁹⁴ Солтонбеков Б. Кылымдарды карыткан салттар, үрп-адаттар. Б., 1999. 6-б.

дүйнөтаанымы ж.б.у.с. кыйла жакшы өнүккөн деп айтылбаса керек.

Кыргыз элинин жашоосунда кеңири тараган меймандостук бирден-бир баалуу элдик каада-салттардан болуп эсептелет. Үйдөгү бардык жакшы нерселердин бары, б.а. тамак-аш, төшөк, о.э. үй кожоюндарынын жалпы көңүлү меймандарга бурулган («кудай конок», «чакырылган коноктор»). Эгерде боз үйгө атчан бирөө келсе, анда сөзсүз түрдө үй ээси чыгып, аны аттан түшүрүүгө жардам берип, үйгө чакырган. Кыргыздарда салт боюнча келе элек жатып эле жолоочуга суроо бергенге, келишинин себебин суроого тыюу салынган. Мейманды сөзсүз түрдө кондурушкан (эгерде кондуруудан баш тартышса же жатканга ылайыгы жок төшөнчү беришсе, анда мейман нааразычылык менен бул үйдөн кетип калып, айыл ичине анын жаман меймандостугу туурасында жайган). Мындай меймандостук коомдук пикир менен сындалган. «Коноктуу үйдө кут бар» элибизде бекеринен айтылган эмес. Салт боюнча үйдүн ээси оокаттарынын сакталышына жана коноктун атынын жайгарылышына кепилдик берген.

Кутман калкыбыз евразиялык көчмөнчүлүк салттардын бирден-бир мураскерлери болуп эсептелишет, алар меймандостук каада-салтын сакташып, кеңири жайылтышты, андан сырткары атайын жазылбаган укуктук нормалар - үрп-адат менен чагылдырды⁹⁵. Ошондуктан меймандостуктун өзүндө ары ачык жана ынанымдуу түрдө көчмөнчүлүктөгү этномаданий салттардын ырааттуулугу чагылдырылган: колу ачыктык, кам көрүүчүлүк, толеранттуулук, эске алуучулук, ыймандуулук, кимге гана болбосун жатак камсыз кылуу даярдыгы ж.б.⁹⁶

Ошону менен бирге эле белгилүү бир категориядагы адамдардын ортосундагы карым-катнаштарынын системасында «тартуу», «белек» берүү каада-салты болгон. Алар көбүнчө мал, аңчылыкка байланышкан канаттууларды, ат жабдыктарын («ээр токум», «камчы»), музыкалык аспаптарды, зергерлик буюмдар-

⁹⁵ Кочкунов А.С. Этнические традиции кыргызского народа. -Бишкек, 2013. 20-21-б.

⁹⁶ Ошол эле. 252-б.

ды ж.б.у.с. тартуулашкан. Салт боюнча белекти алуучу ошондой жол менен кайра жооп берген, бирок сөзсүз түрдө конкреттүү социалдык-маданий шарттарды эске алуу менен гумандуулук жана толеранттуулук көрсөтүп белекти алуучуга жакан буюмдарды тартуулоого аракет кылышкан.

Кыргыз элинин каада-салтык маданиятында өзгөчө орунду жарандардын бири-бирине жардам берүүчүлүк адаты кеңири ээлеген. Калкыбыздын бардык татаал жашоо шарттарында адамдар ар кандай кыйынчылыктарды жеңүүгө сөзсүз катышып, моралдык, материалдык жардам көрсөтүшкөн. Эгерде үй-бүлө тамак-ашка, турак-жайга, кийимге абдан муктаж болсо, анда бардык урук-туугандар, айылдаштар аларга жардамга келген. Өзгөчө биримдиги жана жамаатташтыгы менен үй-бүлөлүк, урук-туугандык топ «бир атанын балдары», «топ», «ража» айырмаланган. Мындай топтор көбүнчө ондогон үй-бүлөлөрдөн жана 3,4,5 уруулардан турушуп аталган түзүлүштөр ушундайча функцияланган. Аталган топтордун үй-бүлөлүк жашоосу көпчүлүк учурларда шайкештикте өткөн: малды бирге жайышып, бирдикте малдын жана топтун мүчөлөрүнүн коопсуздугун сакташкан. Жамааттын эң улуу адамы тууган үй-бүлөлөрдүн чарбачылыгын, жашоо-турмушунун көптөгөн жактарын уюшуруп координациялаган. Мындай жагдайлар биздин күндөрдө да кездешет. Айрыкча сөөк коюуда, ири үй-бүлөлүк майрамдарда өз ара көмөктөшүүнүн жана жамаатташтыктын, чын ыкластык карым-катнаштардын эң жакшы сапаттары көрүнөт. Ушундай көрүнүш бүгүнкү күнү жаш муундардын үстүнөн болгон социалдык көзөмөлдүн эффективдүү механизми катары кызмат кылып, жарандарды социалдаштыруунун, жаштарды этнизациялоонун жана субъект аралык мамилелерди гуманизациялоонун иштиктүү институту боло алат.

Маданий-цивилизациялык өнүгүүнүн контекстинде кыргыз элинин салттуу материалдык маданияты өзүнө биздин этникалык реалдуулугубуздун бардык маданий фондусунун уникалдуу көрүнүшүн камтып турат. Анын калыптануусу ири евроазиялык мейкиндикте ар тараптуу өнүгүүгө ээ болгон көчмөн цивилизация менен тыгыз байланыштуу жана ал дүйнөлүк тарыхта терең из калтырды. Байыркы кыргыздардын материалдык маданияты,

социалдык уюшулушу жана рухий жашоосу сактардык, усундардын, гунндардын, түрктөрдүн жана Орто Азиянын монгол тилдүү урууларынын маданияты менен жалпы ченемдерге ээ. Өзгөчө жакындык, кыргыздардын тигил же бул маданиятынын көрүнүштөрү толук дал келүүчүлүгү түрк-монгол уруулары жана элдеринин маданиятында кездешет. Кыргыздардын материалдык маданиятынын өнүгүүсү бир нече этаптарды басып өткөндүгү белгилүү. Бирок, анын эволюциялык табиятынын мүнөздүү белгилери кыргыз уруулары Монголиянын жана Төмөнкү Сибирдин батыш райондорунда б.з.ч. 3-2 -к. жашаган доорго туш келет. Ошентип материалдык маданияттын маңыз - мазмундук баалуулуктары, баарынан мурда боз үйгө, кийимге, согуш куралдарына, ат жабдыктарына жана башка жашоо камсыздоосунун элементтерине тийиштүү.

Кыргыз урууларынын Тянь-Шань жана Памир-Алай топтору белгилүү бир деңгээлде Орто Азиянын отурукташкан-жер иштетүүчү элдеринин (заманбап Борбордук Азиянын) маданий каада-салттарынын таасирине да дуушар болушту. Баарынан мурда ал турак жайда, стационардык жашоо турак-жайларында; тамак-ашта, ун азыктарын колдонууда кыргыздардын тамактануу системасынын мүнөздүү жагын туюнтат. Көчмөн салттарды өзүнө сиңирген кыргыз элинин материалдык маданиятынын өнүгүшү этномаданий салттарынын жалпы эволюциясында аныктоочу тенденция катары эсептелген.

Турак-жай менен байланышкан каада-салттар, үрп-адаттар конкреттүү-тарыхый мүнөзгө ээ болуп, номаддардын, анын ичинде кыргыз этносунун көчмөн жашоо образын билдирип турган. Аталган салттардын же адаттардын системасында биздин элдин социалдык-маданий дараметинин (потенциалынын) аксиологиялык маңызы так көрүнүп турат⁹⁷. Кыргыздардын материалдык маданиятынын бирден-бир ачык көрүнүшү болуп көчү-конуп жүрүүгө ыңгайлашкан «боз үй» эсептелген. Ал өзүнө көчмөн архитектуранын жана элдик-прикладдык искусствонун жетишкендигин камтып турат. Мындан сырткары, боз үй көчмөн

⁹⁷ Урманбетова Ж.К., Абдрасулов С.М. Истоки и тенденции развития кыргызской культуры. -Б., Илим, 2009. 167-б.

жашоо образына эң сонун ыңгайлашкан: жеңил, конструкциясынын оңойлугу, ташып жүрүүдөгү ыңгайлуулугу, бардык жылдык мезгилдерге жарамдуулугу анын алмашкыс сапаттарынан болуп эсептелген. Боз үй өзгөчө конструкциядан турган: аштоодон, бир нече «керегеден», ал боз үй тегерек формасын берип турган, «кереге» өзүнчө бөлүктөн («канаттан»), «ууктан», ал «түндүктү» көтөрүп турган. «Канаттарды» бириктирген жеринде эшикти («босогону») орнотушкан дагы ага эки жактуу «каалганы» коюшкан. Керегени айланта кийиз менен оролуп жасалган «чийди» калашкан. Боз үйдүн көлөмү «канаттын» санынан көз каранды болгон, аны салыштырып «алты канат үй», «он канат үй» же «уука» байланыштуу «ууктун алаканы» «керегенин» үстүнкү ийилген жагына байланып, «түндүктүн» тешиктерине киргизилген да «жүз баштуу», «сексен баштуу», «алтымыш баштуу» үй деп айтылган. «Керегенин сапатына байланыштуу боз үйдү «тор көз», «жел көз», «ара кез» деп бөлүшкөн. Эгерде «кереге» кичинекей болуп «тор кез кереге» болсо боз үй бекем жана сапаттуу болгон. Боз үйдүн зарыл каражаттарына «керегенин» үстү жагынан чалынуучу «кереге чалгыч», «ууктун боосу», «чырмоок чий», «жабык баш», «тегирич», «туурдук», «үзүк» ж.б.у.с. кирген. Конок үйдүн жасалгаланышы интерьеринин байлыгы, курамдык бөлүгүнүн сапаттуулугу менен менен айырмаланган.

Калкыбыздын баалуу, салттуу турак-жайы болгон боз үйүндө конкреттештирилген түрдө анын маданиятынын, социалдык-экономикалык жана маданий-тарыхый мамилелеринин байыркысы туюнтулуп берилген. Боз үйдөгү жашоо-тиричилик мейкиндигинин уюшулушу өзгөчө кызыктуу. Ал төрт бөлүккө бөлүнөт. «Тор»- босогонун маңдайкы бөлүгү, эй сыйлуу орун. Бул жерде меймандар, үй-бүлөнүн урматтуу жана улуу адамдары орун алышкан, сандыктын үстүнө одеялдар, кийиздер, килемдер, тизилип, жүк жыйылган. «Эр жак» - эркек тарап, анда орто жана жаш курактагы эркектер жайгашышып, түнкүсүн болсо жаш жубайлардын төшөгү жайгашкан. «Эпчи жак» - боз үйдүн босогосунун оң тарабы аялдарга тийиштүү, бул жерде чийдин артында тамак-аш ж.б. жайгашкан. Андан кийин «улага» босого жак. Анда ат-жабдыктары («ээр токум», «тердик») ж.б.

күнүмдүк жашоо-турмушта колдонулуучу буюмдар орун алган. Боз үйдүн ортосунда от жагуучу жер «коломто» жайгашкан.

Боз үйдү орнотууда эшигин ар кандай тарапка каратышкан, ал жергиликтүү рельефтен жана шамалдын багытынан көз каранды болгон. Бирок, көбүнчө чыгышка, айылдын борборуна каратышкан⁹⁸. Кыргыздарда боз үй менен байланышкан бир катар каада-салттар, адаттар жана ырым-жырымдар бар. Баарынан мурда боз үйгө жана анын оокаттарына абдан кылдат мамиле жасашкан, ал жөнүндө жаман сөз айтууга акылары болгон эмес. Боз үй чеберлери «үйчү», «уста», о.э. «уздар» кыргыздар арасында өзгөчө кадыр-баркка ээ болушкан. Жаңы «үй тоюн» берүү салты сакталып, үй-бүлө жаңы боз үйдү тиккенде, сөзсүз түрдө майрам, өткөрүшкөн. Курмандык чалынган майда жандыктын башын чийки түрүндө боз үйдүн «түндүгүнөн ашыра ыргыткан». «Коломтого» байланышкан дагы бир катар ырым-жырымдар болгон. От кыргыздардын ойомунда тазалоочу күчкө ээ деп эсептелинген, ага түкүрүшкөн, суу чачышкан эмес, аны айлана басып, секиришпеген. Күйүп турган отту кошуналарга беришкен эмес. Эгерде үй-бүлө мүчөлөрүнөн бирөө жарым каза болгон болсо, салт боюнча анын сөөгүн боз үйдө үч күн кармашкан. Мындай учурда боз үйдөгү бардык оокаттар алынып, болгону кийиз шырдактар гана калган («кийиз», «шырдак», «килем»), аларга аялдар отурушкан. Эгерде маркум эркек киши болсо, анда аны боз үйдүн эркек тарабына, ал эми аял киши болсо аял тарабына жаткырышкан. Боз үйдөн сырткары башка да көчүп конууга ылайыкталган турак жайлар болгон: «сайма алачык», «өтөө», «алачык». Турак-жайдын мындай түрлөрүн ар кандай аба-ырайында малчылар менен жылкычылар колдонушкан⁹⁹.

Көчүп конуучу турак-жайдан башка кыргыздар стационардуу, туруктуу типтеги «үй», «там үйлөрдү» билишкен. Мындай турак-жайлар массалык түрдө кыргыздар отурукташкан калк болуп калган мезгилинде эле XIX-кылымдан баштап жайыла баштаган. Бул жагдай калкыбыздын бардыгында бирдей болгон эмес: Кыргызстандын түштүк ферганалык бөлүгү, түндүк

⁹⁸ Есенгельдиев С. Жаңы каада-салттар жөнүндө. Ф. 1985. 33-б.

⁹⁹ Жусупов К. Кыргыздар. Б. 2002. 227-б.

бөлүгүнө караганда отурукташкан жашоо образына эртерээк өтүшкөн. XIX-кылымдын экинчи жарымында кыргыз үй-бүлөлөрүнүн көпчүлүгү түздүктөрдө, чарбачылык курулуштары бар туруктуу үйлөргө ээ болушкан. Курулуш, интерьер техникасы, турак-жайлардын пландоосу коңшу өзбек, таджик чеберлеринен да алынган. Үйдүн дубалдарды «пасха» же «гуваляк» деп аталган чоподон тургузулган. Мындай тамдарда очок жерде жайгашып, шыпта түтүн чыгуучу жырткыч жасалган. Терезе кызматын жыгач каалга менен жабылган анча чоң эмес жырткычтар аткарган. Тамдын астында, анын бет мандай жагында ачык террасаларды («айван») салышкан. Кыргызстандын түндүк тарабында тамдарды топуракты таптоо же «сокмо» менен курушкан. Бул аймакка орустардын, украиндыктардын келиши менен тамдар Россия менен Украинанын, б.а. Европанын маданиятына мүнөздүү болгон тамдар курула баштаган. Бул процесс өзгөчө XX-кылымдын башталышында өркүндөп баштаган. Кечирээк тамдарды бирдиктүү чийки, андан кийин бышкан кыштар менен салуу кеңири тараган.

Кыргыздар башка көчмөн элдер сыяктуу эле отурукташкан жашоо образын анча жактырышкан эмес, алар көпкө чейин топурак, сокмо тамдардын ичинде жашагылары келген эмес. Жада калса колунда бар адамдар толук отурукташкан жашоо образында жашашса дагы, тамынын жанында боз үй тигип алышкан. Ошого байланыштуу боз үй менен байланышкан салттардын, адаттардын жана ырым-жырымдардын көптөгөн жактары акырагында келип эле туруктуу типтеги тамга өткөн. Андан сырткары коңшу өзбек, таджиктерден келген жаңы салттар пайда болду. Мисалы, жамааттык эмгек же көмөк көрсөтүү адаты «ашар» көптөгөн оор жумуштарды аткарууда пайдасы тийген: пайдубал куйуу, дубал тургузуу, ылай жаткыруу ж.б. Курулуш ишин баштаардан мурда малды курмандык чалышып «түлөө» өткөрүшүп, «үй ак жолтой болсун» деген тилектерди айтышкан, ал эми үй бүткөндө болсо «үй тоюн» беришкен¹⁰⁰.

XX-кылымда отурукташкан жашоо образына өтүүсүнүн узак тарыхый процессин аяктап, түп-тамырынан кыргыз элинин эт-

номаданий келбети өзгөрдү. Боз үй жашоо-турмушта өзүнүн салттык утилитардык маанисин сактап кала алды, бирок жалпысынан, кийинчерээк «музей экспонатына» айланып калды десек болот. Бардык кыргыз калкы стационардык типтеги европа стандарты менен салынган тамдарда жашашат. Кыргызстандын түштүгүндө гана Орто-Азиялык чөлкөмдө гана байыркы жана орто кылымдагы калктын архитектуралык-курулуш салттары менен салынган тамдарды жолуктурууга болот.

Материалдык маданияттын көрүнүшү болгон кийим-кечек менен байланышкан каада-салттар, үрп-адаттар, ырым-жырымдар дайыма өз ара байууда жана өнүгүүдө, ошону менен салттуулук полиэтникалык мейкиндиктеги адамдардын кийим-кечектер системасына таасирин тийгизүүдө. Кыргыздардын салттуу кийим-кечектери негизинен анын маданиятынын маанилүү курамдык бөлүгү болуп эсептелет. Климаттык шарттар кийим-кечке чоң таасирин тийгизгендигин айта кетүүбүз абзел, элибизде кебез же жапайы жаныбарлардын терисинен жасалган жылуу кийимдер кеңири таралган. Улуу Жибек жолунун негизги соода булактары Орто Азиядагы кыргыз урууларынын жери аркылуу өткөндүгүнө байланыштуу, алар эл аралык соодага сүңгүп киришип, кошуна элдердин токуу өндүрүшү туурасында кеңири маалыматтары болгон. Чет элдик өндүрүштөгү кездемелер соода операцияларындагы алмашуу каражаттары эле эмес, ары кадырлуу үй-бүлөлөрдүн кийимдерин жана керектүү буюмдарын тигүүдө негизги каражат болгон¹⁰¹.

«Кийим-кечек» системасындагы негизги өзгөчөлүк болуп жөнөкөй эл менен колунда бар үй-бүлөнүн кийим-кечеги материалынын сапаты менен эле эмес аялдардагы зер буюмдардын көптүгү менен айырмалангандыгы эсептелет. Улуулар кийимди парчадан жана териден кооздолуп жасалган баш кийим кийишкен, белдерине кызыл жибек байланышып, кызыл териден бут кийим кийишкен. Негизги масса начар жүн кездемеден жасалган кийимди кийишип, баш кийиминде эч кандай жасалгалары болгон эмес жана бут кийимдери чийки териден жасалган. Кыргыздардын эң ардактап кийген баш кийими - бул «калпак», ал

¹⁰⁰ Есенгельдиев С. Жаңы каада-салттар жөнүндө. Ф. 1985. 57-6.

¹⁰¹ Рыскулбеков Т. Жаңы салттын жаркын дүйнөсү. Б. 1993. 58-6.

божомолдор боюнча байыркы түштүк-сибир кыргыз урууларынан келип чыгып, көчмөндүккө мүнөздүү болгон. «Калпак» туурасында кыргыздардын сырткы айырмаланып туруучу белгиси катары көптөгөн тарыхый булактар айтып турат¹⁰². «Тан шу» династиялык хроникасы байыркы кыргыздар туурасындагы билдирмесинде мындай деген: алардын жол башчысы «кышында айбан терисинен жасалган кымбат баш кийимди, ал эми жайында болсо алтын чегерилген, аттай бийик жана төмөн жагы кайрылган баш кийимди кийген»¹⁰³.

Эркектин кийими эки бөлүктөн турган: «көйнөк», «шым». («жаргак шым», «кандагай», «чалбар»). Замыштан жасалган шымдын ылдый жагы түркүн түстүү жибек жиптер менен сайылган. Мындай шымдарды баатырлар жана бай адамдар кийишкен, алар ушунчалык кеңири тигилген жана ага эркин түрдө халаттын учтары шымдалган. Кийимдин жогору жагы кийиз халаттан турган – ал «кементай» аталып, бир нече түрлөрү болгон («чепкен», «төө чепкен», «тепме чепкен»), алар төөнүн жүнүнөн жасалган. Кийимдин кышкы түрү болуп мехтен жасалган «ичик» эсептелген, ал кара кездемеден жасалып, жакасы мехтен болгон. Ошондой эле жапайы жаныбарлар карышкыр, түлкү, сүлөөсүн ж.б. терисинен жасалган ичиктер өзгөчө бааланган. Эркектердин баш кийими «топудан», «калпактан», «малакайдан» жана «тебетейден» турган. Ал эми алардын бут кийими териден жасалган «өтүктөн», тери гөлөч «кепичтен» жана жумшак ултарылган «маасыдан» туруп, байыркы бут кийим болуп «чарык» эсептелген. Аялдардын кийим-кечеги да ылдыйкы жана жогорку бөлүктөн турган («көйнөктөн» жана «шалбардан»). Аялдардын көйнөгүнүн төшүндө сайма сайылган же түстүү жиптер менен сайылган «өнүр» же «жака» тагылган.

Аялдардын кийим-кечесинин уникалдуу элементтери болуп «белдемчи», баш кийими «элечек» эсептелген. Кийимдин бул түрлөрүн турмушка чыккан аялдар кийишкен. «Белдемчини» эркектер согуштук кийим катары колдонушкан дагы, металл пластиналары менен капташкан. Кыздардын баш кийимдерин адатта

куштардын канаттары менен кооздошуп, ага ар кандай кооздуктарды тагышкан: күмүш, бермет, коралл ж.б. Көйнөктүн жогору жагына кыска же узун «чыптаманы», «кемселди», «чапанды», «чекпкенди» кийишкен. «Элечек», «келек» же «илеки» сыяктуу баш кийимдердин курамына «такыя» же «кеп такыя» кирген¹⁰⁴. Аялдар жаш курактарына карата ар кандай күмүш жасалгаларды жана тумарларды тагынып жүрүшкөн: булар «чач учтук», «чач мончок», «сөйкө», «сөйкө желбүрөөч», төшкө тагуучу «тумар», «бой тумар», билериктер «билерик», «шакек» ж.б.у.с. Балдардын жана кыздардын жасалгалары да күмүш «топчу», «бүчүлүк», коралл «шуру» менен кооздолуп, ар кандай тумарлар менен сактанышкан.

Кутман калкыбыздын материалдык маданиятынын системасында кыргыздардын тамак-ашы өзүнө маанилүү салттуу этномаданий көрүнүштү камтып турат. Мал-чарбачылыгы тамак-аш курамынын калыптануусунда белгилүү бир мааниге ээ болгон. Кыргыздардын тамак-ашы мезгилдик мүнөзгө ээ болгон. Тамак-аш рационунда сүт азыктары жана эт негизги кызматты аткарган. Дан азыктары тамак-аштын курамдык бөлүгү катары көчмөндөрдүн отрукташуу процессинин негизинде жер иштетүүчүлүккө өтүүсүндө пайда боло баштаган. Тамак-аш XIX-кылымдын аягында жана XX-кылымдын башында өзбектердин, таджиктердин, уйгурлардын, дунгандардын, орустардын, украиналыктардын ж.б. элдердин ашканасынын таасири астында кээ бир өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Өзгөчө орус-украин ашканасынын Чүй, Ысык-Көл (түндүк, чыгыш бөлүгү) аймактарындагы кыргыздардын ашканасына тийгизген таасирин белгилей кетүү зарыл. Кыргыздардын тамак-ашты даярдоо жана колдонуу менен байланыштуу болгон салттуу адаттары, ырым-жырымдары спецификалык мүнөздөргө ээ болгон. Кыргыздардын тамактануусунун негизги компоненттерин сүт азыктары түзгөн: бүтүн кычкыл сүт «жуурат», кычкыл сүт «айран», «сүзмө», кайнатылган сүттөн жасалган «быштак», сүзмөдөн жасалган «курут», анын түрлөрү – «кайнаткан курут», «туздаткан курут», койдун же эчкинин сүтүнөн жасалган «эжигей», «каймак», «сары май» ж.б.у.с. Жыл-

¹⁰² Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко – культурные связи. Л. 1971. 231-б.

¹⁰³ Ошол эле. 231-б.

¹⁰⁴ Акматалиев А. Баба-салты, эне адеби. Б. 1993. 123-б.

кынын сүтүнөн ачытылып жасалган суусундук «кымыз», о.э. төөнүн, топоздун сүтүнөн жасалган тамак-аштарды колдонушкан. Кыргыздардын салттуу ашканасында тамак-аштын көптөгөн түрлөрү болгон, аларга кычкыл сүттүү азыктар кирген. Кышкы мезгилде тамак-ашка «курут» колдонулуп, тамака даам жана сапат берип турган. Кымыз же айранды эттин сорпосуна кошуп «ак серке», «чыгыр» кылып ичишкен.

Кыргыздарда дан азыктарынан жасалган спирт ичимдигин бири «бозо» кеңири таралып, ал таруудан же жүгөрүдөн жасалган. «Бозону» негизинен кышкы мезгилде улуу адамдар гана ичишкен. Соңку эки жүз жылдыкта кыргыздардын салттуу ашканасына чай ичүү адаты кеңири кирди десек болот. Чайдын куурланган майга унду, түзду, сүттү аралаштырып «куурма чай» жана «ак чай» деген түрлөрүнүн уникалдуу ыкмалары пайда болду.

Элибиз тамак-ашта койдун, жылкынын, уйдун, төөнүн, эчкинин жана о.э. топоздун эттерин кеңири пайдаланышкан. Өзгөчө кой менен жылкынын эти жакшы бааланган. Көптөгөн той-топурларда негизинен жылкынын эти колдонулган¹⁰⁵. Койдун этинен жасалган тамак-аштардын эки түрү белгилүү: алар ичеги карындарынан жасалып «жөргөм» жана «быжы» деп аташкан, о.э. өпкөгө сүт куюлуп «олобо» же «куйган өпкө» деген аталыштагы даам жасалган. Кыргыздар этти жалпы жонунан сууга бышырылган түрүндө жешкен, ал эми «куурдак» болсо анча маанилүүлүккө ээ болгон эмес жана меймандарга тартылбаган. Бышырылган этти «сорпо» менен кошо тартышып, андан соң эттен «тууралган эт» же «бешбармак» жасалган. Койдун этинин устукандарын меймандардын жашын, статусуна карап бөлүштүрүшкөн: сыйлуусуна «башты» (мурун ошентишкен, ал эми азыркы мезгилде болсо эң кичүүсүнө тартылат), андан кийин «жамбаш», «жото жилик» же «чүкөлүү жилик», «кашка жилик», «кар жилик», «далы», «кабырга» (кабыргадан сырткары алдыңкы бөлүктөгү «кара кабырга»). Аял кишинин улуусуна «куйрук», «куймулчак», «төш», ал эми келин-кесектерге болсо «күн жилик» тартылган. Жылкынын этинен сыйлуу меймандарга «уча»,

«кабырга», о.э. май кошулуп жасалган «чучук» жана «жал» тартылган¹⁰⁶.

Калктын арасында кеңири тараган өсүмдүктөрдөн жасалган тамак-аштар негизинен буудайдан, жүгөрүдөн, күрүчтөн, сулуу ж.б. турган. Акшак менен ундун дандарынан ар кандай тамак-аштарды жасашкан: мисалы, «көжө», «ботко», «атала», «умач», «максым», «жарма» ж.б.у.с. «Камыр тамак» кыргыз маданиятындагы көрүнүш иретинде кийинчерээк төмөнкү түрлөрүндө кездешүүдө: «кесме көжө», «гүлчө», «жайма аш», «кесме атала» ж.б. Ал эми нан азыктары «токоч» же «нан» аттуу түрлөрдөн турат: кычкыл камырдан жасалган «көмөч», катталып жасалган «каттама», «чабаты», «май токоч» анын түрү «челпек», «чөзмө». Кыргызстандын түштүгүндө чоподон жасалган тандырда бышырылган нан чоң популярдуулукка ээ. Өзгөчө кадыр-баркка малдын майында жасалган «боорсок» ээ болуп, кичине кесинди болуп жасалат. Элибизде тамак-ашты убагында даярдап алуу тажрыйбасы болгон. Негизинен кургатылган сүт азыктарын, майды жана этти даярдап алышкан. Даярдалып союлган этти «согум» же «кышкы согум» деп аташкан дагы аны кургатылган, ышталган түрүндө сакташкан. Узак жолго аттанаарда же аскердик жүрүшкө чыгаар алдында кургатылган эттен турган «гүлазык» даярдашкан.

Кыргыздарда азыркы мезгилде дагы тамак-ашты даярдоо жана аны колдонууда тамыркы байыркы мезгилдерге таандык болгон бир катар каада-салттар жана үрп-адаттар болгон. Этти бышыраарда казанга адегенде «кар жилик» анан калган устукандар салынган. Эт тартылаарда меймандар топ-топ болуп отурушуп, өзүлөрүнүн алдындагы идиштен гана жешкен. Ар бир мейманга коомдук жана урук-туугандык абалдарына карата койдун устукандары «жиликтер» тартылган. Койдун башы аял кишиге эч качан берилген эмес. Эттин кээ бир устукандарынан меймандарды тейлегендерге же кожоюндун балдарына берилип, «тууралган эттен» же «бешмармактан» «табак түп», «кешик» калтырышкан. Эгерде адам аталган эрежелерди сактабаса, анда анын ишаракеттери коомдук пикир менен сыңдалып, ал коомдогу сый-

¹⁰⁵ Акматалиев А. Ата салтын ыйык туталы. Б. 1991. 7-6.

¹⁰⁶ Акматалиев А. Ата салтын ыйык туталы. Б. 1991. 7-6.

урматын жоготуп койгон. Эт тартылаардан мурда каада-салт боюнча үйдөн сыртка чыкпастан жаш балдардын бирөөсү колго солдон оңго карай, ал эми эт желип бүткөндөн кийин оңдон солго карай тегерете суу куюшкан. Отурушкандар эгер бычагы же макиси жок болсо бири-бириникин колдоно беришкен, бирок сунганда учтуу жагы менен сунушкан эмес. Эгерде бычак ээсине берилсе аны менен кошо сөзсүз түрдө «бычак өбөлгөсү» берилген¹⁰⁷.

Ошентип элдик (этникалык) каада-салттар, үрп-адаттар жана ырым-жырымдар конкреттүү-тарыхый мүнөзгө ээ болуп кыргыз коомунун өнүгүүсүнүн социалдык-экономикалык, социомаданий жана рухий-нравалык аспектилерди билдирип турат. Кыргыз элинин каада-салттарынын, үрп-адаттарынын жана ырым-жырымдарынын системасынын көп түрдүү болмушу этникалык маданият, анын ар кыл түрлөрү менен тыгыз карым-катнашта болуп кыргыздардын маданий баалуулуктарынын өнүгүүсүнө, баюусуна жана дүйнө таанымынын тереңдешине таасирин тийгизди. Жаңы геосоциалдык, геосаясий мейкиндикте уламдан-улам кыргыз элинин материалдык жана рухий маданиятынын көрүнүшүнүн формаларына тийиштүү этникалык улуттук каада-салттардын детерминациялык дарамети өсүүдө. Муну менен биздин этностун каада-салттары заманбап кыргыз маданиятынын субстанционалдык-генетикалык, жаңылануунун рухий-нравалык башталуунун, байуусу катары каралат.

Жогоруда айтылгандарга таянып төмөндөгүдөй жыйынтыкты чыгарсак болот:

-Советтик, өзгөчө постсоветтик мейкиндикте этникалык-улуттук каада-салттардын кыргыз реалдуулугунун контекстиндеги рухий маданиятка болгон күчтүү таасири байкалаарын белгилөөгө болот. Элдик каада-салттардын таасири астында жаңы геосаясий мейкиндиктеги рухий маданият өзүнө баалуулук, гуманистик, тарыхый-антропологиялык мазмунду камтып турат.

-Салттуулук феномени социалдык-маданий баалуулуктардагы этникалуулуктун, улуттуктун жана жалпы адамзаттыктын,

цивилизациялуулуктун айкалышын мүнөздөйт. Муну менен элдин менталитети, жашоо образы, ойлом стили, дүйнө түшүнүмү-түшүнүүсү, коомдук жана жеке аң-сезимдин формалары кеңейип, тереңдеп Кыргызстандын калкынын баалуулук ориентацияларында өзгөрүүлөр болоору акыйкат, ойломдун салттуу система-сынын принциптеринин кайра жаралуусу байкалат.

-Кыргыз элинин каада-салттарынын аксиологиялык маанисине ылайык социумдар чөйрөсүндө түрдүү тенденциялар өнүгөт: улуттук-маданий өнүгүүнүн контекстинде улуттук өздүк бекемделүү процесстеринен жана ааламдашуудагы геосаясий биримдиктеринен алыстабоо; түрдүү этникалык түзүлүштөр менен этностук, улуттук жалпылыктын диалогу, кыргыз маданиятынын социалдык стабилдүүлүгүнө, оптималдуу өнүгүүсүнө, жарандык макулдашууга, толеранттуулукка жетүү максатындагы диний конфессиялардын шайкеш мамилелери ж.б.

2.3. Кыргыздардын маданий мурасы эл биримдигинин булагы катары

Кыргыз элине улуттук идея керекпи же жокпу? Керек болсо анын өзөгүн жана кыр аркасын кайсыл идея же идеялар системасы түзүшү зарыл? - деген суроолор көптөн бери коомчулуктун бүйүрүн кызыктырып, кыйла түйшөлтүп келатканы баарыбызга маалым.

Улуттук идеянын булагы эле, аны алып жүрүүчүлөрү, ишке ашыруучулары элден чыккан интеллектуалдар, журт башчылары эсептелет, эл ошолорду артынан ээрчири айдан-ачык нерсе. Биздин пикирибизде кыргыздардын улуттук идеясынын «күрөө тамыры» дүйнөдө көлөм жагынан да, идеясынын тереңдиги жагынан дагы теңдеши жок Манас жана уюткулуу элибиздин гуманист жазуучусу Ч.Айтматов менен туташып тураары калетсиз. Демек, кыргыздардын кан-жанында мына ушул улуу ысымдар түбөлүк айланып турушу абзел. Бул эки ыйык ысымды башка эч кандай ысым же жат идеологиялар аттап өтө албайт. Эгер бул улуу инсандардын эстелигин ар кайсы жерге тургузуп коюу менен гана чектелип, андан башка эч кандай маданий-идеологиялык иштер жүргүзүлбөсө, анда кыргыздын улуттук идеялары улутка жат идеологиялардын тепсен-

¹⁰⁷ Солтонбеков Б. Кылымдарды карыткан салттар, үрп-адаттар. Б., 1999. 11-б.

дисинде калып, бара-бара аты да, заты да өчүп жок болуп кетери айдан ачык. Азыр Кыргызстанга улуттук идеология да, мамлекеттик идеология да керек. Ансыз ашкере эле ааламдашып жаткан адамзаттын азыркы цивилизациясынын поездинен кеч калуубуз эч кеп эмес. Муну менен биз тез арада идеологияны иштеп чыгуубуз зарыл деп айтып олтурган жокпуз. Улуттук жана мамлекеттик идеологиянын парадигмалары өзүнөн-өзү эле таасын көрүнүп калганга эгемендүүлүктүн жыйырмадан ашык жыл мезгили жетиштүү эле болду. Булар: улуттук бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгараар биримдиги, мамлекеттин ажырагыс бүтүндүгү улуттардын ынтымакчылыгы жана жалпы мамлекеттик кызыкчылык үчүн кызматташтык умтулуулары, мекенчилдик. Идеологиялык мындай баалуулуктарды биринчи кезекте башкаруучу элитанын өкүлдөрү жадынан чыгарбай, жанынан түшүрбөй алып жүрүүсү сунуш эмес, талап кылынат. Азчылыктын көпчүлүккө баш ийүүсү демократиялык жол-жобо, ал эми элитардык нарк-насилде көпчүлүк азчылыкка баш ийип, көпчүлүк азчылыктын артынан ээрчиши керек. Ал үчүн башкаруучу элитада тазалык, адилеттүүлүк жалпы кызыкчылыкты өзүнүн жеке кызыкчылыгынан өйдөгө коюу сыяктуу адамзаттын эле элементардык асыл сапаттардын болуусу шарт.

Ар бир элдин, этностун өзүнүн басып өткөн тарыхы болот эмеспи. Ал нечендеген кылымдарды камтыган элдердин турмуш-тиричилигин, кайгы-мунун, кубанычын, үмүт-максаттарын көрсөтүп келгендиги жалпыбызга маалым.

Кыргыз эли да, Борбордук Азиядагы башка коңшу элдер сыяктуу эле, Енесайдан тартып Каспийге чейинки эбегейсиз кенен чөлкөмдө көчмөнчүлүк турмушту аркалап, аскасы бийик Ала-Тоону, анын тоо этектерин мекендеп келгендиги археологиялык, тарыхый изилдөөлөр илимий негиздерде далилдөөдө.

Кыргыздар өзүнүн турмуш, жашоо-тиричилиги менен катар руханий-маданий байлыктарын да өнүктүрүүнү унутта калтырышкан эмес. Алар элдик үрп-адатты, каада-салтты, макал-лакаптарды, эпикалык дастандарды, дүйнө, адам, жаратылыш, андагы болуп жаткан кубулуштар жөнүндөгү түшүнүктөрдү эл жараткан оозеки чыгармаларында, этнографиялык жоболорунда баа жеткис руханий байлыкты, элдик маданий мураска айландырып келишкен. Элдик маданий мурас ар бир кыргыз үчүн жан-дүйнөсү менен барабар,

ыйык сезген касиет катарында бааланган. Ата-бабалардан муундан-муунга өтүп келген улуу мурасты, баалуулуктарды бузуу же бурмалоо эл турмушуна карата кыянатчылык, кылмыш катары бааланып келгендиги жөнүндөгү маалыматтар изилдөөчүлөр тарабынан ачык-айкын фактылар негизинде жазылып келе жаткандыгын жокко чыгарууга болбойт. Сөздүн түпкүрү бизге жетип келген ата-бабалардан калган улуу мурасты ыйык сезип, сактап урпактарга өткөрүп берүү ар бир инсандын милдети.

Кыргыз эли басып өткөн нечендеген доорлор ичинде көөнөрбөстөн, учугу уланып айтылып келе жаткан мифтер, легендалар, жөө жомоктор, макал-лакаптар, уламыштар, акылман сөздөр, элибиздин рухий дөөлөтү катары жашоосун улантып келет.

Кыргыз элинин улуу көркөм мурастарында аттары оозеки легендага айланып калган Толубай сынчы, Санчы сынчы, Токтогул ырчы, Асан кайгы, Жээренче чечен, Акыл карачачтардын акылмандуулук касиеттери айтып бүткүс, баа жеткис, кайнар булак болгон. Кыргыздар табият тартуулаган акылмандуулукту кир жугузбай, турмуштун ар кандай катаал шарттарында жаратып, акыл менен кеңешип жана сактап келген.

Кыргыз элинен чыккан акылмандар, орто кылымдарда атагы дүйнө элдерине белгилүү болгон Ж.Баласагындын «Кут алчу билиг», М.Кашгаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» аттуу эмгектери дүйнө элдери түзгөн жалпы баалуулуктарга кошкон чоң салым болду.

Элдик эпос-дастандар: «Кожожаш», «Эр Төштүк», «Сарынжы-Бөкөй», «Олжобай менен Кишимжан», «Карагул ботом», «Жаныш-Байыш», «Курманбек», «Кедейкан», «Жаңыл Мырза» ж.б. баатырдыктын, эрдиктин жана акылмандыктын үлгүсүн көрсөткөн чыгарма болуу менен, өз элинин жүрөгүнөн терең орун алган баалуу маданий мурастарыбыздан болуп калды.

Кыргыз элинин философиялык мурастарынын калыптанышында элибизге белгилүү инсандар Ноорузду, Балыкооз (Бекмурат), анын уулу Найманды айта кетүүнүн да орду бар. Алардын чыгармачылык дарамети өз элинин акыл-эсин калчап жашоого үндөгөн. Ал эми алардан кийинки муундар арасынан өсүп жетилген, эл мүдөөсүн эңсеген, акыл-эсин атуулдук ыйык милдети катары өз элинин тагдыры менен эриш-аркак биримдикте чечмелөөгө

ниеттенген, аракеттенген улуу инсан, даанышмандар Калыгул Бай уулу, Арстанбек Буйлаш уулу, Молдо Кылыч Шамыркан уулу, Молдо Нияз Эрназар уулу коомдук турмуштагы акыл-эстин, үлгүсүн ачык-айрым турмуш-тиричиликте пайдаланууга үндөшкөн. Калыгул «Акыр заман», Арстанбек «Тар заман», Молдо Кылыч «Зар заман», Молдо Нияз «Санат дигарастарында» терең философиялык түшүнүктөрдү бере алышкан.

Кыргыз акылмандары адам баласын табияттын бир бөлүгү катары кароо менен, ага болгон мамиленин ыйыктыгын, табиятты коргоо жана ага көмөктөш болуу зарылчылыгын баса көрсөтүшкөн. Биздин ата-бабаларыбыз байыртадан эле табиятты ыйык тутуп, ага өтө этияттык менен мамиле жасашкан. Жаратылыш менен адам түбөлүктүү айкашып бир экендигин, табият жок болсо, адам тукуму кошо жок болорун түшүнө билишип, аны коргоп, кооздугуна суктанышып, ыйык тутуп сактагандыгын элибиздин оозеки чыгармаларынан, ойчул-акындарыбыздан бизге калтырган мурастарынан окуп үйрөнөбүз.

Байыркы замандарда эле калыптануу процессин башынан кечирген жана элдин айлана-чөйрөгө, жалпы эле объективдүү дүйнөнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүнө ылайык жашап келген жана жашоосун улантып жаткан жүрүм-турумдун стереотиптүү формалары, түрлөрү, жолдору каада-салт, үрп-адат деген ат менен белгилүү. Алар туурасында биз китебибиздин мурунку бөлүмдөрүндө кенен токтолуп кеттик. Ал формалар, белгилер тиешелүү социалдык топтордо, тигил же бул коомдо өзүнүн чындыгын табат жана талапка, муктаждыка жараша улам кайталанып, дүйнөнү таанып билүүнүн туруктуу ыкмасы болуп кызмат кылат.

Каада-салт жөнүндө сөз кылганда ушуга окшогон маанилик «нюансты» көңүлдөн тышкары калтырбоо керек. Адамдардын ортосундагы мамилелердин негизги регулятору, аларды белгилүү тартипке, иретке салуучу фактор катары каада, адат көбүнчө байыркы доорлордо калыптанат, себеби ал доорлордо тиричилик өтөө, жашоо, турмуш улоо өтө эле жай баракат өткөн, социалдык процесстер туруктуу жана кыймылсыз мүнөзгө ээ болгон, маданий байланыштар да өтө эле солгун мүнөздө жүргөн.

Үрп-адаты айрым адамдарды, индивиддерди белгилүү социалдык, маданий тажрыйбага үлөштүрүүнүн, ыкташтыруунун каража-

ты болуп кызмат кылат, турмуштан орун алган түшүнүктөрдү, кубулуштарды, өнөкөткө айланган социалдык, психологиялык ж.б. көрүнүштөрдү муундан-муунга өткөрөт, ар түрдүү объектилерди ылайыкташтырат, индивиддин жүрүм-турумун регламентациялайт, анын ичинде кыялда гана жашаган түшүнүктөр, кубулуштар да жолугат. Мисалы, теңир, жараткан, арбак ж.б. Үрп-адаттын ролун диний ырым-жырымдар, атуулдук каада-салттар, майрамдар ойной алат.

Мамлекет пайда болгондон тартып, бир далай каада-салттар үстөмдүк кылуучу таптар тарабынан киргизилген. Андыктан андай каада-салттын калк арасында аткарылышы, жүргүзүлүшү, сакталышы мамлекет тарабынан көзөмөлгө алынган. Мисалы, Россиядагы падышачылык режимдин өкүм сүргөн учурунда «ак падышанын амирине» таазим кылуу, аны сыйлоо, ага урмат көрсөтүү ар бир адамдын ыйык милдети катары каралчу.

Бирок эл турмушунда стихиялуу түрдө калыптанган, тамыры тарыхтын тереңине сүнгүп кеткен каада, адат кубулуштары, көрүнүштөрү өзүнүн табияты, мазмуну жагынан рухий процесстин өтө бай, көп жактуу кубулуш экендигин ырастап келет. Бир эле мисал алалы. Кыргыз элинин маданий салтында калыптанган, жүздөгөн, миндеген жылдар бою туруктуу түрдө улам кайталанып, жашап келген, үйлөнүү тоюнун аткарылыш жерөлгөлөрүн, шааншөкөтүн көз алдыга келтирели. Бир кезде кыз узатуу үлпөтү көп түрдүү болуп, кыз алган, кыз берген тарап да колдон келишинче каада-салттын баардык элементтерин жасоого, колдонууга аракеттенишчү экен. Кызды төркүндөп атандыраар алдындагы жасалчу үлпөт өзүнүн мазмуну, формасы боюнча кадимки эле театр оюнзоогунун бир формасы, түрү катары көрүнгөн. Айталы, куда түшчү тарап берилчү калынды, союштарын ж.б. жүктү көтөрүп келишкен. Ал эми күйөө бала болсо күйөө жолдошторунун коштоосу менен келип түшкөн. Алар үчүн атайын боз үйлөр тигилген. Келген коноктор, кудалап түшкөн тараптын адамдары, күйөө жана анын жолдоштору сомоюп отуруп калбасы үчүн жоолук таштамай, токту сурамай, ак чөлмөк, селкинчек ж.б. сыяктуу оюндар уюштурулган.

Албетте, оюндардын мазмуну, функциясы эки тараптан кошулган элдин көңүлүн ачуу, алардын зерикпей убакыт өткөрүшүн гана көздөбөй, ошондой эле белгилүү даражада философиялык, эстетик-

калык милдеттерди да аткарган. Анткени, үлпөткө катышкан эки тарап тең колдон келишинче таза, кооз кийингенге аракет кылышкан. Кийинүү, жасануу кылымдар бою келе жаткан элдик жүрүм-турумга негизделсе да, калыпка салынган таалим-табитти, шарткырдаалды колдонууга аракет жасалса, же ар бир учурда тойдун ээлеринин колдо бар; же жок экенин эсепке албай коюуга мүмкүн болбогон. Реалдуу турмуштун өкүмү өз шартын; өз буйругун таңуулабай койгон эмес.

Каада-салт дегенде эле биз маселени илгерки замандарга алып барып такабашыбыз керек. Эгерде биз совет доорунда калктын психологиясына, көз карашына бекем сиңген адаттарды унутта калтырсак, элди, жаштарды тарбиялоонун эффективдүү методдорун эстен чыгарып койсок, анда эле өзүбүз отурган бутакты өзүбүз балталаган ишке моюн сунган болобуз. Муну калк кадыры да, тарых кыймылы да эч качан кечирбейт.

Анан илгеркинин салты дегенде бүгүн да күчүн сактап калган элибиздин көөнөрбөс кээ бир адаттарын эске салалы. Элдин ичинде байыртадан келе жаткан жакшы салт бар. Айталы, атчан келе жаткан жаш киши алдынан улуу, аксакал жолугуп калса, атынан түшүп саламдашкан. Муну менен улуу адамды сыйлаганды билдирет. «Курманбек» эпосунда мына ушул салтты иллюстрациялаган бир кызык эпизод бар. Казактын ханы Дөлөн менен Курманбек далай ирет бет келишип, кармашкандан кийин жеңиш Курманбек тарапка оойт эмеспи. Дөлөн хан Курманбеке келип, эми кан төгүшпөй элдешели деген сунушун айтмакчы болот. Эпосто бул эпизод төмөнкүчө баян кылынат: Элбек деген элчи кызматын аткарган, сөзмөр чечен адам Дөлөн ханды ээрчитип, Курманбектин жай алып жаткан жерине келет. Курманбек атынын оозун жыйып, жигиттерин тыйып турду. Ак тууну жайылтып алып, Элбек алдына Дөлөндү салып кирип келди. Жакын маңдайлаша түшкөндө Дөлөн хан Курманбектин сүрүнөн жалтанып, аттан ыргып түшүп, кол берип көрүштү. Курманбек атчан көрүштү да, «калмагым сени түшүргөн экенмин го»¹⁰⁸ -деп ойлоду. Мындан көрүнүп тургандай, аттан түшүп саламдашуу өзгөчө кырдаалда өтүп жатат. Эпосто айтылгандай, жаш жагынан Дөлөн хан Курманбектен алда канча

¹⁰⁸ Курманбек Б., 1998. 121-б.).

улуу. Бирок ага карабастан Дөлөн өзүнөн жаш Курманбек баатырга таазим кылып, атынан түшүп саламдашты. Бул жеңген тарапка урмат, сый көрсөтүүнүн белгиси, шааниси эле.

Эми мурас деп биз эмнени айтабыз? Мурас деп биз өткөн доорлордон, илгерки ишмерлерден калыптанган маданият жана турмуш-тиричилик көрүнүштөрүн айтабыз. Анын ар кыл жактары турмуш жана аң-сезим жаатынан байкалат. Мисалы, маданий мурас, көркөм мурас, рухий мурас, адабий, музыкалык мурас дагы далай ушул сыяктуу бөлүктөрдөн турат. Аталгандардын ар бири ар тараптан талдоого алууга толук татыктуу. Ошондуктан кыргыздардын маданий мурас жаатын иликтөө азыркы учурда өтө актуалдуу. Кыргыз элинин кийинки муундарга калтырган маданий мурасы бай жана ар кыл мүнөздө. Алардын кайсы бири аздыр-көптүр изилденген, экинчи бири өз кезегин күтүүдө.

Советтик доордо болсо өткөндүн көбү эскинин калдыгы катары каралып, нигилистик мамиле басымдуулук кылып келген. Ал эми эгемендүүлүк келгенде, маданий мурасты жандандыруу тенденциясы турмуштан көбүрөөк орун ала баштады. Артына орноткучу мурас калтырган деп эле аты-жөнү бир айылдын алкагынан ары чыкпай жүрүп, алда-качан көзү өткөн кишилерге арнап, дүңгүрөтө аш-той өткөрүү, жер суу, көчөлөргө, мектептерге ысымын берүү, эстелигин коюу менен алек болгон айыл-кыштак көзгө урунат.

Демек, эгемендүүлүк маданий мурастын тушоосун кесип, багын ачты десек болот. Анткени өткөөл мезгилдин өйдө-ылдыйына карабай анын жапырт жандашынын өзү көпчүлүктүн көңүлүнө көбүрөөк жагаарын билдирет. Маданий мурас кылымдан кылымга элдин бай тажрыйбасы менен акыл-кенчин топтоп, миң мертебе турмуш сыноосунан өткөн соң, аны акыркы чындык катары кароо кабыл алынган. Ошондуктан маданий мурас дегенде дароо сезим козголуп, аны сактоо аракети кыймылга келет. Күнүмдүк турмуш менен камыр-жумур аралашып жүргөн мурастын бир кеңири таанымал түрү улуттук каада-салт, нарк-насил. Ал адам баласын туулгандан өмүрү өткөнчө коштоп жүрөт. Жеке киши анын жаңысын ойлоп таап, эскисин ыргытып таштай албайт. Каада-салт бүтүндөй социалдык көрүнүштү мүнөздөй турган коомдук кубулуш. Туруктуу каада-салты жок коом болбойт. Эски коомдун кулашы менен

эски салттардын ордуна жаңысы келет. Адам баласынын пайда болушу менен кошо салт да пайда болгон. Ал коомдук аң-сезимдин эң алгачкы түрү, коомдук мамилелердин алгачкы нормасы. Ал динден мурун чыккан. Салттын чыгышын жалаң эле социалдык факторлор эмес, инстинкт, сезим, көнүмүш сыяктуу биологиялык, физиологиялык факторлор да шарттайт. Каада-салт, үрп-адаттын чыгышы коомдун экономикалык, практикалык керектөөсүнө байланыштуу. Бир да коом каада-салтсыз болбойт. Каада-салт коомдук аң-сезимдин бардык түрлөрүндө кездешет. Маселен, ал саясатка (тынчтыкты сүйүү, кызматташтык, өз ара жардамдашуу), илимге (илим-билимди көбөйтүү) аралашып, коомдун рухий турмушунун маанилүү компонентин түзөт. Каада-салт тил аркылуу адамдар ортосундагы карым-катышка, ойлоо процессине, жүрүм-турумга аралашат. Каада-салт жана тил аркылуу улуттун маданий мурасы менен турмуш-тиричилигин ичтен билүүгө болот. Каада-салт менен жүрүм-турум бири-биринен айрылгыс көрүнүш. Моралдык сезим каада-салттын, моралдын нормалары, жүрүм-турумдун эрежелери менен камыр-жумур болуп өнүгөт. Сезим стихиялык түрдө жана илим-билим, таалим-тарбия жолу менен калыптанат. Көнүмүш болсо жүрүм-турумдагы автоматтык түрдө кайталанчу кыймыл-аракет. Ал жеке адамга таандык, ал эми каада-салт болсо, тигил же бул топко тиешелүү касиет. Көнүмүш белгилүү бир шартта коомдук жүрүм-турумдун нормасына айланса, салт адамга көнүмүштү калыптайт. Бирок салтты стандартка айланган кыймыл-аракет дешке болбойт. Анткени каада-салт өсүп-өнүгүп турган категория. Ар бир муун каада-салтка өзүнчө мамиле кылып, өзүнчө кабылдайт. Автоматтык жана стихиялуу жүрүм-турум, чыныгы элдик каада-салтка ылайык келбейт. Адамдар аны коомдук ой-пикирдин кысымы астында сактайт. Мисалы, европалык киши индиялык храмга киргенде, элдик салтты сыйлап, айласыз бут кийимин чечет. Каада-салтты социалдык психологиянын категориясы катары кароого туура келет. Анткени коллективдин коомдук жүрүм-турум нормасын жана принцибин чагылтат, ошондой эле каада-салт маданияттын маанилүү компоненти. Каада-салт, үрп-адат өзүнө таандык өзгөчөлүккө ээ. Ал коомдук ой-пикирдин сактоосунда муундан-муунга өткөн коомдук мамилелердин туруктуу нормасы.

Мамлекеттик чаралардын аны менен тиешеси жок. Ал улмадан-улам кайталанып отуруп, тигил же бул топтун рухий керектөөсүнө айланат, кишилерди бириктирет. Башка социалдык нормаларга караганда каада-салттын келечеги кең, бара-бара укуктук нормаларды турмуштан сүрүп чыгарышы абзел. Каада-салт менен үрп-адатты коендой окшош деп кароого болбойт, экөөнүн айырмасы аздыр-көптүр бар. Маселен, үрп-адат, турмуш-тиричилик, өндүрүштүк эмес чөйрөдө кезигет, ал эми салт болсо, коомдук аң-сезимдин бардык жагында көрүнөт. Бул туурасында биз дагы кененирөөк токтолобуз.

Демек, үрп-адат коомдук психологияга, ал эми каада-салт идеология чөйрөсүнө жакын. Каада-салт коомдук мамилелердин негизги принциптерин, ошондой эле үрп-адатты, ырым-жырымдарды да өзүнө камтыйт. Каада-салт, үрп-адат экөө тең рухий жана материалдык өндүрүштүк мамилелердин туруктуу нормалары, жашоо жана турмуш тиричилиги экендиги илимий адабияттарда аныкталат. Каада-салт коомдук мамилелердин жонунан жалпыланган нормасы, улам кайталанып турганы анын өзгөчөлүгү. Ар бир муун даяр салтка туш келип, ойлонуп отурбай эле аны маданий ата мурасы катары кабыл алат. Ар бир замандын каада-салты улам өзгөрүп жана жаңырып турат, оокат-тиричилик салты жашоонун түрүн көргөзөт. Маселен, боз үй-көчмөндөрдүн жашаган үйү. Ошондой эле улуттук тамак-аш, улуттук кийим болот. Кызга калың алып, киши колдуу болгон урукташынын кунун куубайыркы салттардан. Ырым-жырым, үрп-адат көрүнүштөрү каада-салттардын курамдык элементине кирет. Алар адамдын жүрүм-турумун бир калыпка салып багыттоодо маанилүү ролду ойнойт. Эл каада-салтка аяр мамиле кылып, ырга кошуп, накыл сөз курган. Анын дарегине нечендеген макал-лакаптар айтылган. Алар болсо турмуштун урунттуу жактарын чагылтып, адам мүнөзүнүн айрым белгилерин ачык-айрым ачып көргөзгөн. Мисалы, «атасын кожо сундай көргөн уул», «уулун сатып ат кылды, кызын сатып аш кылды» сыяктуу макал-лакаптар байыркы убакта патриархалдык каада-салттын болгонун айгинелейт. Макал-лакаптар адамдын жүрүм-турумуна баа берип мүнөздөйт. Маселен, «уурунун көчүгү кууш», «аялдын чачы узун, акылы кыска», «парага сатылган киши адилет болбойт» деп адамды курч мүнөздөйт. Каада-салт, макал-лакап ме-

нен өтмө катар байланышта болот. Анткени алар түздөн-түз каада-салт менен үрп-адатты, ырым-жырымды чагылтат, ошол эле убакта жүрүм-турумдун, акыл-насааттын эрежеси менен талабын аныктап жатып өздөрү салттуу ойломдун бир түрүнө айланат. Ырым-жырымдуу поэзия каада-салтка, үрп-адатка эстетикалык мүнөз берет. Мындай көрүнүштү фольклор жанры айгинелейт. Элдик каада-салт мүнөзүндөгү поэзия адамдарга моралдык жана эстетикалык рахат берип, таалим тарбияга кызмат кылат.

Каада-салт менен үрп-адатты, ырым-жырымдарды көркөмдөп сыпаттоодо музыка маанилүү ролду ойнойт. Гимн менен марш майрамдык ритуалдар жана церемониялардын көркүн чыгарат. Каада-салттар менен үрп-адаттар улуттун, коомдун турмуш образын калыптоого түрткү берет. Ар кандай таалим-тарбия формаларынын кубаттуу фактору болуп эсептелет. Каада-салт, үрп-адат жалпы адамзаттык мүнөзгө ээ болуу менен бирге, улуттук касиетти да өзүнө камтыйт. Ал -аз изилденген маселе. Улуттук салт дегенде адамдар тигил бул элдин психикалык, рухий турпатына, коомдук аң-сезимине мүнөздүү жүрүм-турум эрежелерин түшүнүшөт.

Анда элдин тарыхый жана чыгармачыл тажрыйбасы, адамдардын коомдук жүрүм-турум нормалары, принциптери, эрежелери топтолот. Каада-салттын консервативдүү жагын да унутууга болбойт. Адамдардын күнүмдүк керектөөсүнөн жана кызыкчылыгынан улам пайда болгону менен ал бара-бара турмуштан алыстап, өз алдынча боло баштайт, адамдардын кулк-мүнөзүнө жана психологиясына жедеп сиңгенден кийин, кайра өсүшкө кедергисин тийгизе баштайт. Улуттун салт маселеси улуттун психикасы жана мүнөзү менен тыгыз байланышта болот. Улуттук психикалык түзүлүшү (турпаты) коомдук жана табигый айлана-чөйрө жөнүндө кабылдоосу жана түшүнүгү, эмоция, сезим, көнүмүш аркылуу байкалат. Ал музыкада, хореографияда, үй-бүлөдө, кийимде, спортто жана башка турмуш-тиричилик жаатында сезилет. Улуттун психикалык түзүлүшүн улуттук мүнөздөн ажыратып караган оң. Улуттук мүнөз эл улут катары калыптангандан кийин пайда болот. Улуттук сезим коомдук мамилелердин назик чөйрөсү. Элдик көркөм өнөр, эстетикалык түшүнүк жаатында даана баамдалат. Мисалы, уйгурлардын өнөрпоздору шаарда концерт бергенде шаардык, чет жакадагы уйгурлар түмөнү түрүлө келет. Ал эми казак, өзбек музыкасы боюнча

концерт бергенде анын өкүлдөрү жабыда жүргөнүн көрүүгө болот. Ошондой эле сезим, табит тамак-аш жаатында көрүнөт. Психикалык түзүлүш (турпат) улуттук мүнөзгө караганда туруктуу жана консервативдүү келет.

Демек, кайсы сапатты жана темпераментти алсак да, бир гана элге таандык болбойт, ошол эле убакта кандайдыр бир өзгөчөлүгү байкалат. Улуттук мүнөз мистика эмес, реалдуу турмушта кезигүүчү категория, ар кандай жагдайлар менен шартталат. Улуттук мүнөз айрым бир психикалык белги менен гана аныкталбайт, улуттук психикалык белгисинин жыйындысы катары мүнөздөлөт. Улуттук мүнөз менен психикалык түзүлүш - улуттун ички фактору, рухий жана моралдык сапат. Ал эми улуттук салт менен үрп-адат тышкы фактор катары баамдалат.

Улуттук мүнөз деп тигил же бул социалдык-этикалык жалпылыкка таандык болгон психикалык белгилердин спецификалык жыйындысы аталат. Бирок ар бир адам улутка таандык мүнөзгө ээ боло албайт. Улут мүнөзү ар башка адамдардан турат. Ар кандай коомдук топ өзүнө гана таандык мүнөздөгү адамдардан болот. Ошол эле убакта тигил же бул топко таандык психологиянын болоорун танууга болбойт. Ар бир жаңы муун белгилүү социалдык шартта гана эмес, белгилүү улуттук чөйрөдө да тарбияланат. Ал бала кезден башталып, экономикалык, социалдык мамилелердин, идеологиялык мекемелердин, ошондой эле улуттук көрүнүштөрдүн: жашоо түрүнүн, маданият, турмуш-тиричиликтин, каада-салттардын таасирине туш келип, өз элинин, эне тилинин, асылдык дөөлөттөрдүн жакшы жактарын кабылдайт. Кыскасы, улуттук каада-салт менен үрп-адат элдин турмуш-шартынан келип чыккан практикалык керектөөгө жараша болот. Аны улуттук психиканын өзгөчөлүгүнөн издөөгө болбойт. Мисалы, кыргыздарда келген конокторго кой союп, баш тартуу салты бар. Мунун себебин кыргыздардын улуттук психикасынан издөөгө болбойт. Бүткүл иш-аракети малчылык менен өткөн элде башкача болууга мүмкүн эмес. Элдик салт коомдук тарыхый жана эмгек ишмердигинин продуктусу. Ошондуктан улуттук үрп-адат элдин улуттук психологиясынын белгилери, башкача айтканда, психикалык түзүлүш, мүнөз, рухий турпат менен тыгыз байланышкан. Ошондой эле улут жашаган коомдук-тарыхый шартка да байланыштуу. Салтта эски менен жаңы-

нын элементи катар жүрөт. Эски салт өткөн муундун көз карашы менен көнүмүш адаттарын өзүнө сактап өткөнгө тартылат. Бирок бул анын караманча жакшы жактарын танганга негиз бербейт. Ушундан улам эски салттарды талдаганда алардын адамдарга көргөзгөн оң таасирин, коомдук маанисин эске алган абзел. Инерция боюнча салт деген салт деп эле ойлобой туруп колдоно берген да анча орунсуз.

Эски салт, анын ак-карасын ажыратып, өрнөктүүсүн калтырып, кунарсыз турмуштан сүрүп чыгармайынча жаңы шартта улана берет. Бул иште маанилүү ролду теориялык иш-аракет менен маалымат каражаттары ойнойт. Бирок жаңы салт тийиштүү коомдук мамилелер өнүгүп-өсүп практикада бекемделгенден кийин пайда болот. Салт адамдардын иш-аракетин жөнгө салуунун бир түрү. Укуктук закондор; моралдык нормалар анчалык кеңири жайылып күч ала элек кезде салт жүрүм-турумду, иш-аракетти бирден-бир жөнгө салуучу болуп кызмат кылат, ал эми тигилер өнүккөндө, салттын таасири басандай, бирок такыр жок болуп кетпейт.

Кыргыз эли өз каада-салтын кылымдан-кылымга турмуш-шартына, улуттук менталитетине, табитине ылайык түптөп жана сактап, улам кийинки муундарга рухий-кеңч, маданий мурас катары калтырган. Анткени анда элдин кылым-карыткан турмуштук тажрыйбасы, акыл-эс, түшүнүк-туюму, жашоо өрнөгү топтолгон жана анын жөндүү зарылдыгы күнүмдүк философиянын деңгээлинде аныкталган. Ошондуктан каада-салттын ар кандай жол-жосундары, эреже нормалары көбүнчө жекече турмуш жаатындагы кубаныч менен кайгы, жакшылык менен жамандыктын болгонун белгилеп келет. Анны жерүү элден чыккандык катары каралат. Ал эми салттын акы-чүкүсүн сактагандык улуттук сапатын урунттуу белгисиндей бааланат. Ушундай пикирлер улам жыйылып, коомдук деңгээлге чейин көтөрүлүп салттын сакталышын бекемдеп турат.

Ырас, ал ар кимдин өз ыктыярына, көңүлдөнгөнүнө жараша жасалат, аткарбаса жазага тартылбайт. Бирок моралдык жактан кодулоо кырдаалы түзүлүп, элден чыгып калуу жагы пайда болот, акылга жана адамгерчиликке сыйарлыгы күнүмдүк философия деңгээлинде айтылып танууланат. Ошондой эле доор талабы, саясат багыты, моралдык мотивдер да салттын өсүп-өнүгүшүнө өз

үлүшүн, коррективасын киргизет. Натыйжада салт уламдан-улам билинбей кайталанып отуруп адамдын аң-сезимине, жан-дилине жедеп сиңип боор эт менен тең болуп калат. Жада калса ушул азыр да салтка кыянат кылган адамга дароо нигилист, маңкурт деген ярлык тагылып жүрөт. Совет убагында болсо, тескерисинче, улуттук салтка жан тарткандар, эскичил, консерватор, ал турмак, улутчул дегенге чейин барчу. Эми болсо, антип айткандан айбыкканы менен «кура-патриот», «популист», «экстремист» деп кемсинткендер жок эмес. Ал эми чын-чынына келгенде өткөндүн өнүгтө калып, унутта же унуткарылып бараткан элдик мурастарын жандантуу жагы күч алды. Көзгө көрүнүктүү болуп, көңүлгө толгондордун ана башы «Манас» эпосу баштаган элдик чыгармалар, ойчул-акылмандар жана акындар, жоо бетинде турган баатырлар болду. Ошондой эле элине рухий мурас калтырабыз деп али урушуп жүрүшүп, «эл душмандары» аталып атылган эр азаматтар акталды. Ал турмак жетимиш жылдан ашык мезгилден бери эл сезимине «бокочо» болуп сиңген бай-манаптар менен хан-бектердин аты жөнү аталды. Ушундай эркиндиги кең эгемендүүлүктүн шартында кыргыздын толгон-токой каада-салттарынын ичинен элдин эсине чү дегенде эле аш-той түшкөндөй өңдөнөт. Ырас, бул салт өткөн доорлорго көбүрөөк таандык болгону тарыхый факт. Кыргыздардын илгерки көчмөн турмушунда бүгүнкүдөй каршы-терши эл аралык жана ич ара карым-катыштар, ар кандай жолугушуулар, коомдук жыйындар, өндүрүштүк кеңештер, ошондой эле театр, кино, музей, теле көрүү, концерт угуу сыяктуу маданий шарттар кайдан болсун. Ал кезде көз көрүшүп, пикир алышуунун, карым-катыш кылып жакындашуунун, бош убакыт өткөрүп көңүл ачуунун бирден-бир түрү аш-тойдогу тамашалар болгон. Көчмөн элдин бакан-көргөнү, карманган байлыгы короо толтура мал болгондуктан, байлары четинен тогуздап союп, той-тамаша куруп, көпчүлүктүн көңүлүн алып, жакшы атка конгон.

Бул өткөн доорлордун бирден-бир менталитети деп саналган. Илгерки кез эмес, азыр деле дүңгүрөтө аш-той берүү аркылуу абийир табуу аракеттери жок эмес. Анткени эгемендиктин жылдар ичинде качанкы заманда көзү өткөн хан-бектерден тартып, аты-жөнү бир айылдан ашпаган маркумдардын арбагына арнап аш, юбилейи деп даңазалап той берүү аземи өтпөгөн кыргыз жери кал-

багандай өңдөнөт. Аттуу-баштуу деген инсандардын аттарын коюуга жер-суу, мекеме, мектеп, көчө жетпей атаандашуу, жоолашуу жагдайы өзүнчө кеп.

Той-топурга кумарлануу кеңейгенден кеңейип отуруп, эми адамдардын юбилейи турмак, шаар менен мекемелердин жылдык мааракелери белгиленчү болду. Натыйжада күндө майрам, күндө той атмосферасы жер-жерде өкүм сүрүүдө. Албетте, ар бир салттык көрүнүштүн өзүнчө философиясы бар. Мисалы, кыргыздар дүйнөнүн башка элдери сыяктуу тагдыр тартуулаган жакшылыкты той берип белгилеп кубанат, ал эми башка түшкөн жамандыкты (өлүм-жетим) аза күтүп кайгырат. Бул экөө тең кыргыз арасында кеңири тараган салт.

Азыркы убакта байыркы көчмөнчүлүктүн шартында пайда болгон кайсы бир каада-салттарды жандантууга жан тартуунун логикасы канчалык?

Кыргыздар илгери эле ысырапчылыктын ыксыздыгын эскертип, «Алыбек алына жараша» деп үнөмдүүлүккө чакырып келишкен. Жетиштүү турмуш өкүм сүрсө бир жөн, аскеттике эч ким чакырбайт. Ал эми калайык-калктын 80, 90% жакыны өлбөстүн күнүн көрүп турганда, бир ууч чөйрөнүн 8, 9% минтип колдо барлыгын көргөзүү, колунда жокторду басмырлаганга барабар, баарынан да башка жамандык түшкөндө (өлүм-житим) көз көрсөтүүгө келгендерди тойго келгендей сый көрсөтүү жагы өкүнүчтүү.

Тойдогудай кем эмес сый тамак, өкүргөнү эле болбосо, билинер-билинбес кайгы-муң. Кайра «эмне союуптур, маркумдун кийим-кечеси кандай экен», «сөөк тамыры бар бекен», «чондордон ким келиптир» сыяктуу сурамжылоолор басымдуулук кылат. Өлүк коюуда калыптанган жол-жосундар толук сакталбаса, өлүк ээсинин дарегине айтылбаган сөздөр айтылат. Ошондуктан аза күтүү расмийи аземдик отуруштардан кем түшүрбөө аракетинде жүргөн маркумдун үй-бүлөөсү бир жагынан кайгы тартса, экинчи жагынан, тигинче келим-кетимдин камын көрөт.

Ар нерсени түшүнүү менен кабылдап, объективдүү талдоого алуу мүмкүнчүлүгү кадыресе түзүлүүдө. Чынында укумдан-тукумга өтүп, бир этникалык топто узак сакталып, жашоонун зарыл шартына, коомдук тартипке, жүрүм-турум эрежелерине, көнүмүш адаттарга айланып, жедеп ыйык көрүнүп калган салтты бир беткей

кабыл алуу консерватизмге, ал эми таптакыр жерүү муундардын байланышын бузууга, адам баласы жараткан асылдыктарды жоготууга алып келиши толук ыктымал. Ошондуктан өрнөктүү салттарды сактоо жана өнүктүрүү менен бирге алардын кунарсыз жактарын турмуштан сүрүү аракети жүрөт. Буга ата журтту коргоо, улууну урматтоо, кичинүү сыйлоо сыяктуу элдик салттардын сакталышы жана аш-той, калыңдын символикалык мүнөздө колдонулушу ачык мисал болоор эле. Бирок, эгемендүүлүктүн шартында улуттук жандануу өнөктүгүнүн эйфориясы жүрүп, аны нечен түркүн түйшүгүн көбүнчө элет эли тартып түпөйүл болууда.

Бир жагынан, рынок агымы адамдарды азыркыча жашоого багыттаса, экинчи жагынан, эски каада-салт өзүнүн ысырапчыл жагын таңуулайт. Натыйжада улам кийинки муун ата салтын жерип же улантаарын билбей, көбүнчө башы маң болот. Ошондуктан улуттук турмуштан ушул азыр да көбүрөөк орун алып турган каада-салттын ак-карасын ажыратып рынок шартына канчалык шайкеш келерин көргөзүү көпчүлүктүн көңүлүн бураары бышык.

Белгилей кетүүчү нерсе, салттын табиятын иликтөө иши советтик доордо башталып, бүгүнкү күнгө чейин уланып жатат. Коммунисттик нукта жазылган китептер, диссертациялар, макалалар жетиштүү, ал эми анын азыркы учурдагы көрүнүштөрүн мүнөздөгөн аракеттер гезиттик жанрдын деңгээлинде болсо болот, болбосо жок. Бул жагынан академик Б.Мурзубраимовдун «Баба салттарынын бардыгы улукпу?», «Кудайчылыктын куржуну толбойт» деген макалаларынан улам келип чыккан талкууну баса белгилеп кетүү калыстыка жатат.

Айтмакчы, макала гезитке ылайыктап жазылганы менен, каада-салттын бардык түрлөрүн, маани-маңызын, ак-карасын кыскача мүнөздөп, жол-жосундарды карманууга кеткен материалдык чыгымдардын ысыраптуулугун эсептеп чыгып, аны чектөөнү сунуштайт. Маселен, сөөк коюуда онду-солду мал союуп, дасторкон жайнаткан ашкере чыгымдуу аза күтүү расмилери (кара аш, сөөк жуумай, жаназа намазы, үчүлүгү, жетилиги, кыркы, аш берүү, эстелик коюу) бирден каралып, этиет талданат. Ысыраптуу жол-жосундарды дароо жоюуп жиберүү мүмкүн болбогондуктан, кийин алына жараша ырым-жырым жасоону ар кимдин өз ыктыярына ко-

ет. Андыктан калган сөздү дагы бир урунттуу маселе туурасында уланталы. Ал санжыра түшүнүгү боюнча бир-эки сөз.

Советтик доордо санжыраны изилдөө «жабык тема» болуп, көз көргүс жайларда сакталган. Бирок, кыргыз санжырасы санжырачылар менен кошо жок болуп кетпей, аны жыйноонун жана жарыялоонун тажрыйбасы болгон. Анткени чет элдик окумуштуулар жана жергиликтүү элдин алдыңкы өкүлдөрү совет дооруна чейин эле, кыргыз таануу илимине кыйла салым киргизишкен. Ал эми 1927-жылдан тартып, С.М.Абрамзон, Я.Винников, Е.Махова, С.Аттокуров ж.б. аракеттеринин натыйжасында, санжыра боюнча көп материалдар жыйналып, илимий эмгектер жарык көрдү. Айрыкча эл эгемендүүлүк алгандан кийин санжыра айтуу, жазуу модага айланды. «Ата тегинди бил» деген уран астында санжыра адабияты пайда болду. Кыргыз уруулары жөнүндө саны көп, сапаты күмөн материалдар коомчулука тартууланды.

Санжыра уруктун, уруунун жылнаамасы, уруу мыктыларынын тизмеси болгону менен элдин тарыхы, социалдык-экономикалык, саясий-идеологиялык жагдайларды кабарлоо анын компетенциясына кирбейт. Бирок, уруу башчыларынын тизмеси, жылнаамасы аркылуу оозеки тарых түзүлүп, кыргыз элин башка этностор менен аралашып кетишинен сактап келген. Аттуу-баштуу инсандардын иш-аракети жөнүндө калайык-калктын ой-пикирин, баасын билдирет. Ушундан улам санжыра улуттук аң-сезимге жакын жана ыйык көрүнөт. Жети жаш курагындагы ар бир эркек бала өзүнүн жети атасынын ысмын билүү парз болгон, билбесе «кул» деген атка калган. Бул тексиз дегенди түшүндүрөт. Кыргызда мындан ашкан кордук жок. Ошондуктан ар бир кыргыз жок дегенде өз уруусунун санжырасын билүүгө ынтызар.

III-БӨЛҮМ. ЭКОЛОГИЯЛЫК КААДА-САЛТТАР СОЦИАЛДЫК-ФИЛОСОФИЯЛЫК ПРОБЛЕМА КАТАРЫ

3.1. Экологиялык каада-салттарга карата философиялык рефлексия

Ар бир эл же улут кылымдарды карытып, калыптанып жана өнүгүп космо-табигыйлуулукту өзүнө сиңире пайдалануудагы өз каада-салттарына ээ. Бул каада-салттар жаратылышты кутман калкыбызда эне сүтү менен муундан-муунга өтүп, берилип келгендиги баарыбызга маалым. Табиятты пайдалануу менен байланышкан коргоо, б.а. экологиялык каада-салттар жалпы жонунан адамдардын жаратылыш чөйрөсү менен болгон көп кырдуу, карым-катнаштарынын, байланыштарынын натыйжасы болуп эсептелишет, мындай биримдиктеги «жазылбаган мыйзамды», калетсиз эрежени, норманнаны, жоролгону, жышаанды билдиришет.

Курчап турган табигый чөйрөнүн сакталуу зарылчылыгы, аны ыйык сактоо, коргоо маселеси улуттук, этностук өздүк аң-сезимге терең сүңгүп кирип, бекем орунтук алышы абзел. Улуттук; этностук каада-салттардын болуму, имманенттүү мазмуну көрсөткөндөй кылымдардын кыйырында калыптанган, аларда тигил же бул элдерге мүнөздүү болгон табиятты пайдалануу, өздөштүрүү жана анын предметтеринин, кубулуштарынын наркнасилин бапестөө жагдайында өзүлөрүнө таандык өзгөчөлүктөргө ээ. Кыргыз элинин көчмөн жашоо образына каада-салттар түзүмү жарандардын алардын табияттын көрүнүштөрүн шайкеш, жаратылышка жалгашкан мыкты түшүнүүсүн жакшыртып, аларга ар тараптан ылайыкташуу менен туюп-сезүү сезимдерине, жүрүм-турум нормаларына чоң көмөк көрсөткөн. Андан сырткары табияттык стихиялуу күчтөргө, жерге, айга, күнгө, тоолорго жана отко сыйынуулары адамдардагы жаратылыш объектилеринин кубаттуулугун, зарылдыгын түшүнүү сезимдерин ойготууга түрткү берип, улуттук, этностук өздүк аң-сезимди калыптандырышкан.

Башка дүйнө элдериндей эле, кыргыздарда экологиялык каада-салттарында өзгөчө табияттык көрүнүштөргө, табигый коруктарга

жана дарылык касиети бар ар кандай булактарга, жаратылыш эстеликтерине, ажайып кооз токойлорго, бак-дарактарга жана жаныбарларга, канаттууларга өзгөчө маани берилип келген. Байыртан тартып эле калкыбызда кеңири тараган уламыштардын, жомоктордун, ырлардын ж.б.у.с. маани-мазмунунда табиятка болгон аяр (жайдуу, жагымдуу) мамиле туурасында кеңири баяндалгандыгы да маалым. Адамдардын өнүгүүсүнүн эволюциясында байыркы табияттык коруктарды колдонууда ар кандай түрдөгү каада-салттар колдонулуп келгендиги белгиленген. Бул жапайы жаныбарларды жана канаттууларды үйрөтүү, өсүмдүктөрдү акырындык менен культивациялоо көндүм иши. Табияттык предмет-кубулуштардын түзүмдөрүндө көңүл коштук мамиленин ордуна акырындык менен гумандуу жана асыл-нарктык мүнөздөгү адаттар калыптана баштаган. Адамдар өзүнүн материалдык зарыл жыргалчылыктарын канаттандыруу үчүн табият байлыктарын өздөштүрүү менен алардын маанилүүлүгүн тереңдеп түшүнүп, аларды жогору баалай билүү салттуулугу калыптанган. Коруктук зоналарды түзүү, канаттуулар менен жаныбарларды коргоо, токой байлыктарын сактап калуу сыяктуу каада-салттары өнүгө баштады.

Адамзаттын тарыхый-маданий өнүгүүсүндө асылдык сапатка ээ каада-салттар пайда болду. Табияттын пайдалуулугуна жаратуусуна терең сый-урмат менен мамиле кылышып, аны улам баалап, анын табигый керемет-кенчтерин колдонуп, көз жоосун алган имараттарды, сарайларды куруу иштери каада-салттарга айланган. Мисалы, Кытайда, Индияда, Египетте, Грецияда ж.б. бир катар өлкөлөрдө табият менен адамдардын жаратуучулук дүйнөсүнүн гармониясын символдоштурган курулуштар жүргүзүлгөн. Бул өңүттө Кыргызстанда дагы көптөгөн табияттык тарыхый эстеликтер арбын. Мисалга алсак, таш айкелдер, ыйык тоолор, мазарлар ж.б.у.с.

Кыргыздардын байыркы ишенимдеринде табигый жол менен адамдардын курчап турган жаратылышка, анын стихиялуу күчтөрүнө болгон карым-катнаштары менен байланышкан мурунку диний жана мифологиялык элестөөлөрдү туюндурган элдик дүйнө көз караштын негизинде теңирчилик пайда болгон. Аталган ишенимдин өзгөчө жана мүнөздүү чеги болуп адамдардын курчап турган дүйнө, табият менен болгон субстанционалдык-генетикалык

байланышы эсептелет. Теңирчилик табиятты, түбөлүктүү асманды жана ата-бабалардын арбагын сыйлоону «кудайлаштыруу» менен жаралган. Түрк элдери курчап турган дүйнөнүн предметтери менен көрүнүштөрүн баалоо, ыйык сезүү, аларга ыраазычылык, табынуучулук сезимдерин билдирүү максатында сыйынышкан; табиятты тирүү жандык катары кароого үйрөнүшкөн. Теңирчилик ишеними түрк-көчмөндөрүнө табияттын рухун туюп-сезүү үчүн күнүмдүк билимдерди, шык-жөндөмдөрдү берип, өзүлөрүн алардын бир бөлүгү катары андап билип, гармонияда жашоону, жаратылыш көрүнүштөрүнүн ыргагына баш ийип, анын түбөлүктүү өзгөрмөлүүлүгүнөн, баалуулугунан ырахат алууну, ажайып сулуулугуна суктануу жышаанын, жөрөлгөсүн калыптандырган. Баардыгы бири-бири менен байланышта болушкан, көчмөн калктар талааларга, тоолорго, дарыяларга, көлдөргө, б.а. жалпы эле табиятка, анын объектилерине кылдат мамиле жасоо салты күнүмдүк нормага айланган.

«Коом-адам-табият» системасынын экологиялык маңызында ар түрдүү экологиялык каада-салттардын калыптанып, өнүгөөрү мыйзамдуу көрүнүш. Этникалык, экологиялык маданияттардын олуттуу тарабын түзүүчү экологиялык салттуулуктун же нормалардын, эрежелердин сакталышы, көңүлгө алынбашы адамдын чарбалык ишмердүүлүгүнүн себебинин натыйжасында көптөгөн аймактар булганууга учурагандыгын калктын ден-соолугуна жана сапатына тийгизген таасиринен байкалат. Антропогендик ишмердүүлүктүн натыйжасында курчап турган табияттын айрым баалуулуктары түздөн-түз жоголуп кетүү коркунучунун алдында тургандыгын ачык эле айтсак болот. Анын ресурстарына акыл-эстүү мамиле жасабагандыктан, ааламдагы өзүнүн ордун жана абалын туура эмес түшүнгөндүктөн улам адамзаттын деградиациялануу жана жок болуу кооптуулугу келип чыкты. Ошондуктан табиятты «туура» кабылдоо, анын нарк-насилдүүлүгүн сезе билүү маселеси азыркы кездеги «экологиялык маданияттын», экологиялык каада-салттарды сактоо зарылдыгын алдыңкы планга чыгуусу менен барабар. Илимпоздор канчалык ыкчам иш-аракеттерди көрүшүп, адамдар өз ишмердүүлүктөрүнүн натыйжасын кайра баштан кылдат карашып, максаттарын такташып, экологиялык мүнөздөгү жөрөлгөлөрдү сактап, аларды табияттагы каражаттар менен бирге

шайкештиришсе, дүйнө көз караштык эле эмес, социалдык-экономикалык чөйрөдөгү катачылыктарын да ошончолук тезирээк ондоого умтулушат.

Бирок тилекке каршы, «экологиялык маданият», тагыраак айтканда экологиялык каада-салттар маселелери дагы дале болсо жетишээрлик деңгээлде изилдене элек. Бул жагдайларга биринчилерден болуп белгилүү ойчул жана көрүнүктүү изилдөөчү В.И.Вернадский кайрылган; ал алгач олуттуу түрдө «биосфера» терминин иштеп чыгып, экологиялык кырдаалдарды кароодо адамзат факторунун маселелери менен кеңири иш алып барган. Андан сырткары бул өнүгтө Мальтустун, Ле Шателье-Браундун, Б.Коммонердин ж.б.у.с. ысымдарын атоого болот. Ошондой болсо да, экологиялык маданияттын түрдүү өнүгтөрү экологиялык традициялуулукту башка тарабынан кароого мажбур кылат, же болбосо бизди коомдун экологиялык маданиятты кабылдоо, өздөштүрүү же анын алкагындагы каада-салт системасынын баалуулугун чечмелөө маселеси кызыктырат.

Маданий салттуулуктун түзүмүндөгү экологиялык каада-салттар (нормалар, эрежелер) биздин субстанционалдык-генетикалык мурастык белгилерден болуп эсептелишпейт, алар адамдын билим алуусу, максаттуу иштери жана маданий ишмердүүлүгү, жаратылыш кубулуштарына карата көп кырдуу мамилелеринин туюнтулушу аркылуу бүткүл жашоосунда өздөштүрүлөт. Башкача айтканда бул ар бир эл өзүнүн кайталангыс жана өзгөчө этностук экологиялык маданияттарын түзгөн уникалдуу социомаданий бирдик болуп эсептелеринен кабар берип турат. Бул жерде ар бир элдин өзүнө таандык уникалдуу маданияты (маселен, экологиялык) бар экендиги туурасындагы тезис түшүнүктүү болуп калат: ал кылымдар бою көптөгөн, бири-бирин шарттаган түзүмдөр системасын камтыйт: географиялык абалдан, климаттык шарттардан, аймактардын өзгөчөлүктөрүнөн ж.б.у.с. көз каранды болгон маданий баалуулуктарды топтойт.

Өз табияты боюнча маданият, айрыкча экологиялык маданият өзгөрмөлүү жана өзүн-өзү жаңылап турууга жөндөмдүү, бирок ал кандайдыр-бир деңгээлде калетсиз салттуулукту сиңирүү менен коомчулуктун ар бир мүчөсүнүн жарандык, этностук, улуттук идентификациялоосуна мүмкүндүк берет. Экологиялык маданият,

экологиялык каада-салттар, анын баалуу көрүнүшү болгон белгилүү (конкреттүү) чөйрөдө жеке жана уникалдуу социомаданий кодун түзгөн бир элдин мүчөлөрүнүн жаратылыш баалуулуктарына карата жамааттык ишмердүүлүгүнүн жемиши болуп эсептелет. Мындай маданий нарктуулук базистик негизи катары биздин көз карашыбызда, дүйнө таанымдын өнүгүшүн топтолгон рухий дөөлөттөр (ишеним, үрп-адаттар, каада-салттар, жөрөлгөлөр, жышаандар, нормалар ж.б.) эсептелет. Ушуга байланыштуу экологиялык субстанционалдык-генетикалык өзөгүн, жалпылыгын, этникалуулугун, этикалык-гуманисттик ориентациясын туюнткан салттуулуктун мыйзамдуулугу бар.

Аталган эмгектин мындан мурунку бөлүмдөрүндө каада-салт, үрп-адат, ырым-жырым ж.б.у.с. бир катар түшүнүктөргө кенен аныктамалар берилип, алар илимий-теориялык деңгээлде интерпретацияланганын эске алсак, булл параграфта жалпы каада-салттарга токтолуу зарылчылыгы жок болгондуктан, түз эле экологиялык каада-салттарды, алардын маани-маңызын кароого өтүү зарыл.

Биздин илимий иликтөөбүздүн объектиси экологиялык салттар болгондуктан деги эле, экология илими жөнүндө учкай ой жүгүртүү абзел. Экология илими XIX-к. соңунда пайда болгон, бирок ал кезде ал жандуу организмдер, алардын өз ара байланыштары жана жалпы эле алардын табиятка тийгизген таасири туурасындагы окууну туюндурган. Чын-чынына келгенде XX-кылымдын ортосунда АКШ окумуштуулары жер кыртышы менен океандын булгануусунун пропорционалдык көз карандылыгын, антропогендик ишмердүүлүктүн натыйжасында жаныбарлардын көптөгөн түрлөрүнүн жоголуусун белгилегенден кийин экология илими кыйла актуалдуу боло баштаган. Изилдөөчүлөр завод менен фабрикалардын жанында жайгашкан көлмөлөрдө балыктар менен планктондор жок боло баштагандыгын андап биле башташкандан кийин гана акыл-эссиз айыл чарбалык ишмердүүлүктүн натыйжасында жер кыртышы жабыркап, экология өзүнүн маңыздуу маанисине ээ боло баштаганда түшүнүшкөн¹⁰⁹. Ошентип, алтымышынчы жылдардын соңунан тартып адамзат «глобалдык экологиялык кризис»

¹⁰⁹ Кара: Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. —Фрунзе: Кыргызстан, 1990. ; Карлин Л. Н., Самусевич И. Н. Глобальный климат, история и культура // Общество. Среда. Развитие. 2010. № 1. и др.

маселеси менен бетме-бет кагылышты. Өндүрүштүн, индустриалдаштыруунун тез өнүгүүсү, илимий-техникалык революция, токойлордун массалык кыйылуусу, ири заводдордун, атомдук, жылуулук жана гидроэлектр станцияларынын курулуусу жана иштеши, жер кыртышынын бузулуп чөлгө айлануусу ж.б. татаал экологиялык кырдаалдар дүйнөлүк коомчулуктун алдындагы адамдын биологиялык түр катары жашап кетүү, өзүн өзү сактоо маселесинин коюлушуна алып келди.

Социалдык-экономикалык керектөөлөрдүн, суроо-талаптардын жана максаттуулуктун айынын болгон табият объектилеринин көп түрдүүлүгүнүн эстетикалык баалуулуктарынын (биологиялык) төмөндөөсү аморалдык көрүнүш. Өз мезгилинде, Кант айтып кеткендей, чыныгы сулуулукка пайда көрбөгөн нерсе гана ээ болот. Жаратылыш, анын чексиз көрүнүштөрү бир эле мезгилде жакшылыкты, чындыкты жана ажайып кооздукту, сулуулукту алып жүрөт. Бирок барлыктын, жакшылыктын сулуулугусуз чындык да маанимаңызга ээ болбойт. Табиятка, анын объектилерине, маселен, жерге болгон аяр мамилени таза социалдык-экономикалык маселелер менен аралаштырууга болбойт. Ар бир маселени кылдат кароо менен социалдык-экономикалык жактан эле болгон пайданы эсепке албастан, анын этикалык-гуманисттик жана эстетикалык жакшы жактарын да кароо зарыл. Андан тышкары, ал тургай табияттык сулуулуктун пайда болуусуна, сакталышына жөн гана баа берүүнүн өзү, бул жөрөлгөнүн жарандык парз катары жакшы иш кылганга тете. Албетте, табияттын сулуулугунан, кооздугунан биз ырахат алабыз (утилитардык пайдалуулук), бирок анын табигый баалуулугу ырахат алып келүү менен гана чектелбейт. Жаратылыштык объекттердин сулуулугун андагы «катылган» жакшылыктардын бар экендиги үчүн да баалоо керек. Адамдар керемет ландшафтын ажайып дүйнөсүнө канчалык сүнгүп кирсе, ошого жараша алардын рухундагы кандайдыр бир нарктуулуктан канаат алуу байкалып, рухийлүүлүк өсөт. Керемет ландшафт дайыма жарандарды өзүнө тартып ырахатка бөлөп, жашоонун баалуулугун сездирет. Бакдарактарды, ландшафттарды, таштарды, кооз өрөөндөрдү байырлаган адамдар, жаныбарлар кандайдыр-бир өзгөчөлүккө ээ. Ушул өнүгтө түрк дүйнөсүндө, айрыкча кыргыздарда табигый чөйрөнү (маселен, ландшафты) «дриада» жана «орсада» катары карап,

өзүлөрүнүн тулку денесиндей туюп-сезүү жышааны калыптандыгы белгилүү. Дегеле жашоодогу «бейиштин» адаттагы сүрөттөлүш жөрөлгөсү - бул эч бузула элек, нарктуулукту, асылзаттыкты өзүнө сиңирген табияттын сулуулугунун бааланышы.

Заманбап цивилизациянын үчүнчү миң жылдыгынын башатында Жер бетинде жашаган алты миллиарддан ашуун адамдардын бардыгы эмнеге ишенишет? Бирөөлөрү Кудайга, экинчилери - анын жоктугуна, өсүп өнүгүүгө, акыйкаттуулукка, акыл-эске, табияттын түбөлүктүүлүгүнө, чексиздигине, жамааттар, коом, мамлекеттер үчүн баалуулугуна ишенишет. Ишеним, айрыкча дүйнө элдери менен жаратылыш объектилеринин ажырагыс байланыштары жарандардын дүйнө көз карашынын, анын турмуштук багытынын маанилүү бир бөлүгү, ынанымы, этикалык же нравалык эрежеси, нормасы, үрп-адаты болуп эсептелет, алар аркылуу ал жашайт, иш алып барат, ой жүгүртөт жана туюп-сезет¹¹⁰.

Субстанциалдык-генетикалык жактан алганда адам - бул табияттын ажырагыс бир бөлүгү. Түрдүү химиялык элементтер адамдардын, жаныбарлардын денесин, бактарды, дүйнөлүк океандын сууларын, тоо породадарын бириктирээри белгилүү. Жарандар курчап турган табигый дүйнө менен жашоо-турмуш үчүн абдан зарыл болгон аба, суу, тамак-аш, күн нуру сыяктуу объективдүү жагдайлар менен байланышып турат. Адамзат маданий-цивилизациялык өнүгүүсүнө табияттагы заттардын-энергиялардын түбөлүктүү айлампасына катышкан, байыркы ата-бабаларыбыз дагы азыркы адамдарга караганда муну курч жана так сезе билген. Бул туюп-сезүү салты алардын тилинде (дилинде) да сакталып калган, мисалы, кыргызча - *табият*; ата-бабалар төрөлүп, өлгөн жер - *ата-мекен*; өз журту; андагы жашаган адамдар - *эл (калк)*.

Адамдар аң-сезимге, ой дүйнөсүнө ээ, ошондуктан алар «табияттык эле жандык» эмес. Адам болуу - демек өзүн өзү «андап билүү», б.а. жаратылышка болгон өзүнүн тийиштигин, андагы абалынын «өзгөчөлүгүн» көрө билүү жана туюп-сезүү жөндөмдүүлүгүнө ээ болуу. Көптөгөн каада-салттарда жана жашоо образында, адамдардын табият менен биримдикте болуусу,

¹¹⁰ Гумилев Л.Н. Конеч и вновь начало / Л.Н.Гумилев. -М.: Айрис пресс, 2003. 45-6

ага карата көп кырдуу мамилелердин туянтлушу камтылып, жакшы жерөлгө, норма иретинде көрүнөт.

Экологиялык маданияттын баалуу багытын түзгөн каада-салттардын топтому, алардын адамдардын болмушунда, анын уюштурулушунда калыптанышы жарандардын өнүгүшүндөгү эффективдүү каражаттардан болуп эсептелет. Бул экологиялык каада-салттардын этникалык мүнөзү, этикалык-эстетикалык ченеми жана эмоционалдуулугу, эсте калаарлыгы, коммуникативдүүлүгү менен түшүндүрүлөт. Кыргыз элинин экологиялык билимдерин камтыган салттуулук муундан-муунга элдик уламыштар, жомоктор, макал-лакаптар, поэтикалык дөөлөттөр ж.б.у.с. аркылуу берилет. Жарандардын, жамааттардын жашоо-тиричилигинде ар кыл экологиялык ишенимдерди, үрп-адаттарды, каада-салттарды, жерөлгөлөрдү калыптандырып, баалуулуктарын атуулдардын рухий дүйнөсүнүн негизги элементине айландыруу зарыл.

Экологиялык салттардын экологиялык түзүмүндө өзгөчө орунду табиятты коргоо каада-салты ээлейт. Токойлорду (бакарактарды), кыюуга тыйуу салуу, ландшафты сулуулук, кооздуктун чегинде өзгөртүү салттуулугу азыркы мезгилдерге чейин нарктуулугун сактап келүүдө. Мындай аймактар жашоо-тиричиликтин табигый мейкиндиги, өндүрүшкө керек предметтердин системасы болуу менен коргоонун жана сакталуунун зарылдыгын билдирет. Эгерде аталган уникалдуу табияттык-тарыхый объекттерди мамлекеттин коргоосуна алса, алардын баалуулугун сактоо кыйла эффективдүү болмок дагы, коргоонуу юридикалык актылар менен эле эмес, моралдык нормалар менен да камсыздалаары шексиз. Дүйнөлүк тажрыйба көрсөтүп тургандай, табиятты коргоо салты мамлекет (же өлкө) тарабынан болгон коргоого эле эмес, элдин маданий-тарыхый үрп-адаттарына, жышаан-жерөлгөлөрүнө да таянуу менен комплекстүү ишке ашырылганда гана кыйла эффективдүү боло алат¹¹¹.

Маданий-цивилизациялык өнүгүүнүн контекстинде пайда болгон элдик экологиялык каада-салттык баалуулуктар азыркы илим үчүн жаңы ачылыштарды ачуудагы ири мүмкүнчүлүктөрдү сунуш

кылат. Адамдардын табияттык объектилерге болгон заманбап таасирлери биздин өлкөдө эле эмес, бүткүл дүйнө жүзүндө дагы бир катар маселелерди жаратты. Көптөгөн элдер өзүлөрүнүн табияттык мейкиндигинде бирдиктүү иш-аракет жана жаратылыш чөйрөсүнө ыңгайлашуу процесстеринде экологиялык нормаларында жана каада-салттарында негизделген тең салмактуу маданиятты түзүштү. Адамдардын табият менен болгон бирдиктүү иш-аракеттерин жөнгө салуу процесстерин иштеп чыгышып, аларды өркүндөтүшкөн, натыйжада өзүнүн коомунун гармониялык өнүгүүсүнө алып келди. Индустриалдык өнүгүүнүн таасиринин натыйжасы катары пайда болгон заманбап экологиядан айырмаланып кээ бир элдерде экологиялык каада-салттар табияттын өзүнүн стихиялуу эволюция процессинин жүрүшүндө, айрым учурларда этносторду, табиятты катастрофалык натыйжаларга алып келүүсүндө калыптанышкан¹¹². Ааламдашуу шартындагы социалдык-маданий өнүгүүгө жана көптөгөн техногендик ландшафттардын пайда болуусуна байланыштуу ыктымалдуу катастрофалык натыйжалар менен курч экологиялык маселелер пайда болуп жаткандыгы байкалат.

Соңку мезгилдерде браконьерлердин жүрүм-турумдары өтө курчуп, алардын кээ бир жаныбарларга болгон аңчылык кылуулары дээрлик бардык түрлөрүн атууга айланды. Ошентип, бүткүл Кыргызстан жаратылышка жана түпкүлүктүү калктын табигый жашоо шарттарына болгон терс мамилелердин өкүм сүрүшү байкалууда. Мисалы, кыргыздарда каада-салт боюнча ургаачы бугуну өлтүрүүгө болбойт, анткени бул жаныбар ыйык болуп эсептелген. Алардын ишенимдери боюнча мүйүздүү бугу-эне балдары жок үй-бүлөөлөргө «бешиги» менен наристени алып келген. Бугу-эне менен байланышкан ушундай эле маселе кыргыз элинин залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун «Ак-кеме» аттуу чыгармасында эң жакшы ачылып берилген.

Экологиялык маданияттуулук же экологиялык каада-салттардын функциялануусу адамдардын болумунда алардын алысты көрө албагандыгына, коом-жарандар-табият биримдигинин өзгөчөлүгүн, баалуулугун сезе, туя албагандыгын билдирет. Эколо-

¹¹¹ Бромлей Ю.В. Этнические функции и этнография //Этнознаковые функции культуры: Сб.ст АН СССР, Институт этнографии и антропологии им.Милухо-Маклая. -М., 1991, 5-22-б.

¹¹² Экология этнических культур Сибири накануне XXI века: Сб.науч.ст./ РАН музей антр. и этногр. Им. Петра Великого; Ред. А.И. Стросов. - СПб.: Наука, -1995. 131-144-б.

гиялык татаал кырдаалдардан чыгуу максатында мүмкүн болгон бардык табияттык коргонуу чаралары, таштандысыз өндүрүштү түзүү жана ресурстарды кайра иштетүү технологиялары иштелип чыгууда. Бирок аталган чаралар болгону экологиялык кризистин бир аз жеңилдеткени эле болбосо, аны түп орду менен жоготууга дарманы жетпейт. Экологиялык долбоорлорду мүмкүн болушунча максималдуу түрдө пайдалануу ишинде табигый (социотабигый) аймактарга кыйла ыңгайлашып калган жана экологиялуулукту сактоо менен байланыштуу өзүнүн салтык ыкмаларына, билимдерине ээ болгон жергиликтүү маданияттын өзгөчөлүктөрүнө акыл-эстүү мамиле жасоо зарыл.

Бардык эле элдин гармониялуу маданий-цивилизациялык жактан жашап кетүүсү алардын рухий-нравалык жана маданий-психологиялык келбетин калыптандырган көп жактуу табияттык, маданияттык чөйрөлөрдүн биримдикте (шайкештикте) сакталуусунан, жашоонун салттуу образынын элементтеринен көз каранды. Өзгөчө мааниге адамдар менен курчап турган чөйрөнүн ар кыл табияттык, эволюциялык жана миграциялык шарттардагы карым-катнаштарын жөнгө салуунун өзгөчө ыкмаларын; каада-салттарын тарыхый-маданий жактан иштеп чыккан элдин келип чыгуусу жана калыптануусу ээ.

Кыргыздардын экологиялык каада-салттарынын өзгөчөлүктөрү социалдык-маданий ишмердүүлүктүн бардык көрүнүштөрүндө байкалат: мисалы, ландшафты антропоморфтук сүрөттөөдө, табигый аймактын өздөштүрүлүү учуруна чейинки мейкиндиктик долбоорлоштурулуусунда, социотабигый чөйрөнүн чарбалык өздөштүрүлүүсүнө, «жарандар-табигый объект» системасына байланышкан рухий дөөлөттөрдө ж.б. Бул өңүттү аңчылык сезону негизинен, белгилүү бир тотемдеги жаныбарларды атууга тыюу салуу, жынысы жана курагын эске алуу «олжонун» акыл-эстүү пайдалануу, белгилүү бир аңчылык орундарынын санынын балансын билүү менен мүнөздөлөт. Ошондой эле ресурстар резервдер, маселен, жезди, күмүштү, алтынды өндүрүүдөгү, бактарды кыюудагы ж.б.у.с. маселелер экосистеманын өзгөчөлүктөрүн эске алуу, экологиялык салттарды сактоо менен ишке ашырылыш абзел. Адамдардын билим алуусу, тарбиялануусу жана инсандын чыгармачылыгы

бардык жандууларга, табиятка кылдат мамиле кылуу сезиминин өнүгүүсүн, экологиялык салттуулукту сактоону көргөзүп турат.

Кыргыздардын уникалдуу экологиялык каада-салттары жана табияттык чөйрөнүн көрүнүштөрүнө сабаттуу ыңгайлашуулары келечекте региондун туруктуу социомаданий өнүгүүсүнүн айныксыз шарттары болуп эсептелишет. Адамдар менен табияттын гармониялык өнүгүүсүнө маданий-рухий өзөк болгон кыргыздын каада-салттары жалпы рухий баалуулук болуп эсептелүү менен заманбап илимдерде коомдун экологиялык маданиятынын максаттуу өнүгүүсүнүн салттуу тарабы иретинде сакталып, өнүгүп турушу зарыл.

Рухий дөөлөттөрдүн диалектикасынын контекстинде экологиялык каада-салттар адамдардын маданиятынын маанилүү бир курамдык бөлүгү. Мындай салттуулук табияттык-ландшафтык чөйрөсүндө, ага адамдардын ылайыкташуу жолу менен бирдиктүү иш-аракетте жарандар, жамааттар менен жаратылыш көрүнүштөрүн алака-катыштарында калыптанат. Маданияттын өнүгүүсүндөгү туруктуулук субъектилердин (жаран, топтор ж.б.) экологиялык каада-салттардын функцияланышы курчап турган табияттык чөйрө менен канчалык деңгээлде ыкташып, шайкештикте болушу менен мүнөздөлөт¹¹³.

Ааламдашуу шартындагы батыштын акылга сыйбаган керектөөчүлүк цивилизациясы адамдар менен ага «каршылаш» болгон табияттын күрөшүү тарыхы, анын өз муктаждыктарына жакындаштыруу процесси катары мүнөздөлөт. Жакынкы мезгилдерге чейин эле коомдук пикир боолгологондой, аталган моделди - бирден-бир туура модел деп айтуу кыйын. Бирок соңку мезгилдерде андан кем калышпаган, ал тургай цивилизациянын батыштык моделинен кээ бир ченемдери боюнча артык болгон маданий - цивилизациялык өнүгүүнүн башка да моделдери бар экендиги туурасындагы ой-пикирлер өнүгүүдө. Азыркы пайда болуп жаткан цивилизациялардын ар бири - бул адамзаттын өнүгүүсүнүн өзгөчө бир жолу, алардын жаратылыш объектилерине болгон түрдүү ма-

¹¹³ Караныз: Глазачев С.Н.: Сможем ли мы выжить без экологической культуры? / С.Н.Глазачев, О.Н.Козлова // Экос-2001. 28-36-б.

милелери экологиялык салттуулуктун жана инновациялуулуктун биримдигинин зарылдыгын көрсөтүүдө.

Сонку учурда өндүрүштүк тармактар, толук кандуу эмес долбоорлор боюнча интенсивдүү өнүгүү процессинде көптөгөн кыйынчылыктар менен бетме-бет келишип, пайда болгон маселелерге маданий – экологиялык ой жүгүртүүгө муктаж. Масален, токой чарбачылык тармактары «аңчылар коомун» жаныбарлар дүйнөсүнүн артыкча болуусунан күнөөлөшүүдө, алар өзүлөрү мындай учурларда оң тараптуу чечимге келе алышпайт. Буга иштиктүү жооп катары бардык адамзаттын курчап турган чөйрөгө карата болгон рухий-нравалык жана маданий-экологиялык мамилелеринин кайра түзүлүүсү абзел. Табият өзүнө, адамдарга сыяктуу адеп-ахлактык мамиле кылууга муктаж. Ушуга байланыштуу тарыхый-маданий баалуулуктардан өзөктөнгөн экологиялык маданият, анын көрүнүштөрү – экологиялык салттар адамдар менен табигый чөйрөнүн коэволюциялык өнүгүшүнүн зарыл шарты. Европада башат алган илимий-техникалык революциянын жүрүшүндө салттуу тажрыйба менен экологиянын илим катары калыптануусунун ортосундагы ажырым пайда болгон. Индустриалдык жактан «карышуу» жана жаңы жерлерди басып алуу процессинде табияттык баалуулуктар маданий өнүгүүнүн көлөкөсүндө калды. Техникалык жактан өнүккөн дүйнө менен бирдиктүү иш-аракеттешип, ар кыл табияттык шарттарда пайда болгон этникалык маданияттардагы экологиялык салттуулуктар акылмандык менен турмуштук-экологиялык тажрыйба акырындык менен өзгөргөндүгүн цивилизациялык өнүгүү көрсөттү¹¹⁴.

Адамдар маданиятты түзүү менен болмуштун жаңы тибин жаратарынын, экологиялык маданияттын өзгөчөлүгү адам – жаратуучу, чыгармачыл катары эске алсак, эки жагдайда: табият символдук реалдуулук дүйнөлөрүндө жашай алаарын билдирет. Аталган эки дүйнө тең адамдарды курчап турган социотабигый чөйрөнү пайда кылышат. Экологиялык маданияттын, салттуулуктун негизинде адамдар менен болгон тең салмактуу карым-катнашында, коом табият байлыктарын эффективдүү пайдалануусунун шарттал-

ган өөүүсү байкалат. Мындай жагдайда экологиялык маданиятты өнүктүрүү, экологиялык салттарды сактоо, табият байлыктарына аяр мамиле кылууну жана аларды сактоо ыкмаларын аныктоону билдирет. Ушуга байланыштуу Э.С.Маркарян заманбап динамикалык шарттардагы каада-салттарды андан ары түшүнүү үчүн негиздерди түзүп берди. Бирок бул жерде ал маселени чечүүгө эмес, аны кабыргасынан коюуга бел байлаган. Анын пикирине ылайык «маданий каада-салт. – адатта адамдардын активдүүлүгүнүн чыгармачыл башталышына карама-каршы коюлат»¹¹⁵. Чындыгында маданий (анын ичинде экологиялык) каада-салттардын динамикасы – бул социалдык уюшулган стереотиптердин бир түрлөрүн алдын алуу жана жаңыларын пайда кылуусунун туруктуу процесси. Ал жарандардын табиятка, социотабигый кубулуштарга карата социалдык өздүк уюшулуунун өзөгү катары кызмат кылат. Бул жерде экологиялык каада-салттар менен инновациялардын ортосунда өз ара органикалык шартталышуусу бар экендигин баса белгилей кетүү зарыл.

Экологиялык аспект салттуулук бардык доорлордогу маданияттарда болгондугу белгилүү. Бирок XX-к. адамзат маданияты айрым жагдайларда анти-экологиялык болуп калгандыгы зээн кейитпей койбойт. Анда табияттын баалуулугун эске албай «жырткычтык» менен багындырып алуу идеясы басымдуулук кылган. Сизимталдыгын, рухий аруулугун жоготуп, табият тарабынан берилген табигый көрсөтмөлөр, нарк-асылдыктар менен башкарылбай калуу аркылуу азыркы цивилизациялык адам өзүнүн тегерегиндеги эле эмес, өзүндөгү табиятты да кыйратып жатат. Адамдар болгон күч аракетин жумшап комфортко далалат кылуу менен бардык жандууларга, жаратылыш көрүнүштөрүнө зыян алып келүүдө¹¹⁶.

Табияттан өз алдынча, кез карандысыз, бийик, алдуу болууга умтулуп жатып коом өздүк кыйроо абалына жетти. Глобалдуу социалдык-табияттык экосистеманын кыйроосунун реалдуу коркунучу пайда болду. Адамзаттын маданий-цивилизациялык өнүгүүсүнүн эрте этаптарында дагы жаратылыш көрүнүштөрү ме-

¹¹⁵ Кара: Маркарян Э.С. Узловые проблемы теории культурной традиции. М., 1990.

¹¹⁶ Стенгерс И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой / И.Стенгерс; пер.Ю.А. Данилова. –М.: Прогресс, 1986. 218-б.

¹¹⁴ Бугровский В.В. Экологические корни культуры (Культура, народ) / В.В.Бугровский, Н. Долбилкин. –М.: СИМС, 1995. –344-б.

Адамдардын болумун уюштурууда табиятты коргоо каада-салттары муундан муунга берилип келгендиги белгилүү. Жаңы муун муктаждыктарды канаттандырган каада-салттарды баалашып, аларды сактап келишкен. Ошондуктан, каада-салттар канчалык баалуу болсо, алар этникалык топтордо, шарттарга көз каранды болбостон ошончолук көпкө функцияланаары белгилүү. Каада-салттар, анын ичинде экологиялык салттуулук акырындык менен эрежелерди, нормаларды автоматтык сактоого айланышат.

Курчап турган табигый, социомаданий чөйрөлөр азырынча өзгөрүлбөй турса, каада-салттар да салыштырмалуу мурунку боюнча кала беришет. Локалдык демографиялык-экологиялык маселелердин чечүү мезгилинде жашоо образын кайра түзүү, табияттык объектилерге мамилени өзгөртүү үчүн мисалы, калктын жаратылышка, анын көрүнүштөрүнө көрсөткөн кысымы кандайдыр-бир аймактарда зарыл ресурстар муктаждыктарга ылайык кайра жаралуусуна үлгүрбөй калуусуна алып келген. Ошону менен бирге сырттан жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү кылдат эсепке алуусуз эске алынып келген табиятты пайдалануунун прогрессивдик методдору, салттары аталган аймака тура келбеген натыйжаларды алып келиши мүмкүн.

Кыргыз элин салттуу экологиялык маданияты бай мазмунга ээ десек болот. Глобалдуу экосистеманын кызыктуу, баалуу бир бөлүгү болуп Кыргызстандын табияттык дүйнөсү эсептелет. Өзөгүндө көптөгөн элдер пайда болуп, калыптанган табияттын тааалдыгы, көп түрдүүлүгү жана байлыгы, баалуулугу жеке коомдун калыптануу процессинин узак жана бай болуусунун себеби болуп эсептелет. Өзүнө, дүйнөдөгү ээлеген ордуна акыл-эстүү, жоопкерчиликти мамиле кылуу качандыр-бир кездерде кыргыз маданиятынын маанилүү ченеми болуп калыптанган. Кыргыз маданиятындагы нравалык-гуманисттик жашоонун өнүгүү даражасы, маданий-рухий терендиги уникалдуу экендигин бүткүл дүйнө таанып билди. Биздин алдыбызда бүгүнкү күнкү аталган уникалдуулукту жоготуу эмес, өнүктүрүү, сактоо милдети турат, ал үчүн өзүнүн жери, каада-салттары, элинин тарыхы, маданияты менен болгон атуулдук (жарандык) байланыштарды туюп-сезүүгө, кайра жаратууга аракет кылуу абзел.

Экология илими жер менен элдин улуулугунун ортосундагы байланыштын ажырагыстыгын түшүнүүгө көмөк көрсөтөөрүн эске алсак, Кыргызстандын ажайып кооз жерлеринин ченемсиздиги, баалуулугу элдин күч-кубатынын булагы, бирок ошол эле мезгилде өзүбүздүн табигый байлыктарыбызды сактоо туруктуу маселелерден болуп эсептелет. Кутман жерибизди, Ата-Журтубузду кантип туура өздөштүрүп, аны бириктирип, асылдыгын, нарктуулугун көздүн карегиндей сактай алабыз? Аталган маселе Кыргызстандын экосистемасынын өнүгүүсүнүн бүткүл тарыхында борбордук катары кызмат кылат. Прикладдык экологиянын тажрыйбасы, экологиялык салттуулуктун түзүмү табият менен коомдун ортосундагы карым-катнаштардын эрежелерин жөнгө салуу менен ар бир аймакта өз алдынча ар кыл этникалык түзүлүштөрдө нарктуулук катары көрүнөт. Экологиялык каада-салттар багытталган объекттер - табияттык экосистемалар эсептелишет. Кыргызстандын бир катар аймактарында адам тарабынан келтирилген аздыр-көптүр экологиялык татаал кырдаалдар байкалууда. Ошону менен бирге эле кутман калкыбызда табият менен адамдардын, жаратылыш менен коомдун диалогунун каада-салттарынын бай уникалдуу комплекстери түзүлдү. Бул жерде өз жеринди (киндик канн тамган) сыйлоо диалогунун көптөгөн мүнөздүү өзгөчөлүктөрү пайда болду.

Кыргызстан элинин табият менен болгон интенсивдүү баарлашуусу өзгөчө, жогору экологиялык каада-салттарга бай, алар көптөгөн фольклордук чыгармаларда, жазма адабиятта чагылдырылган. Адамдар колдоону материалдык жана рухий колдоону табият күчтөрүнөн издеп келет. Жарандардын табияттык объектилер, процесстер менен болгон дайыма баарлашуусу, өз ара аракеттешүүлөрү элдин жер менен тыгыз ажырагыс байланышы экологиялык салттарды терең өздөштүрүп, пайдалануу менен бекемделээри абзел. Ар бир элдик маданият экологиялуу келет, же ал адамдардын белгилүү бир табияттык-ландшафттык чөйрө болгон өз ара иш-аракеттеринде сиңирилген. Кээ бир аймактарда экологиялык каада-салттардын бүтүн системасын иштеп чыгышкан, алар мисалы, чарбалыкта балык уулоо сезонунан байкоо жүргүзүүдө, жаныбарлардын кээ бир түрлөрүнө аңчылык кылууга тыюу салуусунда ж.б. берилет. Мисалы көптөгөн түрк элдеринде тал ыйык бактардан болуп эсеп-

телет. Ал жайкы майрамдык адаттарда жана ыйык сыйынууларда колдонулат.

Кыргыздардын «Норуздамада» туюнтулган экологиялык каада-салты субстанционалдык-генетикалык жактан зороастризмге таандык болуп, жазгы мезгил, табияттын жагымдуу кубулуштары менен тыгыз байланышта болгондугун жогоруда кыскача айтып кеткенбиз. Экологиялык каада-салт менен байланышкан жаз мезгилиндеги жакшы эреже-жөрөлгөлөрдүн бири болгон Нооруз майрамынын аксиологиялык мааниси табияттагы өзгөрүүлөргө байланыштуу, маселен, күн жылып, муздар эрип, жердин бетин жашыл чөп, гүл каптап, ал эми адамдардагы аруу сезимдердин тазарышында, келечекте жакшы тилектерди тилеп, түшүм мол болсун деп жараткандан тиленгендигинде турат. Бекеринен кыргыздар «жер жарылып чөп чык, желин жарылып сүт чык» деп айтышпаган. Демек, Ноорузду жаңылануунун, тазаруунун, аруулуктун белгиси катары баалап, ага баалуу экологиялык каада-салттардын бири катары чоң маани берип келишкен.

Жалпысынан айтканда соңку мезгилде коомдук аң-сезимде табиятты коргоочулук маселелери бирден-бир алдыңкы орунга чыкты. Бирок аталган проблеманы чечүүнүн теоретикалык аспекти лери негизинен табигый-илимий жана техникалык дисциплиналардын алкагында жүрөт. Экологиялык кризистик жагдайларды алдын алуу максатында мүмкүн болгон бардык табиятты коргоочу чаралар, таштандысыз жана ресурстарды кайра иштетип чыгуучу технологиялар иштелип чыгууда. Бирок бул чаралар калыбы, кризистин болуусун бир аз жайлатып, аны бир аз жеңилдетүүгө эле жөндөмдүү. Ушундай кризистик кыраалдарда заманбап мораль жаратылыштын табигый болумун камсыз кылууга жөндөмсүз келет, ал эми түпкүлүктүү элдердин каада-салттары, экологиялык салттуулуктары биздин келечекке болгон үмүтүбүздү жандандырат. Кеп албетте, өткөн романтикалык мезгилге кайтып баруу туурасында эмес, этникалык (элдик) маданияттардын экологиялык этикасын заманбап индустриалдык-урбанизацияланган цивилизация менен бириктирүү, жандандыруу, шайкеш келтирүү туурасында болууда. Кылымдар бою биздин ата-бабаларыбыздын табиятка карата иш-аракетинин натыйжасы аркылуу бекем орноп, муундан-муунга берилип келген

экологиялык каада-салттар дагы деле болсо унутулбастан, биздин эс-тутумубуздун түпкүрүндө баалуу генотиптин деңгээлинде сакталып келди. Эгерде ушундай болсо, кандайдыр-бир жаңы нерсени кошконго караганда, аларды зарыл баалуу салттуулуктарды сактоо, колдонуу кыйла жеңилдик кылат.

Ошондуктан, азырынча кеч болуп кала электе кыргыздардын нарк-насилдерди, мурастарды, алардын ичинде экологиялык каада-салттары, үрп-адаттары ж.б.у.с., аларды табиятты коргоодо, колдонуу жана байытуу процесстеринде кылдат пайдалануу зарыл болуп саналат. Кутман элибиздин маданий-рухий дөөлөтүнүн негизги багытын түзгөн экологиялык маданият, айрыкча экологиялык каада-салттар калкыбыздын тарыхый-этникалык өнүгүшүндөгү табият дүйнөсү менен көп кырдуу карым-катнашынын, гармониялуу байланыштарынын туюндусу, «жаран-коом-жаратылыш» системасынын өнүгүүсүнүн (коэволюциясынын) рухий көрсөткүчү экендиги айныксыз акыйкат.

3.2. Кыргыз элинин экологиялык каада-салттарынын мазмуну

Экологиялык каада-салттарды ар кыл маданияттарда, алардын калыптануу, өнүгүү процесстеринде, башка социалдык-маданий каада-салттар менен тарыхый прогрессинде жана бирдиктүү иш-аракеттеринде терең жана ар тараптан изилдөө, баарынан мурда, планетардык масштабдагы түзүлгөн бүгүнкү татаал экологиялык кырдаал, заманбап дүйнөдөгү антропологиялык маселелердин пайда болуусунун жана бирден-бир экологиялык жагымсыздыктын себеби болуп эсептелген адамдардын табият менен болгон карым-катнаштарындагы керектөөчүлүк-технократиялык стереотиптерди алдын алуудагы элдердин маданий-тарыхый мурасындагы баалуулуктардын зарылчылыктары менен шартталган. Ушуга байланыштуу адамдар менен табияттын, коом менен жаратылыштын карым-катнаштарын тескөөнүн уникалдуу методдорун иштеп чыккан ар кыл элдердин социалдык-экологиялык тажрыйбаларынын маданий-рухий дараметине

философиялык ой жүгүртүү бүгүнкү күнү олуттуу мааниге ээ болду.

Индустриалдык цивилизациянын өнүгүү, адамдардын курчап турган чөйрөгө болгон таасиринин кеңейүү шарттарында келечектеги эле эмес, азыркы муундардын жашоосундагы экологиялык кризистин күчөө ыктымалдыгы уламдан-улам кооптонууну жарат. Белгилүү болгондой, соңку мезгилде Кыргызстанда дагы экологиялык маселелер мамлекеттик, өкмөттүк деңгээлдеги, илимий коомчулук, улуттук мамилелер чөйрөлөрүндөгү кызуу талкуулардын предмети болуп калды. Ыктымалдуу экологиялык апокалипсисти алдын алуу максатында болгон табиятты коргоо, сактоо чаралары, ресурстарды таштандысыз кайра иштетүү технологиялары ж.б.у.с. иштелип чыгууда, бирок аталган чаралар, калыбы, кризистин болуусун бир азга жайлатып, аны жеңилдетип гана тим болот. Заманбап адамдардын курчап турган жашоо чөйрөсүнө болгон карым-катнашынын өзгөрүү жагдайы «камкордукка» муктаж жарандардын табият менен болгон мамилесиндеги этикалык-гуманисттик принциптерин кайра карап чыгуу маселелери актуалдуу болууда. Биздин пикирибизде, бул өнүгүүгө кошумча резервди издөөдө ар кыл элдердин, анын ичинде азыркы кырдаалдарда эффективдүү иш алып бара турган маданий-рухий императивдерге ээ кыргыздардын экологиялык каада-салттарына кайрылуунун жөнү бар.

Изилдөөбүздүн мурунку бөлүмдөрүндө дегеле «каада-салт» категориясы дээрлик ааламдашуу шартына ылайык кеңири маанисинде колдонулуп келээри айтылды. Жогоруда таасын белгиленгендей, илимий-теориялык изилдөө багыттарында (чет элдик жана ата-мекендик) аталган рухий көрүнүштүн мазмунуна болгон ой жүгүртүүдө көптөгөн методологиялык жана жеке илимий-рефлексивдик ыкмалар (этнографиялык, маданият таануучулук, социологиялык, дин таануучулук, философиялык) берилген. Анын ичинен каада-салттардын мыйзамдуу социомаданий көрүнүш катары маңызын, функцияланышуусун жана маанисин түшүнүүнүн этностук, улуттук өзгөчөлүктөрдүн контекстинде кароо Л.П.Бусева, А.П.Андреев, В.Б.Власова, А.И.Лучанкин, Э.С.Маркарян, В.Д.Плахов, А.Г.Спиркин, И.В.Суханов, О.А.Тогусаков, М.Ж.Жумагулов, Ы.М.Мукасов, Ч.Т.Нусупов

ж.б.у.с. изилдөөчүлөрдүн изилдөөлөрүндө кеңири чагылдырылып, «каада-салт» түшүнүгү социалдык-философиялык категория катары каралып, айрыкча экологиялык салттуулуктун цивилизациясын мейкиндиктеги жана социомаданий мезгилдеги чемине көңүл буруу байкалууда.

Илимий адабияттарда «экологиялык каада-салт» түшүнүгү салыштырмалуу бир аз убакыттан бери эле пайдалана баштады, эреже катары, «экологиялык маданият» түшүнүгү менен жакындаштырылат. Экологиялык маданияттын болумдук функцияланышынын ар кыл аспекти (философиялык, социологиялык, этикалык, гуманисттик, маданий-тарыхый ж.б.) изилдөөчүлөр А.М.Галееванын, Э.В.Гирусовдун, М.А.Голубцынын, А.А.Гореловдун, Ю.Н.Давыдовдун, Г.А.Давыдованын, С.Кагандын, Е.А.Когайдын, В.А.Кутыревдун, В.С.Липицкийдин¹¹⁷ ж.б. эмгектеринде кеңири чагылдырылган. Элдердин социалдык-экологиялык тажрыйбасына, анын маданий-рухий баалуулугуна карата ой жүгүртүү түрдүү багыттардагы чет элдик эле эмес, ата-мекендик изилдөөчүлөрдүн зарыл иликтөө объектиси болуп калды. Белгилүү болгондой, табият менен адамдардын биримдигин андап билүү маселеси байыркы элдердин мифологиялары менен диндеринде да кеңири кездешет. Анын ичинде, байыркы дүйнөнүн мезгилде пайда болгон экологиялык аң-сезимин чагылдырган мифологиялык элестөөлөрдүн анализине Ф.Х.Кессидинин, Л.Леври-Брюлдун, К.Левин-Стросстун, А.Ф.Лосевдин, В.М.Элиаденин ж.б. изилдөөлөрү арналган. Экологиялык маселелерди; айрыкча экологиялык салт-

¹¹⁷ Караңыз: мисалы: Андреев А.П., Селивано А.И. Русская традиция. -М., 2004; Бусева Л.П. Социокультурный опыт и механизмы его освоения человеком // Культурный прогресс: философские проблемы. -М., 1984; Власова Б.В. Традиция как социально-философская категория // Философские науки. -1980. -№4; Лучанкин А.И. Методологические проблемы исследования традиций народной культуры // Философские науки. -1986. -№6; Маркарян Э.С. О значении междисциплинарного обсуждения проблем культурной традиции // Советская этнография. -1981. -№3; Рахматуллина З.Я. Башкирская традиция (социально-философский анализ). -Уфа, 2000; Плахов В.Д. Традиции и общество: опыт философско-социологического исследования. -М., 1982; Спиркин А.Г. Человек, культура и традиция // Традиция в истории культуры. -М., 1978; Суханов И.В. Обычай, традиции и преемственность поколений. -М., 1976 ж.б.

туудукту изилдөөдөгү чет элдик иликтөөчүлөр Р.Дажонун, Ю.Одумдун, Ф.Сен-Марктын, Ф.Хесленин ж.б эмгектери өзгөчө кызыгууну жаратат.

Кыргыздардын экологиялык маданият маселелесинин ар кыл аспектилерин иштеп чыгуу заманбап этнографиялык, тарыхый-маданий, социалдык-философиялык, философиялык-экологиялык адабияттарда, айрыкча калкыбыздын, экологиялык аң-сезимин, көз карашын, баалуулуктарды, салттуулуктарды анализдөөдө ачык байкалууда. Ошону менен бирге кыргыз этносунун, улутунун экологиялык каада-салттарынын маани-маңызына, мазмунуна, баалуулук ориентациясына катышы бар эмгектерде алардын каралышы азыноолак маанайда болуп, кутман элибиздин экологиялык каада-салттары жалпысынан атайын философиялык анализдин предмети боло электигин билдирет.

Коом менен табияттын, адамдар менен табигый чөйрөнүн ааламдашуу шартындагы өз ара татаал, көп кырдуу мамилелери, карым-катыштары, алардын этникалык, улуттук болмуштагы проекциясы жалпы эле экологиялык маданият дүйнөсүн, айрыкча экологиялык салттуулуктун болмушун, уюштурулуу өзгөчөлүгүн, мазмунун илимий-теориялык экспликациялоонун зарылдыгын көрсөтүүдө. Бул контексте Н.Н.Киселев баса белгилендей, улам жакындап келе жаткан экологиялык кризистин шарттарында «заманбап экология адамзаттын пайда болуусунун фундаменталдык тараптарын ушунчалык жогорку деңгээлде козгоп, көтөрүп жатат, ошондуктан бизди аны табият туурасындагы билимдердин көп түрдүүлүгүнүн синтезине күчтүү берилген тенденциялары менен жеке методологиялык багыттагы болгон дайыма болуп туруучу маселе катары кароого мажбурлап жатат»¹¹⁸.

Этникалык, улуттук маданияттын мазмундуу багытын көрсөтүү менен экологиялык каада-салттар маданий баалуулуктардын, рухий дөөлөттөрдүн экологиялуулугун туюнтуп, адамдардын, жамааттардын, социумдардын жана жалпы эле коомдун жараталыштын көп түрдүүлүгүнө карата татаал мамилелеринин,

алака-катыштарынын социомаданий тажрыйбанын контекстинде чагылышы болуп саналат. Экологиялык салттар эволюциялык, конкреттүү-тарыхый, этникалык мүнөзгө ээ. Ошондуктан кыргыздардын экологиялык каада-салттары «кылымдарды карытып», муундан муунга берилип, байып, баалуулуктарын сактап, жарандарыбыздын табияттык чөйрөнүн баркын, нарктуулугун сезип-туюп, аны менен жандуу, таттуу, айоо мамилелерде болушун билдирет. Бул мааниде экологиялык салттуулук өзүнүн маани-маңызы боюнча социотабигый болмуштун функцияланышынын маданий-рухий негиздеринин олуттуу багыты болуп саналат.

Кутман элибиздин жаратылыш объектилерине, кубулуштарына, процесстерине карата шайкештикке, гармонияга умтулуу мамилесин билдирүү менен экологиялык каада-салттар «жарандар-жамааттар-табият» биримдигиндеги аныкталган, такталган, эрежеге, көндүмгө, жөрөлгөгө, жакшы жышаанга, калыптанган жүрүм-турумга айланган, жазылбаган мыйзамдуулук катарып сезилип, адамдардын ички рухий дүйнөсүнө айланган жол-жоболор (императивдер) топтомун көрсөтөт. Дегеле жарандардын, социумдардын, табигый чөйрөгө карата мамилелеринин көп кырдуулугун, татаалдыгын эске алсак, экологиялык салттар да терең мазмундуу болуп, адамдардын табият объектилерин (маселен, Күн, Ай, Жер, от, жаратылыштык стихиялуу күчтөр ж.б.) кабылдоо, элестетүү, пайдалануу; турмуш-тиричиликке колдонуу; алардын кооздугунан ырахат алуу; атуулдардын жаратылыш күчтөрү менен ажырагыс биримдигин сезүү, өзүлөрү үчүн табигый предметтер субстанциалдык-генетикалык башат, жашоо өзөгү, болмуштук негизи экендигин туюп-билүү жагдайларын мүнөздөйт. Ошондуктан дүйнө элдеринин, анын ичинде кыргыздардын экологиялык каада-салттарынын көп түрдүүлүктүн биримдиги катары маданий-цивилизациялык мейкиндикте жана этникалык-социалдык мезгилде (убакытта) ар кандай жагдайда функцияланышы мыйзамдуу көрүнүш. Кыргыздардын экологиялык каада-салттарынын маани-маңызы жана мазмуну туурасында азыноолак көп кыла турган болсок, алардын салттуулуктар түзүмүндө олуттуу орунда табият, анын түрдүү көрүнүштөрү туурасындагы билимдери турат. Жаратылыш, ага болгон карым-

¹¹⁸ Киселев Н.Н. Влияние экологических исследований на стиль мышления в современной науке // Интегрирующая функция экологии в современной науке (в помощь методологическим семинарам) — Сб. научных трудов. — Киев, 1987. 9-б.

катнаш туурасындагы этностук элестөөлөр, жөрөлгөлөр, жыш-андар экологиялык даанышмандык менен сугарылган. Көчмөн-кыргыздар үчүн табият күнүмдүк жашоону камсыз кылуудагы табигый ресурс, байлык эле эмес, рухий, социалдык-маданий байланыштардын калыптануусу жана өнүгүүсү үчүн чоң өбөлгө катары элестетилген. Табияттын стихиялуу күчтөрүнө, кубулуштарына, объектилерине сыйынуусу (культу) же салты калктын дүйнө көз карашынын борборунда турат. Табиятты бир бүтүндүк иретинде кабылдоо, ага жандуу ыйык башат катары мамиле кылуу эрежеси экологиялык каада-салттардын бирден-бир башкы көрүнүштөрүнөн болуп саналат. Кыргыздардын жаратылышка карата табынуусун, сыйынуусун билдирген экологиялык каада-салттары анын объектилерине карама-каршы коюлган эмес. Ал тургай мындай салттуулукта табияттан бөлүнүп, алыстап кетүү ниети да болбогон. Андан сырткары, экологиялык маанайдагы регуляциялоонун (үрп-адат, көндүм, стереотип, норма) маңызын, мазмунун курчап турган табигый чөйрөдөн сырткары элестетүү кыйын болгон.

Реалдуу дүйнөнү бир бүтүндүк катары кабылдоонун өзү кыргыздардын экологиялык каада-салттарынын негизин түзө алган, андагы күнүмдүк тажрыйбанын, байкоо жүргүзүүнүн жетишкендиктерин өзүнө камтыган көптөгөн процесстер, көрүнүштөр, алардын байланыштары туурасындагы элестөөлөрү, стереотиптери кыйла туура деп эсептелинет. Ошондуктан кыргыздардын бүтүндөй жашоо-турмушу экологиялык каада-салттарды (эрежелерди, нормаларды, жөрөлгөлөрдү ж.б.у.с.) калетсиз сактоо аркылуу өткөн. Жашоо ишмердүүлүктөрүнүн жана чарба жүргүзүү жагдайларында жамаат, жарандар табиятка эч залал келтирбөөгө аракет кылышкан, булар туурасында элдик оозеки чыгармачылыкта кеңири маалымат берилип, адамдардын табиятка болгон мамилеси, б.а. жаратылыш адамга тийиштүү болбой, адамдар өзүлөрү анын ажырагыс (органикалык) бир бөлүгү болуп эсептелеери кеңири чагылдырылган. Кутман элибиз өзүлөрүнүн күнүмдүк ой-жүгүртүүлөрүндө, иш-аракеттеринде жашоонун бирден-бир зарыл булагы - табиятка гана кайрылышкан, ага ылайыкташкан. «Табияттан көз каранды болуу, ага чоң сый-урмат көрсөтүү - ошол мезгилдердеги кыргы-

здардын салттуу ишенимдерин мүнөздөп турат»¹¹⁹. Табиятка сыйынуу, табынуу салты көпчүлүк учурларда анын табигый көрүнүштөрүнүн адамдарга дем берүүсүндө байкалган. Муну менен табияттын негизги күчтөрүнүн калктын жашоо-тиричилиги үчүн зарылдыгы көрүнөт. Байыртадан бери элибизде кеңири тараган ишенимде табият - бул кандайдыр-бир жогорку күч, аны ыйык сактап, сыйынып, ага залал келтирбестен аны менен эриш-аркакта жашоо зарыл; жандуу, демдүү жана сакралдык табият дайыма адамдын иш-аракеттерине өбөлгө, башат болуп турат. «Болмуштун табияттык багыттары Борбордук Азиянын салттуу ойлорунун баалуулуктар системасында үстөмдүк кылып турушат...»¹²⁰.

Кыргыз элинин экологиялык каада-салттарына, алардын маани-маңызына калкыбыздын фольклорунда, күнүмдүк аңсезиминде, жалпы эле дүйнө таанымында кеңири маани берилген. Мисалы, «эмне улук»? - деген суроого ата-бабаларыбыз төмөнкүчө жооп беришкен:

Теңир улук, күн улук,
Төбөсү ачык көк улук.
Жан-жаныбар бүт улук,
Жарык улук, от улук.
Төшү түктүү жер улук¹²¹.

Берилген ыр саптарында биринчи орунга курчап турган дүйнөнү - бүтүндөй Ааламды, Асманды, Күндү, жандуу жаратылышты, жерди, отту, андан кийин гана барып адамдарды койгон кыргыздардын экологиялык каада-салттары кеңири чагылдырып турат. Аалам, Табият - табигый бүтүндүк, ал эми адамдар - анын бөлүнбөс бир бөлүгү. Мындай дүйнө түшүнүм элибизде курчап турган жаратылыш менен шайкештикте жашоо мүмкүнчүлүгүн шарттаган, табигыйлуулукту баалоо жөрөлгөсүн калыптандырган. Кыргыздар байыртадан эле көчмөн калк болуу менен курчап турган чөйрө менен тыгыз мамиледе жашап келишкен, алар эч

¹¹⁹ Аманалиев Б.А. Из истории философской мысли киргизского народа. - Фрунзе, 1963. 15-6.

¹²⁰ Токтосунова А.И. Традиционная система мышления кочевых культур // Центральная Азия и культура мира. - 2006. - №1-2. 103-6.

¹²¹ Жусупов К. Кыргыздардын байыркы маданияты. - Бишкек: Байтик, 2006. 41-6.

качан өзүлөрүн табияттын «кожоюну» (андан бийик, кудуреттүү) катары сезишкен эмес, тескерисинче, өзүлөрүн улуу табиятта (жараткан дүйнөдө) жашашкан анын мүчөлөрү катары сезишкен.

Нукура табигый дүйнө кыргыздардын жашоо-турмуштук түшүнүмдөрүндө кандайдыр-бир баалуу, түбөлүктүү (органикалык) бүтүндүк катары каралган. Андан сырткары социалдык жыргалчылык, коомдун пайда болуусунун, өнүгүүсүнүн, жамааттардын болмушунун рухий негиздери социумдагы калыптанган моралдык-этикалык нормаларды калетсиз сактоодон эле эмес, табиятка болгон мамилелерден да көз каранды деп элестетилген. Салттуу дүйнө таанымда табияттын өзүндөгү кубулуштардын табигый (нормалдуу) функцияланышы адамдардын ыймандыкка сугарылган жүрүм-турумуна, акыл-эс дараметине, менталитетине жана рухий-гуманисттик аракетинге байланыштуу деген элестөө калыптанган. Качан элде адеп-ахлак төмөндөп, социалдык нормалар сакталбай, жаратылыш объектилеринин кубулуштарынын баалуулуктары эске алынбай калган мезгилде табияттагы кырсыктар (аномалиялар) пайда болот деген ишеним калкта кеңири тараган¹²².

Жаратылыштын ар кыл көрүнүштөрүнүн (предметтеринин, процесстеринин) баалуулуктарын сезип-күчөтүүнүн өзгөчө ыкмасы болуп алардын сакралдаштыруусу эсептелинген. Табиятка сыйынуу салты жамааттык аймактын сакралдашуусун жөнгө салган (ал эми эбак өтүп кеткен ата-бабалардын арбактарына сыйынуу урууну бир бүтүндүккө бириктирген). Жаратылыш көрүнүштөрүнө сый-урмат көрсөтүү адамдардын алардан болгон көз карандылыгын баса белгилөө менен терең аксиологиялык мүнөзгө ээ болгон. Күнгө сыйынуу салты дүйнө караштык маманини камтыган, чындыгында эле Күнсүз Жер бетиндеги жашоонун пайда болуусу, жүрүшү эч мүмкүн эмес, ал бардык жандуунун жашоо-тиричилигинин булагы болуп эсептелет.

Дүйнөнүн бүтүндөй элеси, табияттык көрүнүштөргө табынуу кыргыздардын диний-мифологиялык аң-сезиминин антропо-

морфизминин контекстинде төмөнкү макал-лакапта таасын берилген:

Тирүү жандын атасы -Күн,

Энеси - Жер,

Каны - Суу,

Жаны -Аба¹²³.

Аталган ар кыл «образдар»: атасы - Күн, эркектик башталыш; энеси - Жер, аялдык башталыш; кан - Суу, сугаруучу күч, жашоонун булагы; жан - Аба, дем берүүчү күч кыргыздардын этникалык аң-сезиминде табият менен адамдардын биримдигин туюнткан. Көптөгөн адамдардын байыркы (архаикалык) ойлому үчүн Асман эркектик башталыш катары эсептелип, түбөлүктүүлүк, ал эми Жер - аялдык башталыш менен шайкештештирилген. «Алсак, түндүк америкалык индейцтер Асманды салттуу түрдө - ата, Жерди - эне дешсе, индия мифологиясында Асман - кудай, ал эми Жер кудайы - анын аялы, грек мифологиясында Уран кудайы - эркектик башталыш, Гея кудайы - аялдык башталыш, орус фольклорунда Асман - ата, Жер- эне, кытай мифологиясында Асман -Ян - ата, Жер-Инь-эне» деп аталган¹²⁴. Мындай экологиялык каада-салт кыргыздардын дүйнө сүрөтөөсүндө да таасын байкалат. Күн -ата, Жер-эне, Суу-кан, Аба- жан ж.б. космо табияттык көрүнүштөр бир бүтүн табигый «организм» катары бири-бири менен тыгыз байланышта жана көз карандылыкта турат. Ушул жаатта А.Байбосунов таасын белгилеп кеткендей, «бизди курчап турган материалдуу дүйнөнү жана Ааламды Жеңижок жандуу табият образында элестеткен. Анын пикири боюнча, табият тарабынан түзүлгөндүн баардыгы, анда белгилүү бир ролду аткарышат. Табиятта ашыкча эч нерсе жок жана баардыгы өз убактысына жана ордуна ылайык келет. Кыргыздар башка элдер сыяктуу эле асманды кадырлашкан жана өзүлөрүнүн жогорку эстетикалык идеалдарын Күндүн, Айдын жана сан жеткис жылдыздардын образдары менен байланыштырышкан»¹²⁵. Бул маңызда Жеңижок курчап турган чөйрөнүн

¹²² Жумагулов М.Ж. Экологическая ситуация как объект философского анализа. — Бишкек: Илим, 2001. 64-6.

¹²³ Жусупов К. Кыргыздардын байыркы маданияты. —Бишкек, 2006. 41-6.

¹²⁴ Козубаев О.К. Этическая мысль в ретроспективе. —Бишкек, 1995. 75-6.

¹²⁵ Байбосунов А.Ж. Донаучные представления кыргызов о природе и обществе. — Бишкек, 2009. 292-6.

асыл-нарктуулугун асман телолорунун сулуулугу менен салыштырат:

Жарык кылгын Ааламды,
Күнү сонун дүнүйө,
Күндүн нуру сыяктуу,
Күйүп турган дүнүйө,
Асмандагы ай, жылдыз,
Түнү сонун, дүнүйө,
Таңы чыккан Чолпондой,
Көркү сонун, дүнүйө...¹²⁶

Негизинен табияттык феномендерди сакралдаштыруу, жаратылыш стихияларын «кудайлаштыруу» бир жагынан адамдардын табияттан болгон көз карандылыгын туюнтуп, экинчи жагынан, табият көрүнүштөрүнүн баалуулуктарын белгилөө салтын көрсөтүп терең аксиологиялык мааниге ээ болгон.

Байыркы кыргыздардын дүйнө таанымында, экологиялык каада-салттарында Теңир - асмандагы жогорку кудай болуп эсептелген. Теңирге сыйынуу жаратылышы менен камыр-жумур жуурулушкан кыргыз элинин туруктуу жүрүм-турум эрежесине айланган айныксыз ишеними, элдин нарк-насили, каада-салты, үрп-адаты ж.б. Бүтүндөй ааламды - тоону, түздү, жерди - сууну жаратып, Жер жүзүнө жандуу-жансыз макулуктарды тараткан да, күн менен түндү жараткан да бир Теңир деп ишенишкен. Теңир ишенимине ылайык адамдар бүтүндөй табият жер-эне менен тыгыз гармонияда жашап, аларды ыйык сактоо зарыл болгон. Жер, Суу - бул кандайдыр-бир табигый күч жана табиятка сыйынуудагы, аны менен биригүүдөгү адамдын бактысынын сыры. Кыйын кыйчалыш учурларда Көк Теңирге кайрылышып, андан жардам сурашкан: «Айланайын Теңир, айланайын Жер, айланайын Суу! Саат-сабырдан сакта, оору-сыркоодон сакта! Мал-жан аман болсун! Же о, Теңир! Жалындаган өрттөн сакта! Жан күйгүзгөн кектен сакта! Эл-жерден жик кетпесин! Эшик-төрдөн кут кетпесин! Эл аман болсун, эл ичинде биз аман бололук»¹²⁷.

¹²⁶ Отдел рукописей и публикаций АН КиргССР. Инв. №5248. 133-б.

¹²⁷ Аманалиев Б.А. Из истории философской мысли кыргызского народа. -Ф., 1963. 27-28-б.

Теңирге сыйынуу салтына ылайык «Теңир колдой көр» деп суранышкан. Бата берүүдө же бирөө-жарымга ыраазычылык билдирүүдө дагы «Теңир жалгасын» деп айтышкан. Жашоонун бардык кыйын кезендеринде адамдар Теңирге: «Теңир жалгай көр» деп кайрылышкан, ал эми эң коркунучтуусу болуп каргыш эсептелген, анда «Теңир урсун» дешкен. Ал эми адамдын жүрүм-туруму начар болуп, ага нааразы болгон учурда «Кудай Теңирин тааныбай калды», «Теңирден тескери иш кылба» ж.б.у.с. сөздөрдү айтышкан. Бул адамзаттын акыл-эсине жеткиликтүү болбогон көзгө көрүнбөгөн, бирок адам, табият менен болуп жаткан кубулуштардын баардыгын аныктаган кандайдыр-бир күч деп элестетилген¹²⁸. Бул өңүттө асманга сый-урмат көрсөтүүнүн өзү - бул таза диний ойломдун натыйжасы эмес, космостун бүтүндүгүн, табият менен адамзат болмушунун ажырагыс биримдигин сактоо аракетинин салттуу көрүнүшү»¹²⁹.

Кыргыздар исламга чейин Көк Теңирге сыйынышкан; экинчиден, ислам динине өткөнү менен Алла менен Теңирди бир деп элестетишкен, б.а. мурунку салттуу ишеним менен жаңы ишенимдин ортосунда карама-каршылык болгон эмес. Мына ушул жагдай кыргыздардын дин жаатындагы ой түшүнүгүн, ишениминанымын аныктаган. Бирок, теңирчилик менен исламдын айкашы жөнөкөй маселе эмес. Башкасын коюп, дин философиясынын алкагында караганда, бул маселенин кылдат талдай турган жактары бир кыйла. Асман-көк теңир, жер үстүнө беттеш турган, Күн, Ай, жылдыздар, жаан-чачын, шамал-куюп, куш учуп, булут көчкөн ж.б.у.с. табигый нерселер жашаган мейкин. Теңир асманда түшүнүмгө ыйлайык, бардык элдер дээрлик басып өткөн жашоо-тааным жолунда жер үстүндө жашайт, көк (асман) астында турмуш өткөрүшөт. Жер жакын, асман алыс Сырлуу, ай-жылдыз толгон, жаан-чачын асмандан, чагылган от чачат; Белгилүү бир ыргак, ирет тартип бар, дүйнөнү башкарып, бийлеп, билип турган улуу күч болсо, албетте, асманда болот¹³⁰.

Мындай логика универсал мүнөзгө ээ. бирок, түрдүү эл өз

¹²⁸ Ботоканова Г.Т. Традиционные знания (философский анализ). -Бишкек, 2015. 147-б.

¹²⁹ Жумагулов М.Ж. Онтология экологической этики. -Бишкек: Илим, 2010. 55-б.

¹³⁰ Бькышов Ж. Кыргыз философиясы. -Фрунзе 2013. 193-б.

жашоо-турмушунун шартына жараша Теңир-Көк-Асман-Кудайды түрлүү кейипте элес этип, ар кыл касиет ыйгарышкан. Теңир - улуу, бийик жана чыныгы болум. Ар кандай нерсенин болушунун негизги, булагы, шарты. Ар кандай нерсе жаралат, бузулат, жоголот. Ал эми Теңир - түбөлүк, дайыма бар¹³¹.

Теңирчиликтин өзгөчө ченемдеринин бири - бул кут. Кыргыздар кут көктөн (Теңирден) кандайдыр-бир нур кейпинде түшөт деп ишенишкен. Сейрек кездешүүчү мындай салттуулук, кубулуш, окуя, «кут түшкөн», жерге жакшылык, бак-таалай, байлык, бейпилдик алып келет деп эсептеген. Демек, «кут» Теңир эркине, амирине байланышкан өзгөчө бир бийик, ыйык салттуулук. Ошол эле учурда «кут» жөнөкөй, демейки жашоо-турмуш менен аралашкан, кадимки эле нерселерге тиешелүү кубулуш, касиет кейпинде да каралат. «Куттуу үйдөн кур чыкпайт» даам ооз тийип чыгуу абзел. Ар бир үйдүн, жайдын өз куту бар. Атүгүл ар нерсенин энчирилүү куту болот эмеспи. Куту кетсе, качса, ал нерсе бузулат, кунуан айрылат, заты атына жарашпай калат. «Үйгө канча бут кирсе, ошончо кут кирет» - меймандостуктун, адамкерчиликтин белгиси. Кыргыздар «кут кетпесин», «кут орносун» деп тиленген, «кутту сакташ керек, ага кам көрүш зарыл ишенишкен. «Кутту ойлосоң, кылган-эткениң оң болот, жашоо-турмушун жакыш жолго түшөт; ишиң жакшы жүрөт, «Кутту» качырсаң, кетирсең, жамандыкка дуушар болосуң, жашооң кунарсыз болот, ишинден ийгилик качат деген элдин ишеними болгон. Ал эми «жакшынын», «куттун» кыл чокусу, эң бийиги, албетте, Кудай, Теңирге тиешелүү деп элестетилген.

Жашоонун башталышын алып жүрүүчү, бардык жандуунун маңызы катары Суу да өзгөчө мааниге болуп, сый-урматка ээ экендигин мүнөздөгөн салттуулук да калк арасында кеңири тарагандыгы белгилүү. Мисал иретинде төмөнкү накыл сөздөрдү келтирсек болот:

Суу атасы - булак,

Суу кудукка сыйын.

Жер-казына, суу - алтын.

¹³¹ Ошол эле. 193-б.

Булактын көзүн ач.

Суу - жашоонун булагы¹³².

Жашоо-турмуштун баалуу негизи катары сууга болгон мындай урмат-сыйдын өзү табиятты сактап-үнөмдөөнүн, сактоонун башталышы болуп эле эсептелбестен, байыркылардын жашоону табигый түшүндүрүүгө карата болгон далалаттары туурасында кабар берип турат. Адамдар өзүлөрүнүн Теңирге карата сыйынууларында суу мол болуп, жер түшүмдүү болушун суранышкан. Ошондуктан алар Асманга, Жерге, Сууга кайрылышып, ар кандай кырсыктардан жана ооруу-сыркоолордон сактоосун тиленишкен. Ушул өнүгтө экологиялык салттуулукка байланыштуу кыргыздарда байыртадан азыркы мезгилдерге чейин сакталып келген жакшы бир үрп-адат бар, ал жаан-чачын жаабай абаырайы кургакчылык болуп, түшүм жакшы болбой калган учурларда Теңирден, Алладан жаан, суу сурап «түлөө» өткөрүшүп, курмандык чалып, мал союшкан, өтүп кеткен ата-бабалардын арбактарына арналып куран окутулган.

Кыргыз элинин тарыхый-маданий өнүгүүсү көрсөткөндөй табиятты коргоочулукка анын көрүнүштөрүн коломто пайдаланууга байланышкан салууларга байланыштуу каада-салттар менен нормалардын системасы сакталып келет. Бул негизинен «убал» түшүнүгү аркылуу берилген. Бул феномен кыргыздардын экологиялык каада-салттарынын түзүмүндө социалдык-психологиялык, тарбиялык-нормативдик чектөөчү катары кызмат кылган өзгөчө коргоочу механизм болуп эсептелет. Буларга ачык мисал катары төмөнкүлөрдү айтсак болот: «Чөптү да жөнү жок тебелеп, үзсөн, убал, ага тийбе», «Бейкүнөө кумурскага зыян кылба, убалы тиет», «Малды бутун менен теппе» ж.б.у.с. Демек, «убал» түшүнүгү адам менен табияттын карым-катнаштарынын туруктуулугун камсыз кылууга багытталган, ушул калетсиз жөрөлгөнүн жардамы менен гана көптөгөн кылымдар бою адамдар менен табигый чөйрөнүн бирдиктүү ишаракеттери тең салмактуулукта болуп келишкен. Мындай экологиялык салттуулуктун башкы максаты - табиятка болгон аяр ма-

¹³² Жусупов К. Байыркы кыргыздардын тарыхына жана рухий маданиятына ой чабыт
Кыргыздар. Он төрт томдук, -VI-том. -Бишкек, 2011. 324-б.

миле жана аны акыл-эстүү пайдалануу, коргоо, суунун таза-лыгын сактоо ж.б.у.с экологиялык жөрөлгөлөрдү билдирген.

Кутман элибиздин экологиялык каада-салттарынын туту-мунда тарбиялык эле эмес, социалдык-экологиялык функцияны да аткарган жана экологиялык тең салмактуулукту кармоого бы-гатталган өзгөчө тыюу салуулар болуп келген. Алар:

Жалгыз даракты кыйба.

Токойду өрттөбө.

Очоктун гүлүн тебелебе, сапырба.

Аккан сууга түкүрбө.

Кудукту булгаба,

Аккан сууну сабаба,

Көк чөптү жулба,

Көктөй соолуйсун»¹³³.

Кыргыз элинин экологиялык каада-салттарынын системасы-нын бирден-бир тарыхый-логикалык формаларынын көрүнүшүнүн туюнтулушу иретинде легендарлуу ойчулдардын мурастарын айтып кетсек болот. Алсак, Асан-Кайгынын адамзат моралынын негизи катары бардык жандууларга боор ооругандык кызмат кылат. Ойчулдун мурасына кайрылуу менен А.Байбосунов жазат: «Асан Кайгынын философиялык ой жүгүртүүлөрүнүн борборунда жалпы гармонияга алып келүүчү жана «жамандыкты жеңүүнү» шарттаган жолду табуу идеясы турат. Асан Кайгы айткандай, адамзат коомундагы жамандыктын үстөмдүк кылуусу баштапкы нравалык императивдердин, адам-дар ортосундагы сый-урматтын жалпы этикалык нормативдери-нин төмөндөшү жана кыйроосу менен коштолот»¹³⁴. Анын пики-ринде, табиятка болгон сый-урматтын, баалуулук-гуманисттик мамиленин жоктугу жарандардын рухий-нравалык жактан дегра-дация болуусуна жана табият чөйрөсүнүн кыйроосуна алып ке-лет. Асан Кайгы үчүн экологиялык-нравалык мамиленин объек-тиси болуп адамдардын, табияттын, жаныбарлар дүйнөсүнүн да-на микроорганизмдердин бардык жашоосу эсептелет. Акылман

дүйнөнү таанып билүү үчүн «бардык тирүү жандыктарды аео, аларды баалоо, урматтоо керек дейт»¹³⁵. Анын экологиялык гума-низми «Зыянсыз жыланга кара саноо керек эмес», «Чакпаган жылан өлбөсүн», «Кибиреген жындыктар да өз күнүн көрсүн» ж.б.у.с таасын сөздөрүндө таасын байкалган»¹³⁶. Асан Кайгынын бул идеялары адамдардын Ааламга, бардык жандууларга болгон сүйүүсүн, алардын жашоо чөйрөсүнө болгон сулуулук сезимин жакындаткысы келген. Мындай элестөө ошол эле мезгилдин ой-чулу Толубай Сынчынын көз караштары менен жуурулушуп ке-тет. Аталган элдик ойчулдардын чыгармачылыктарында со-циотабияттык жашоонун гармониясынын негиздерин издөөсүнүн тенденциялары байкалат, б.а. адамдар шарттуу генетикалык түрдө табигый дүйнөдөн чыгарылат, ошондуктан ал табият ме-нен ажырагыс биримдикте болуусу зарыл.

Экологиялык каада-салттардын баалуу көрүнүштөрү катары эсептелген тыюу салуулар, эрежелер – көзөмөлсүз, бейжай эле жаныбарларды кырууга, аларды урууга, бак-дарактарды кыюуга, сууну булгоого, булактарды бүтөөгө болбойт, алар табиятты үнөмдөөчүлүк механизми жана ага болгон аяр мамиленин негизи болуп эсептелишет. Андан сырткары кыргыздардын экологиялык каада-салттарынын дагы бир өзгөчөлүгүн мүнөздөгөн «ченем» түшүнүгү. Мисалы, кыргыздарда жапайы жаныбарларды 99 чей-ин гана атууга уруксат, ал эми 100 дөн ашып кетсе чектен ашып кеткендик, анда аңчыны атылган жаныбардын, маселен, бугунун руху, кусуру уруп, Кайберен эненин (Кайберен – жапайы жаны-барлардын колдоочусу) каргышы тиет деген жышаан кеңири та-раган. Буга ачык мисал катары «Кожожаш» эпосун айтсак болот. Бул чыгармада жаныбарлардын ургаачыларын атканга, өлтүрүүгө тыюу салынып, эркектерин гана атканга уруксат деген ишеним чагылдырылган. Андан сырткары алардын балдарын да атканга тыюу салынган. Ушул эле өңүттө «Карагул ботом» поэ-масын мазмунуна кайрылсак, анда аңчы жаңылыштык менен аскада эликтин терисин жаманып, уктап калган өзүнүн баласын атып алгандыгы туурасында айтылат.

¹³³ Жусупов К. Байыркы кыргыздардын тарыхына жана рухий маданиятына ой ча-быт // Кыргыздар. Он төрт томдук, -VI-том. –Бишкек, 2011. 328-б.

¹³⁴ Байбосунов А.Ж. Научные представления кыргызов о природе и обществе. –Бишкек, 2009. 221-б.

¹³⁵ Ошол эле. 221-б.

¹³⁶ Ошол эле. 221-б.

Табиятка сый-урмат, анын ыйыктыгын сактоо жөрөлгөсү жана ага болгон аяр мамиле салттары калкыбызда бата берүү жөрөлгөлөрүндө да кеңири чагылдырылган:

Тоо - ата, суу - энебиз,

Тоодой бийик, суудай тунук өмүр берсин!

Өзөндө суу мүрөк чачсын!

Ак мөңгүдөй, карлуу тоодой калдайган,

Ак калпактуу ушул элге кут айтсын!¹³⁷

Ошол эле мезгилде табиятка болгон кайрылууну каргыштарда да байкоого болот:

«Төбөсү бийик көк урсун,

түбү терең жер урсун,

төшү түктүү жер урсун!»¹³⁸

Демек, кыргыздар табиятка сый-урмат эле көрсөтүп тим болушпастан, социомаданий чөйрөдөгү моралдык-этикалык баалулуктарды жаратылыштын көрүнүштөрү менен байланыштырышып, табият менен эриш-аракта жашоого үндөшкөн жана адамдардын рухийлигин, анын эмоционалдык абалын, менталитетин, иденттүүлүгүн, кулк-мүнөзүн, жөндөмдүүлүктөрүн табият көрүнүштөрү, жаныбарлар дүйнөсү менен айкалыштырууну салт катары сезишкен. Мисалы, алсак, жарандардын кээ бир сапаттары, мүнөздүү белгилери табият менен төмөнкүчө айкалыштырылган: «жолборс жүрөк», «арстандай айбаттуу», «бүркүттөй алгыр», «шумкардай эптүү», «сагызгандай сак» ж.б.у.с. Бул жерде биз салттуу дүйнө карашка мүнөздүү болгон табияттык менен адазматык болмуштардын шайкештигин байкайбыз.

Кыргыздардын кээ бир жаныбарлар менен канаттууларга (мисалы, аркар, жылаан, бугу, чабалекей, чыйырчык, ак куу ж.б.) сый-урмат көрсөтүү менен байланышкан кээ бир салттар менен үрп-адаттарды да айта кетсек болот. Алар адамдарга тамак-аш менен бирге эле, чарбачылык жүргүзүүдө колдонулгандыктан, сый-урмат көрсөтүүнүн бирден-бир объектилеринен болуп калган. Адатта белгилүү бир уруулук топ жандуу жаратылыштын тигил же бул объектисин өзүлөрүнүн урпагы-тотеми (субстанци-

алдык-генетикалык башталышы) катары таанып билүү эрежеси калыптанган. Ошону менен бирге материалдуу дүйнөнүн табиятын ар бир көрүнүшү өзүнүн колдоочусуна («кожоюнуна») - жогорку маңызына ээ. Калкыбыз күнүмдүк турмуш-тиричилигинде жаныбарлар дүйнөсүнүн айрым колдоочуларын - «пирлерин» салттуу түрдө сыйлап-урматташкан: «Камбар-Ата» - жылкынын колдоочусу, «Зенги-Баба» - ири мүйүздүү малдын колдоочусу, «Чолпон-Ата» - койдун колдоочусу, «Чычан-Ата» - эчкинин колдоочусу, «Ойсул-Ата» - төөнүн колдоочусу, «Буудайык» - канаттуулардын колдоочусу, «Кара-Чаян» - курт-кумурскалардын колдоочусу ж.б.¹³⁹ Булардан сырткары элибизде ар кандай табият көрүнүштөрүнүн колдоочулары болот деген үрп-адат сакталган, алсак, мазардын ээси - ыйык жердин колдоочусу-руху; башатын ээси - булактын колдоочусу-руху; арашандын ээси - дарылык булактын колдоочусу-руху¹⁴⁰ о.э. «Бай-Терек» - бактардын (токойдун) коргоочусу, «Жел-Кайып» - шамалдын коргоочусу, «Куланчы» - аңчылардын колдоочусу ж.б.¹⁴¹ Демек, кыргыздардын экологиялык каада-салттарын мүнөздөгөн «колдоочу» же «пир» түшүнүктөрү ж.б. тыюу салуулары кыргыз элинин (этно-стук) экологиялык ойломунун негиздери болуп эсептелишет, алар чарбалык ишмердүүлүктө колдонулуп эле тим болушпастан, адамдардын жүрүм-турумдарын да көзөмөлгө алышкан, бул өңүттө табиятты үнөмдөөчүлүк жана коргоочулук функцияларын аткарышкан.

Экологиялык салттуулук маселесиндеги дагы бир олуттуу орунда боз үйдүн метафизикасы турат. Биз албетте боз үй кыргыздардын турак-жайы жана анын өзүнө таандык түзүлүү философиясы бар экендигин жакшы билебиз. Ал айлана формасында болуп, айлана-телегейи тегиз, туюк, бүтүн, түзүлүшкө ээ. Боз үйдүн түндүгү да тегерек, айлана кейпинде. Керегелери жайылат-жыгачтары бири-бирине чапташып, кыналып, ташыганга-жыйганга оңой; жазылат-керилип, жыгачтары бирин-бири тиреп,

¹³⁹ Кара: Кыргыздар. Он торт томдук. -VI-том. -Бишкек: Бийиктик, 2011. 312-314-б.

¹⁴⁰ Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Фрунзе: Кыргызстан, 1990. 317-б.

¹⁴¹ Кара: Кыргыздар. Он торт томдук. -VI-том. -Бишкек, 2011. 321-323-б.

¹³⁷ Каада-салттар. Баталар. Эл адабияты сериясы. -29-т. -Бишкек, 2003, 197-б.

¹³⁸ Жусупов К. Байыркы кыргыздардын тарыхына жана рухий маданиятына ой чабыт // Кыргыздар. Он торт томдук, -VI-том. -Бишкек, 2011. 333-б.

кармап-желөп, турушу бекем. Керегелердин санына жараша «алты канат», «сегиз канат» деп үйдүн чондугу аныкталат. Ууктардын учу түндүккө сайылып, аягы керегенин башына байланат. Курчоо, башка жип-шуулар байланып, чий каланып, кийиз туурдук жабылат. Натыйжада катуу борон-чапкынга туруштук берген, бекем орногон өзүнчө архитектуралык түзүм курулат. Боз үйдүн «сөөгү» жана жабуусу-кооздолуп, шайма-шай, шайкеш жасалат. Боз үйдүн турум-турпаты, ичи-тышы кооз, сонун, көркөм. Бекеринен «Манаста» айтылуу Жайсаң «Жалаң үйдүн борумун, жарым күнү ырдаган» деп даңазаланат¹⁴².

Боз үйдүн эшиги салттуу түрдө чыгышты карай каратылат. Эртең мененки күн нуру эшиктен кирип, түштө түндүктөн түшөт, кечинде эшиктен чыгат. Ошентип, боз үй дүйнөнүн төрт тарабын, айлананын баарын, Көк менен Жерди бириктирет, туташтырат. Өзгөчө боз үйдүн маани-маңызы онтологиялык ченемде жарашыктуу каралат. Деген менен, метафизика талаасында да ар нерсенин өз орду, өз жолу бар эмеспи. Атүгүл, онтологиянын өзү боз үйдүн болуму толук, жетиштүү, кемтиксиз болуш керек деп талап этет. Антпесе, боз үй боз үй боло албайт. Ал тегиз жерге тигилет. Журттуу тегиздеп, түздөп, анан боз үй тигишет. Ошондо анын болуму толук, жетиштүү болот. «Табият-маданият» экилтигинин алкагында карасак: боз үй, албетте, маданият, жаратылыштан айырмаланып турган, адамдын колунан жаралган жана адамдын турак-жайы болгон курум. Ал эми табият аны курчап турат, табият - бул айлана-чөйрө. Боз үй маданияттын чордону, ошол эле кезде табиятка таянып, жалгашып турат. Ансыз мүмкүн эмес. Боз үй дүйнөнүн модели десек болот, ал өзүнчө бир дүйнө, ал асман менен жерди туташтырып турат. Түндүк асманга ачык: жылдыздуу асман, булуттуу көк ар дайым түндүктөн баш багып, адам баласынын жашоо-турмушуна аралашып, кийлигишип турат. Бекеринен түрк-монгол маданиятында түндүк ургаачы башаттын белгиси деп эсептелбейт. Бирок, бул, айрым изилдөөчүлөр жазгандай, үй тиккенде түндүктү бакан менен көтөргөндөн улам эмес - анда ургаачы үстүндө, эрекек астында болуп калбайбы-тескерисинче, үстүндө Теңир-Ата,

¹⁴² Бөкөшов Ж. Кыргыз философиясы. -Бишкек, 2013. 177-б.

астында Жер-Эне, ошондо боз үй түндүк аркылуу асмандан нур-жарык кабыл алып, жаңы жашоо-тирликтин, төрөлүүнүн, жаралуунун белгиси боло алат. Ал эми боз-үйдүн таманы кара жер. Адамдын таманы жерден үзүлбөйт¹⁴³. Адам жерди угат, тыңшайт; анын ал-абалын сезет. Түндүккө жупташ коломто да ыйык. Түндүк үй ичине жарык берсе, коломто да жарык чачат, үйдү жылытат. Кыргыздар Түндүк ээси эркек, коломто ээси аял деп коет эмеспи. Эгер очоктон от үзүлбөсө, анда түндүктөн да түтүн булап турат. Коломто бузулса, очок ойрон болсо - бул мүшкүл, апаат. Согушта душмандын коломтосун оюп, күлүн көккө сапырып, катуудан казанын, жумшактан күлүн гана калтырган эреже болгондугу белгилүү.

Ошентип, экологиялык каада-салттардын татаал мазмунун изилдөөнүн натыйжасында төмөнкүдөй жыйынтыктарды алууга болот:

- экологиялык каада-салттар калктардын, жамааттардын узак социалдык-маданий, эволюциялык өнүгүүнүн жемишин, адамдардын жашоосунун табигый-жаратылыштык жана социалдык шарттарынын бардык жыйындыларынын иш-аракеттеринин натыйжасы болуп эсептелет. Алар цивилизациялык мейкиндике жана тарыхый мезгилде муундан-муунга берилип келген социумдун, көпчүлүк жарандарынын эс-тутумунда жана жүрүм-турумунда бекиген, адамзат коомунун жана көп түрдүү биосферанын жашоо иш-мердүүлүгүнүн өзүн өзү кайра өндүрүүчүлүгүн камсыз кылуучу, жарандар менен табияттын шайкеш бирдиктүү жашоосуна, экосистеманын тең салмактуулугун калыптандырууга багытталган экологиялык ойломдун жана жүрүм-турумдун стереотибин камтып турат.

- ар кандай табияттык-климаттык жагдайда жаратылыштык (табигый) жана тарыхый-социалдык шарттарга ылайык этностук маданий-рухий фактор болуп эсептелген жамааттын, жарандардын экологиялык каада-салттары калыптанат. Аталган каада-салттар баарынан мурда адамдардын жашоо чөйрөсүн коргоо, алардын жаратылыш байлыктарын сактоосу, рационалдуу пайдалануу ж.б.у.с. байланышкан. Мындай салттуулук этностордун, улуттардын

¹⁴³ Бөкөшов Ж. Кыргыз философиясы. -Бишкек, 2013. 180-б.

жашоо ишмердүүлүктөрүнүн, экологиялык маданиятынын жана дүйнөгө карата көз караштарынын курамдык бөлүгү болуп эсептелүү менен топтордун, жарандардын жашоо-тиричилигинин табигый чөйрөсүнүн сакталуусунун негизи катары кызмат кылат.

- экологиялык каада-салттар адамдардын бүткүл жашоо-ойлом ишмердүүлүктөрүнө, турмуш-тиричилигине, үй-бүлөлүк жана эмгектик карым-катнаштарына, коомдун социалдык-маданий курамына тереңдеп сүнгүп кирет. Алар өзгөчө моралды, рухий-нравалуулукту, экологиялык аң-сезимди калыптандыруу менен, адамдардын социалдык-психологиялык жүрүм-турумдук мотивдерин аныктайт.

- экологиялык каада-салттар - бардык адамзат коомуна тийиштүү болгон жашоонун ажырагыс, негизги атрибуту. Мындай салттуулуктар түзүмү «адам-социум (коом)-табият» системасында көп кырдуу мамилелерди, алака-катыштарды шайкеш өнүктүрүүнүн рухий-маданий көрсөткүчү.

3.3: Социотабияттын биримдигиндеги экологиялык салттуулуктун ролу

Заманбап басмаларда байма-бай жарыяланып, кеңири тарап жаткан экологиялык каада-салттарга болгон олуттуу кызыгууларга карабастан, алардагы ой жүгүртүүлөрдүн басымдуу бөлүгү күнүмдүк таанымдын формаларына, соңку мезгилдеги социалдык-экологиялык тажрыйбаларга таянат, мындай жагдайда калыптанган билимдердин иреттүүлүгүн жана эффективдүүлүгүн тескөөчү катары экологиялык салттар «сергек маңыз» катары мааниге ээ. «Жаңы - бул жакшы унутулган эски» жана мүмкүнчүлүк, дегенди эске алсак, эң негизгиси байыртадан элге кеңири сиңген экологиялык каада-салттар адамдар (коом) менен табияттын бирдиктүү иш-аракеттеринин процессиндеги алардын аткарган ролдору туурасындагы маселеге байланыштуу салттуулуктун сакталышынын, жандануусунун максаттуулугу¹⁴⁴. Арийне, албетте, мындай жагдай тереңдеп изилдөөнү талап кылат. Бирок адам өзүн «жаратылы-

¹⁴⁴ Плотникова Л. И. Возвращение к экофильной традиции // Философские науки. 2003. № 5. 136-147-б.

штын падышасы» катары жарыялабай, аны менен толук шайкештикте жашап турган байыркы мезгилдерден эле пайда болгон экологиялык каада-салттарды өсүп келе жаткан кийинки муундар үчүн сактап, кайра жаратып, аларга үйрөтүү, ички рухий байлыгына айландыруу кыйла көйгөйлүү маселелерден болуп эсептелет¹⁴⁵.

Социотабияттык бирдиктүү иш-аракеттердеги экологиялык каада-салттардын ролуна жөнөкөйлөтүлгөн маани-маңыз берүүнүн бирден-бир себеби болуп жалпы эле «каада-салт» түшүнүгүнүн татаал манилүүлүгүн, баалуулугун анча эске албоо эсептелет. Мындай ыкма белгилүү болгондой XX-кылымдын сексенинчи жылдарына чейин басымдуулук кылып келген. Ошондой болсо да эвристикалык жактан кыйла келечектүү болуп бир катар изилдөөчүлөр тарабынан сунуш кылынган каада-салттардын белгилүү деңгээлде илимий-теориялык чечмелениши байкалган¹⁴⁶, алар илимий коомчулуктун олуттуу бөлүгүнүн кеңири колдоосуна ээ болушкан. Ушуга байланыштуу аталган ыкманын негизинде коом (социум, жамаат, жарандар) менен табияттын бирдиктүү иш-аракеттеринин болмуштук уюштурулушундагы каада-салттардын ролуна болгон кеңири көз караштарды эске алып, экологиялык салттуулуктун маанисин чечмелөө зарылдыгы бар деп эсептейбиз.

Табиятты «өзүнүн болгон турпаты» боюнча жана адамзат коомунун өнүгүп туруучу «табигый-тарыхый» түзүлүшү катары бөлүү учурунда байкалган маңыздык айырмачылык алардын коэволюциялык диалектикасында байланыштардын өз ара аракеттенишүүлөрдүн татаалданышы, адамзаттык ченеми менен мүнөздөлгөн. Ушуга байланыштуу коом менен табияттын салыштырмалуу тең салмактуулугун, шайкештигин жана мындай жагдайлар менен коштолгон алардын болмуштук өнүгүүсүн колдоого мүмкүнчүлүк берген ыкмалар, механизмдер, ж.б. нормалар, эрежелер, стереотиптер чоң кызыгууну жаратат. Жогорудагы

¹⁴⁵ Ошол эле. 137-б.

¹⁴⁶ Бернштейн Б. М. Традиции и социокультурные системы // Сов. этнография. 1981. № 2. 107-109-б.; Маркарян Э. С. Узловые проблемы теории культурной традиции // Сов. этнография. 1981. № 1. 78-96-б.; Методологические проблемы исследования этнических культур: материалы симпозиума. Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1978. 124 б.; Плахов В. Д. Традиции и общество: опыт философско-социологического исследования. М.: Мысль, 1982. 220 б.

көрсөтүлгөн эффектке жетүүгө шарт түзгөн бирден-бир универсалдуу механизмдерден болуп экологиялык каада-салттар эсептелет. Бул салттуулуктун негизги касиети анын далалаттык интровертүү мүнөзү, б.а. өздүк уюшулуунун ички механизмдерине болгон багыттуулугу менен байланышкан. Анын үстүнө, «коом-табият» системасы канчалык татаал болсо, анын функциялануу ишмердүүлүгүндө ага таандык подсистемалардын иш-аракеттеринин өздүк уюшулуусу, тескөөчүлүгү, координациясы олуттуу мааниге ээ. Бул контексте¹⁴⁷ социотабияттык болмушту камсыз кылуудагы экологиялык багыттагы каада-салттардын ролун изилдөө кыйла келечектүү болуп эсептелет. Белгилүү болгондой, адамдардын эволюциясынын бирден-бир башкы факторлорунан болуп алардын эмгектик предметтик-кайра түзүүчүлүк ишмердүүлүккө акырындык менен жакындашуусу болгон. Тарыхый-маданий өнүгүүнүн процессинде жарандар жаңы аймактарды өздөштүрүүдөгү мүмкүнчүлүктөрүн кеңейткен сапаттарга ээ болуп, аларды жашоо үчүн бардык шарттарда «универсалдуу» кыла алды, ал эми адамзат маданияты акырындык менен жамаатты табияттан «кандай болсо ошол бойдон» кылып алыстатты. Ушул өнүгтө, биринчи кезекте маданияттын көрүнүштөрү адамзат организмнин ордуна, анын ички муктаждыктарына жана курчап турган чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө жооп иретинде динамикалуу түрдө «эволюциялаштыруусун» улантууда.

Заманбап адамдардын ата-бабалары өзүнүн аз сандуулугуна жана аларга карата болгон табияттык тоскоолдуктарга карабастан жашоого кыйла ыңгайлуу, жагымдуу шарттары бар жерлерди өзүнчө бир социотабигый коомчулуктар формасында бирдей эмес кылып жайгаштырышкан¹⁴⁸. Белгилүү бир табияттык аймакка ыңгайлаштыруунун натыйжасында жана ишмердүүлүк процессинде, б.а. коомдук өнүгүүнүн жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрү менен байланышкан жалпы адамзаттык менен катар ар бир коомчулукта өзүлөрүнүн жаратылышты пайдалануудагы стереотиптик жөндөмдөрү, ойлом формалары, жүрүм-турумдары жана маданият-

тары иштелип чыккан. Ошентип, табият менен болгон бирдиктүү иш-аракеттер процессинде адамзат коомчулугу социотабигый чөйрөнүн пайда болуусу жана өнүгүүсү үчүн пайдубал болуп эсептелген белгилүү бир тажрыйбаны топтой алышкан. Социалдык тажрыйбаны аккумуляциялоо, сактоо жана кийинки муунга өткөрүп берүү негизинен, маданий-цивилизациянын жетишкендиктерин иретке келтирүүнү, алардын кыйла олуттуу элементтерин тандоону карайт. Ушул мааниде экологиялык каада-салттарда сиңирилген парадигмалар адамдар менен табияттын өз ара байланыштарынын баалуулуктарын сактоо, байытууга жана өнүктүрүүгө багытталган.

Маданий-цивилизациялык мейкиндикте жана социалдык убакытта эволюцияланган элдик мурастар дүйнөсү -тарыхый конкреттүү, этникалык мүнөздү өзүнө камтыган баалуулуктардын системасы болуп саналат. Мындай көөнөрбөс рухий деелеттердүн түзүмүндө экологиялык маданият, айрыкча экологиялык салттар өзгөчө орунду ээлейт. Экологиялык салттуулук «адам-коом-табият» системасынын диалектикалык өнүгүүсүн туюнтуу менен өзүнө дүйнө элдеринин, айрыкча кыргыздардын табият болмушу, социожаратылыш биримдиги, дегеле жарандардын айлана-чөйрөгө карата түрдүү мамилелеринин жаралышы, калыптанышы тууралуу салттуу билимдерди, үрп-адаттарды, каадаларды, эрежелерди, жышаандарды, көндүмдөрдү, жөрөлгөлөрдү жана нормаларды, жүрүм-турумдарды өзүнө сиңирип турат. Экологиялык салттар аркылуу жарандар, жамааттар өзүлөрүнүн түрдүү болмуштарын, алардын уюштурулушун, табияттын, социожаратылыштын «турпатынан» сезе-биле алат. Ошондуктан экологиялык салттар рухий-маданий зарылдык иретинде ар бир жарандын, социумдун индивидуалдык жана коомдук аң-сезиминин ажырагыс бөлүгү катары функцияланат.

Экологиялык маданияттын олуттуу жагы катары экологиялык салттар адамдардын, этностордун, улуттардын, бүтүндөй эле коомдун тарыхый өнүгүүлөрүндө муундан-муунга берилип, баалуулуктары сакталып, толукталып, нарк-насилдүүлүгү күчөп-терендээри мыйзамдуу көрүнүш. Чындыгында эле адамдар менен табигый чөйрөнүн коэволюциялык өнүгүшүн, шайкеш, гармониялуу биримдигин экологиялык маданияттын, экологиялык салттар-

¹⁴⁷ Бериштейн Б. М. Традиции и социокультурные системы // Сов. этнография. 1981. № 2. 107-109-б.

¹⁴⁸ Алексеева Т. И. Адаптация человека в различных экологических нишах Земли: биологические аспекты. М.: МНЭ-ПУ, 1998. 280 б.

дын таасирлеринен сырткары элестетүүгө мүмкүн эмес. «Коом-жаратылыш» системасынын тарыхый эволюциясы, адамдар менен табияттын өз ара мамилелери, аракеттенишүүлөрү, бири-бирине олуттуу таасирлери маданияттын экологиялуулугунун өсүшүн шарттайт, б.а. экологиялык салттардын аксиологиялык маанисинин жогорулашынын зарылдыгын көрсөтөт. Ошону менен бирге ааламдашуу шартындагы татаал, кризистик өнүктөгү экологиялык кыраалдардын келип чыгышы, мындай жагдайларды жоюу маселеси экологиялык маданияттуулуктун өсүшүнүн, экологиялык салттуулуктун, каада-салттардын сакталышынын баалуулугун айгинелөөдө. Ушул максатта экологиялык маданияттын, анын курамындагы экологиялык салттардын табиятты «көздүн карегиндей» сактоодогу, барктоодогу, социотабигый бүтүндүктүн болмушун оптималдуу өнүктүрүүдөгү маани-маңызына токтолуу зарыл.

Биринчиден, кутман элибиздин жаратылыш көрүнүштөрүнө карата көп кырдуу мамилелеринин, алака-катыштарынын этникалык тарыхка ылайык калыптанган, социалдык-экологиялык тажрыйбанын көрүнүшү, туюнтулушу болгон экологиялык маданият, айрыкча экологиялык салттар табигый чөйрөнүн көп түрдүүлүгүнүн баалуулугун, нарктуулугун, ажайып кооздугун, сулуулугун жарандар тарабынан терең түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Экологиялык эрежелерди, нормаларды, жышаандарды, жүрүм-турумдарды, алардагы насилдерди, мурасталган рухий дүйнөнү атуулдук болмушуна калетсиз сиңирген жарандар өзүлөрүн жаратылыштын ажырагыс бөлүгү, аны субстанционалдык-генетикалык башталма, жашоо-турмуштун табигый башаты, негизи катары элестетет.

Экинчиден, экологиялык салттарды ырааттуу өздөштүргөн жарандар, жамааттар ааламдашуу шартындагы түзүлгөн экологиялык кризистик кырдаалдардын маңызына, функциялануу өзгөчөлүктөрүнө сүнгүп кире алат, мындай татаал, жагымсыз абалдардан чыгуунун оптималдуу жолдорун издешет. Экологиялык маданияттуулук, салттуулук жана алардын ар бир атуулдук, жамааттык болумунда сакталышы табияттын, социожаратылыштын баалуулуктарынын сакталышы, өнүгүшү үчүн адамдардын жоопкерчилигин күчөтөт. Көөнөрбөс экологиялык салттарды жигердүү колдонуу, жүрүм-турум нормаларына (императивке) айландыруу аркы-

луу социумдар, жамааттар, жарандар өзүлөрүнүн «адам-коом-табият» системасында ордун, маани-маңызын сезүүгө аракеттенет.

Үчүнчүдөн, калктын экологиялык маданияттын өнүгүшү, экологиялык салттарынын нарк-насилдүүлүгүнүн сезилиши, турмуштук жакшы жөрөлгө, жышаан иретинде кабылданышы жаратылыш, анын чексиз табигый көрүнүштөрү кайталангыстыктын, асылдыктын, баалуулуктун, биримдиги, өзгөрмөлүүлүктүн эталону экендигин түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Экологиялык салт-санааларга олуттуу таянуу аркылуу коомдун жарандары табиятты, анын объектилерин пайдалануудан, турмуш-тиричиликке ылайык өзгөртүүдөн нарктууларды издешет, адамдар болмушу (турпаты, өмүрү, жашоосу ж.б.) үчүн табигый чөйрөнүн айныксыз зарылдыгын сезишет.

Төртүнчүдөн, экологиялык маданияттын, экологиялык салттардын адамдардын, жамааттардын, бүтүндөй эле социумдардын индивидуалдык жана коомдук аң-сезимдеринин негизги, зарыл элементтерине айланышы жарандык болмуштун нарктуулугундай эле табияттын өзү, анын түрдүү объектилери, процесстери, кубулуштары жөнөкөй эле табигыйлуулуктун көрүнүштөрү эмес, белгилүү деңгээлде алар (тактап айтканда жаратылыш болуму) субъектилер үчүн көөнөрбөс рухий күч, демөөр, дөөлөттүк ченем болуп эсептелет. Демек, байыртадан бери калыптанып, шөкөттөлгөн экологиялык маданияттуулукту, салттуулукту туу туткан, бапестеген кутман калкыбыз табигый чөйрөнү сырдуу, ыйык, терең, бийик рухийлүүлүктүн жана тазалыктын, аруулуктун, көөнөрбөс нарк-насилдүүлүктүн алып жүрүүчүсү катары элестетет.

Бешинчиден, кылымдардын кыйырында жашоо-ойлом ишмердигин, көп кырдуу дүйнө таанымын башынан «кечирген» элибиз өзүнүн этникалык тарыхында, ал тургай сонку мезгилде да экологиялык маданияттуулугу, кеңири тараган экологиялык салттары аркылуу маданий-цивилизациялык мейкиндикте жана социалдык мезгилдин тогошунда туруп, жаратылыштан, анын көрүнүштөрүнүн болмуштарынан нарктуу, баалуу «Ата Журт», «Ата-Мекен», «Киндик кан тамган жер» норма-ченемдерин издейт, аларды башка жашоо-тиричилик үчүн керектүүлөргө караганда жогору, бийик, ыйык коет. Экологиялык салттарды терең өздөштүрө алган жарандар өзүлөрү мекендеген табигый чөйрөнү, болмушта-

рынын, жигердүү, байсалдуу өмүр сүрүүлөрүнүн булагы, табигый бешиги иретинде карашат; жаратылышка карата мекенчилдик идеясы калыптанат.

Айтынычдан, экологиялык маданияттуулукту, экологиялык салттуулукту жарандык рухий дүйнөсүнүн баалуу багытына айландырган адамдар, маселен биздин Кыргызстандын атуулдары табият, анын көп түрдүүлүгү менен субъектилердин (конкреттүү индивид, жамаат, калк, этнос, улут ж.б.) ортосунда байкалбаган (көзгө көрүнбөгөн), бирок өтө маанилүү байланыштар, мамилелер, алака-катыштар бар экендигин сезишет. Чындыгында эле адамды социалдуулук менен табигыйлуулуктун, индивидуалдуулук менен коомчулуктун, акыл-эс менен эрктин, рационалдуулук менен иррационалдуулуктун ажырагыс биримдиги катары караганда да анда космо-табияттык, биологиялык, физиологиялык, астралдык ж.б. тубаса табигый өбөлгөлөр, өзөктөр олуттуу мааниге ээ болот. Экологиялык салттарды бекем кармап, сактаган жарандар табияттын нукура өзүнөн табигыйлуулукту, улуулукту, тазалыкты жана асылдыктар системасын издеп табууга, аларды өздөштүрүүгө маани беришет.

Жетинчиден, экологиялык салттуулук дүйнө (космос, аалам, Жер, социалдык чөйрө ж.б.) менен тыгыз байланышкан тарыхый-маданий көрүнүштөрдү, алардагы карама-каршылыктарды сөз (тил) маданияты, нукура бир ыкма менен чагылдырып, калайык калктын рухун, ойлом парасатын, каада-салттарын, үрп-адаттарын, менталитетин, жаратман дүйнөсүн даңазалаган. Демек, экологиялык каада-салттар жарандардын чыгармачыл рухий-маданий деңгээлдеринин олуттуу көрүнүшү болуп саналат.

Сегизинчиден, экологиялык каада-салттардагы коомдук аң-сезимдин түзүмүнө дүйнөнүн образын символдор аркылуу берүү да мааниге ээ болгон. Бул жагдайда табияттын, анын көрүнүштөрүнүн дүйнөнүн болмушунун образдуу сүрөттөлүшү адамдардын жашоосунун башталышын, болмушун белгилүү бир космостук стихияларды символдоштуруу аркылуу элестетүү менен адамзат, жамаат мамилелерине которуудан көрүнөт. Калкыбыз байыртадан бери асманды - түбөлүктүүлүктүн, чексиздиктин, тоону - акылмандыктын, бийиктиктин, обологон зоболонун көрүнүшү, сууну - турмуш менен жашоонун булагы, мелмилдеген көз жеткис талаа

түздү -жердеги болумдун образы иретинде кабыл алышып, адамды «кичине космос», ал эми чексиз ааламды «чоң космос» түрүндө түшүнүү салтуулугу экологиялык каада-салттардын өзөгүн түзүп, манилүүлүгүн туюнткан.

Тогузунчудан, калкыбыздын экологиялык каада-салттарында туюнтулган дүйнө образы реалдуу болмуштун динамикалуулугуна, өзгөрмөлүүлүгүнө маани берүү менен мүнөздөлгөн. Социотабигый мейкиндиктеги элдин көчмөн жашоо-тиричилиги табияттын, космостун динамикалуулугунда жаматтардын, жарандардын жашоо-ойлом парадигмалары менен тыгыз байланыштарда болоорун сезе билүүнү шарттаган. Байыртадан бери эле адамдардын учу-кыйыры жок тоолорду, тегиз мейкиндиктерди дайыма өздөштүрүүгө болгон далалаты космосту кыймылдуу иретинде элестетүүнү билдирген, атуулдар өзүлөрүн өзгөрмөлүү бүтүн дүйнөнүн ажырагыс бөлүгү, табигый уландысы катары түшүнүүгө аракеттенишкен. Ушул өңүттө экологиялык каада-салттарда адамдар менен космотабияттык реалдуулуктун зарыл мамилелери, алардын өнүгүүсү, өзгөрүүсү, мындагы убакыттын циклдүүлүгү реалдуу мейкиндик-мезгилдик континуумда андап билинген.

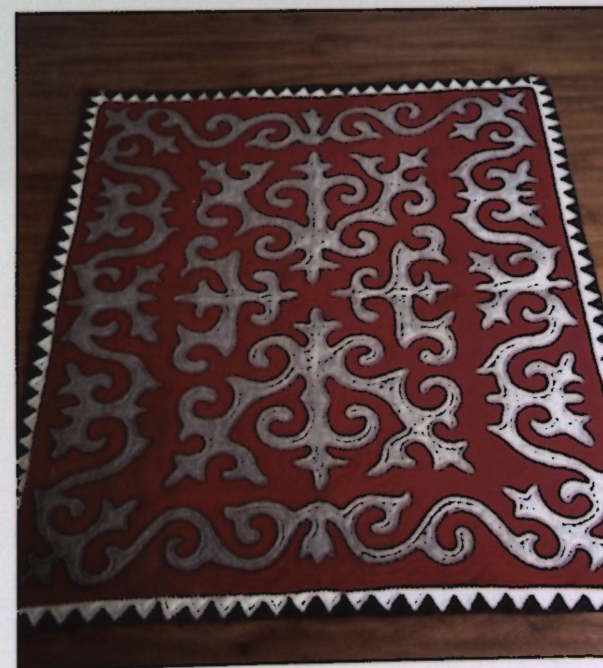
Онунчудан, кыргыз элинин экологиялык салттуулугу синкреттүүлүгү менен мүнөздөлгөн, б.а. дүйнө образында космос, аалам, жер жана адамдар, жалпы эле жамаат бир бүтүндүктө, жыйындуулукта, байланыштарда элестетилген. Синкреттүүлүк өз маңызы боюнча кыргыздардын космостук туюмунун өзгөчөлүктөрүн көрсөтүп, алардын күнүмдүк таанымына негизделүү менен дүйнө кубулуштарын андап билүүнү, кабыл алуу жагдайларын туюндурган.

Жыйынтыктап айтканда, экологиялык каада-салттарда калктын этникалык өзгөчөлүктөрүнө жараша реалдуу дүйнөнүн образы түзүлгөн. Ал образда космосту, ааламды (же бүтүндөй табиятты) жана табигый мейкиндиктеги, адамдарды, жамаатты, коомду, тарыхты биримдикте, эволюциялык болмушта элестетүүгө мүмкүндүк берген мифогендүү дүйнө сезүү, гиперболизациялоо, сезимталдык символдуулук, динамизм, синкреттүүлүк, экологиялуулук, мейкиндиктүүлүк ж.б.коомдук аң-сезимге таандык мүнөздөмөлөр туюнтулган. Аталган мүнөздөмөлөр нечендеген кылымдар бою элибиздин рухий деңгээлүн сактап келген дүйнө таа-

нымдын зарыл, кайталангыс тарыхый-маданий мурастардын баалуу көрүнүштөрүнөн болгон.

Экологиялык каада-салттар улуттук этностун маданияттык, айрыкча экологиялык маданияттын олуттуу тарабын түзүү менен өзүнүн мейкиндик-мезгилдик континуумдагы калыптанышында, өнүгүүсүндө адамдар менен табияттын түрдүү байланыштарынын татаалдыгынын, динамикалуулугунун чагылышы болуп саналат. Мындай салттуулук жарандардагы, жамааттарды табигый башталманы жана жаратылыштагы социумдук субъекттик дүйнөлөрдү шайкеш, гармониялуу туянттууну мүнөздөйт:

КЫРГЫЗДАРДЫН САЛТТУУ ШЫРДАКТАРЫ, ТУШ КИЙИЗДЕРИ ЖАНА АЛА КИЙИЗДЕРИ

КЫРГЫЗСТАНДЫН ТАРЫХЫЙ ЭСТЕЛИКТЕРИ

Сулайман Тоо (Ош)

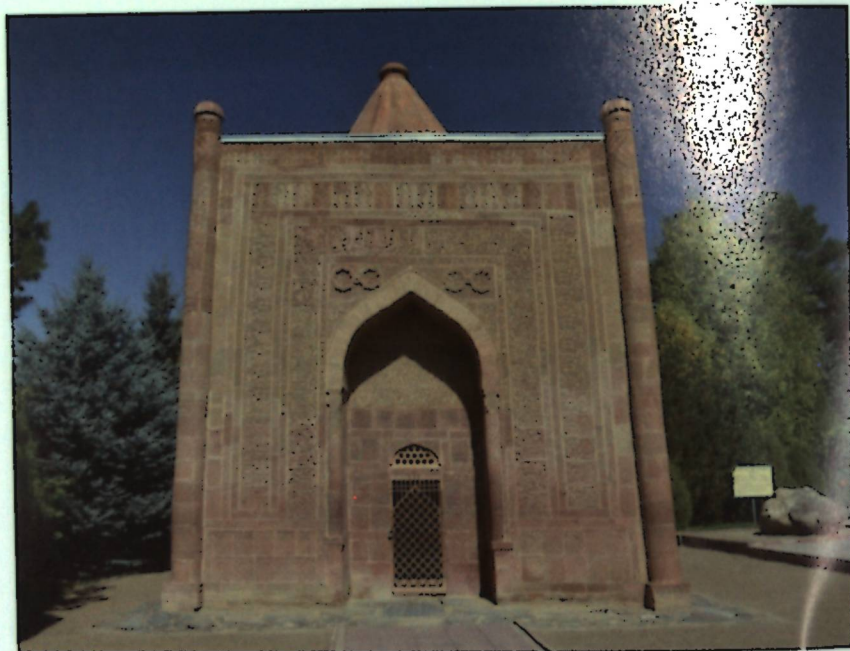
Саймалуу Таш (Жалал-Абад)

Бурана (Чүй)

Таш-Рабат (Нарын)

Манастын кумбосу (Талас)

Балбал таиш (Жалал-Абад)

КЫРГЫЗДАРДЫН САЛТТУУ ТАМАК-АШТАРЫ

Койдун башы, устуктандары жана беш бармак

Жылкы эти

Куурдак

Чучук

Олово

Боорсок

КЫРГЫЗДАРДЫН ТУРАК-ЖАЙЫ

КЫРГЫЗДАРДЫН КААДА-САЛТТАРЫ

Үйлөнүү той

Кыз узатуу

Келин алуу

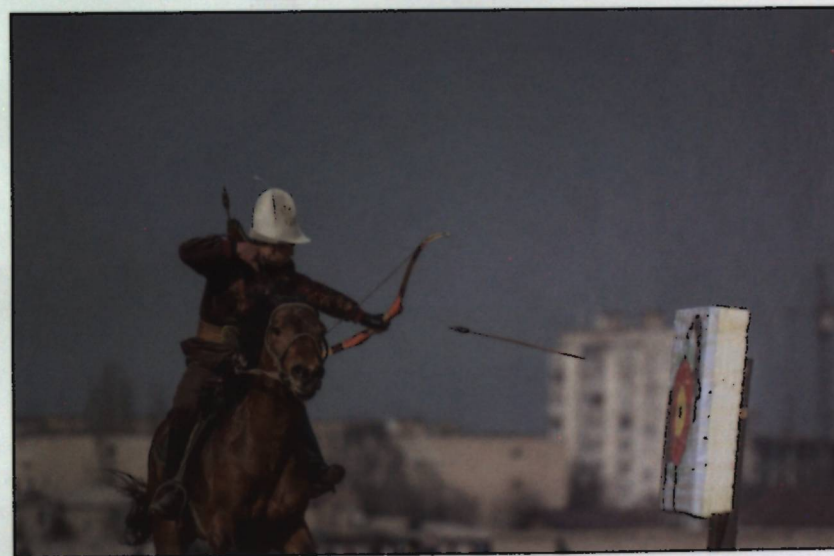

Баланы бешике салуу

КЫРГЫЗДАРДЫН УЛУТТУК ОЮНДАРЫ

Жамбы атмай

Эр оодарыш

Кыз куумай

Кок бору

КОРУТУНДУ

Элдик каада-салттардын маңызына тарыхый-философиялык анализ, б.а. Мындай баалуулуктарга философиялык-методологиялык мүнөздөмө маданий-цивилизациялык өнүгүүнүн контекстинде каралуучу маселе экендиги боюнча эпистемологиялык концепциянын тутумун шарттады. Социоэкономикалык, этникалык, рухий-нравалык баалуулуктарды ааламдашуу шартында иреттүү өздөштүрүү демократиялык транспаренттик (ачык) коомго тарыхый багытталган гуманисттик түрдө маңыз -мазмундук, маанилүү чектерин, элдик каада-салттардын белгилери менен парадигмаларын адамзаттык, социожаратылыштык процесстерге кеңири жайылтууну мүнөздөйт. Этностук, улуттук каада-салттардын болмушун, анын тарыхый-философиялык, антропологиялык гуманисттик жана маданий-цивилизациялык өнүктөрүн изилдөө менен логикалык-методологиялык жоболорду алууга болот.

Элдик каада-салттардын маңызынын тарыхый-философиялык экспликациясы социумдардын, жамааттардын, жарандар ортосундагы мамилелердин ааламдашуусунун контекстинде ар түрдүү илимий-теоретикалык реконструкциялардын, социоэпистемологиялык теориялардын жана парадигмалардын өнүгүшүн, коомдук, этно-социалдык жалпылыктардын функцияланышынын стратегиялык маселелеринин негизинде элдик каада-салттардын, маани-маңызынын өзгөчөлүгүнүн концептуалдык интерпретацияланышын билдирет. Ушуга байланыштуу аталган изилдөөнүн логикалык курамы элдик каада-салттардын, үрп-адаттардын табиятына болгон тарыхый-маданий, философиялык-методологиялык, антропологиялык-гуманисттик ыкмалардын өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү, аларга таандык болгон тигил же бул илимий-теориялык жоболорду иштеп чыгуу зарылдыгын көрсөттү. Ушуга байланыштуу салттуулук феноменинин социалдык-маданий, аксиологиялык-гуманисттик жана рухий-нравалык, нормативдик-регулятивдик маңызын системдүү анализдөө үчүн «каада-салт», «үрп-адат», «жерөлгө»,

«ырааттуулук», «менталдуулук», «этникалуулук» ж.б. категориялар экспликацияланды.

Дүйнө элдеринин, анын ичинде калкыбыздын каада-салттарынын калыптанып, өнүгүүсүнүн диалектикасы көрсөткөндөй алар этникалык, улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктардын мазмуну өнүккөн маданияттын органикалык бөлүгү болуп саналат. Мындай өңүттө каада-салттар, үрп-адаттар системасы элдин болмушунун уюштурулушун, жарандардын, жамааттын, коомдун реалдуулуктун көрүнүштөрүнө карата көп кырдуу мамилелеринин жыйындысы, таанымдын көрүнүшү иретинде философиялык маани-маңызын өзүлөрүнө сиңирип турат. Каада-салт конкреттүү-тарыхый мүнөзгө ээ. Ал маданияттуулуктун, рухийликтин, адамдардын субъектигин жана жарандардын, этникалык жалпылыктарын, алардын социалдык мейкиндиктеги функциялануу мүнөзүн, деңгээлин, ченемин билдирет. Салттуулук феноменинин өзгөчө көрүнүшү болгон улуттук каада-салттар өзүлөрүнө көп кырдуу социомаданий, рухий-нравалык көрүнүштү, таанып билүү ойлом дараметин, жүрүм-турум нормаларын камтыйт. Анын эволюциялык маңызында, имманенттик мазмунунда жекеликтер, окшоштуктар, дал келбөөчүлүктөр, танылуулар, пайда болуулар жана карама-каршылыктардын чечмелениши, сандык жана сапаттык өзгөрүүлөргө өтүүлөр менен жаңылануулар байкалат. Ушуга байланыштуу салттуулук онтологиялык жана логикалык-гносеологиялык (эпистемологиялык) жаатта каралды.

Китепте онтологиялык аспектиде улуттук, этникалык каада-салттар көп кырдуу маданияттуулуктун көрүнүшү, этносциалдык жалпылыктын маданий-руханий болмушунун уюшулуусунун өзгөчө ыкмасы катары мүнөздөлөт. Логикалык-гносеологиялык өңүттө улуттук каада-салт социомаданий реалдуулуктун туюнтулушу эле болбостон, коомдогу тарыхый-маданий, этникалык, улуттук өзгөчөлүктөрдү өзүнө сиңирген түшүнүк катары жамааттын, жарандардын дүйнөнү өздөштүрүүгө карата болгон ишмердүүлүгүн камтып турат.

«Улуттук каада-салт» түшүнүгү адамдардын, этностун, улуттун жана бүтүндөй социумдун кыргыздардын реалдуулугунун диалектикасынын контекстиндеги социалдык-маданий, рухий-нравалык, баалуулук-инсандык, тарыхый-

этникалык, конкреттүү-улуттук көрүнүштөрдүн шайкештикте адекваттуу чагылуусу, реалдуулукту рухий-тажрыйбалык өздөштүрүүсүнүн логикалык үзүрү. Ушуга байланыштуу улуттук каада-салттын эволюциялык маңызын тарыхый-философиялык нукта анализ берүүдө салттуулук феномени өзүнүн имманенттүү болмушуна тарыхый-конкреттүүлүктү, этникалуулукту, жарандык ченемди жана көз караштык, философиялык, таанымдык, гуманисттик маанайдагы дөөлөттөрдү камтып тураарына өзгөчө маани берилди. Башкача айтканда каада-салттардын социомаданий табиятына таандык ырааттуулук, полифункционалдуулук, синкреттүүлүк, салыштырмалуу туруктуулук, ж.б. мүнөздөмөлөр, белгилер бар. Ошондуктан каада-салттардагы ырааттуулуктун маңызы жана мазмуну, өзгөчө кыргыз элинин маданиятынын өнүгүшүнүн системасында улуттук, этностук каада-салттардын ырааттуулугунун мааниси илимий-теориялык кызыгууну жаратаары абзел. Чындыгында эле салттуулуктардын функцияланышындагы ырааттуулук (учук улоочулук) калктардын жана жарандардын, жамааттардын маданий-руханий баалуулуктарынын сакталышынын, байышынын социалдык негиздеринин бири болот.

Кыргыздардын каада-салты өзгөчө социомаданий көрүнүш катары материалдык жана рухий дөөлөттөрдүн башка көрүнүштөрү менен зарыл, шайкеш биримдикте болуу, тарыхый-цивилизациялык процесстин субъектилери болгон адамзаттын, этникалыктын жана улуттук болмуштардын маани-маңызын, мазмунунун, рухий-нравалык, субстанционалдык, гуманисттик башталыштардын өнүгүүсүн, нарк-насилдүүлүктөрүнүн өсүшүн туюнтат. Этникалык тарыхтын мейкиндигиндеги жана социалдык өтмүштүн мезгилиндеги кыргыз элинин каада-салттары, үрп-адаттары жана жөрөлгөлөрү эволюциялык мүнөздөгү калыптанган көптөгөн салттуулуктардын биримдиги катары өзүнө маданий-руханий баалуулуктарды камтып турат. Ошого байланыштуу алар калкыбыздын маданиятынын системасынын өнүгүүсүнө, жаңылануусуна жана баюусуна олуттуу таасирин тийгизет.

Заманбап социалдык-маданий өнүгүүнүн негизги маселеси болуп элдик (этностук, улуттук) каада-салттардын болмушун

оптималдуу уюштурулушу эсептелет. Салттуулук системасы социомаданий, этникалык, улуттук жана жалпы адамзаттык кызыкчылыктардын, мүдөө-талаптардын детерминанттарынын, булактарынын зарылдыгын мүнөздөйт. Демек, жарандардын, жамааттардын, элдердин жана социумдардын, жалпы эле коомдун өз ара шайкеш өнүгүүлөрү үчүн өзгөчө маданий-рухий мейкиндиктин болушун аныктайт. Адамзат цивилизациясынын өнүгүүсүндө көп кырдуу, тез өзгөрүүчү дүйнөнүн «акыл-эстүү» функцияланышы улуттук, этникалык каада-салттардын калыптанышы, алардын баалуулуктарынын сакталышы, максаттуу өздөштүрүлүшү, байытылышы менен тыгыз байланышкан.

Кылымдарды карыткан кыргыз элинин каада-салттарынын түзүмүндө өзгөчө орунду экологиялык салттуулук ээлейт. Мындай маданий-рухий дөөлөт адамдардын, жамааттардын табиятка, социожаратылыш биримдигине карата көп кырдуу мамилесин туюндуруу менен өзүнө экологиялык маанайдагы нормаларды, жөрөлгөлөрдү, үрп-адаттарды, жышаандарды, императивдерди камтыйт. Экологиялык каада-салттар маданий-цивилизациялык мейкиндикте, социотабигый чөйрөдө калыптануу менен этникалык мүнөзгө ээ болот да, коом, адамдар жана жаратылыштын шайкеш өнүгүүлөрүнүн рухий нукта туюндурулушу экологиялык «жазылбаган» маанайдагы калетсиз жүрүм-турумдарды көрсөтөт.

Кыргыздардын болмушунда калыптанган нарк-насилдерди, мурастарды, алардын ичинде экологиялык каада-салттары, үрп-адаттары ж.б.у.с., аларды табиятты коргоодо, колдонуу жана байытуу процесстеринде кылдат пайдалануу зарыл болуп саналат. Дегинкиси элибиздин маданий-рухий дөөлөтүнүн негизги багытын түзгөн экологиялык маданият, айрыкча экологиялык каада-салттар калкыбыздын тарыхый-этникалык өнүгүшүндөгү табият дүйнөсү менен көп кырдуу карым-катнашынын оптималдуу, гармониялуу байланыштарынын туюндусу, «жаран-коом-жаратылыш» системасынын өнүгүүсүнүн (козволюциясынын) рухий көрсөткүчү экендиги айныксыз акыйкат.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Абдылдаев М.К. Синкретизм пережитков доисламских к-исламских верований киргизов. -Ф., 1967.
2. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. -Л., 1971.
3. Абрамян Э.Г. Инновация и стереотипизация как механизмы развития этнической культуры // Материалы симпозиума. -Ереван, 1978.
4. Ажыбекова К.А. Молодежь и проблемы психологии религии и атеизма в условиях современной НТР. -Ф., 1989.
5. Айдарова Д. Становление новых праздников и традиций. -Алма-Ата. 1967.
6. Айтматов Ч. Сияющая вершина древнекыргызского духа. Энциклопедический феномен эпоса «Манас». -Бишкек, 1995.
7. Алексеева Т. И. Адаптация человека в различных экологических нишах Земли: биологические аспекты. -М.: МНЭ-ПУ, 1998.
8. Акматалиев А. Баба-салты, эне адеби. -Б., 1993.
9. Акматалиев А. Беш түлүк куттуу салтыбыз. Б. 2002.
10. Акматалиев А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. -Б., 2000.
11. Акматалиев А. Ата салтын ыйык туталы. -Б. 1991.
12. Акмолдоева Ш.Б. Древнекыргызская модель мира (на материалах эпоса «Манас»). -Бишкек, 1996.
13. Антология киргизской поэзии. -М., Госиздат художественной литературы, 1957.
14. Асанканов А.А. Кыргыз: рост национального самосознания. -Бишкек, 1997.
15. Ачылова Р.А. Нация и семья. -Фрунзе, 1987.
16. Ачылова Р.А. Регионализм и политика. // Стабильность в Кыргызстане и региональные проблемы. -Бишкек, 1999.
17. Аманалиев Б. А. Из истории философской мысли кыргызского народа. -Фрунзе, 1971.
18. Байбосунов А.Ж. Донаучные представления кыргызов о природе и обществе. -Бишкек, 2009.
19. Бакиева Г.А. Социальная память и современность. -Бишкек, 2000.

20. Балашов Д. Традиционное и современное // Наука и религия. - М., 1995. №2.
21. Баллер Э.А. Преемственность в развитии культуры. МЛ 969.
22. Барсегян И.А. Традиция и коммуникация // Философские проблемы культуры. Тбилиси: изд-во Мечумиереба, 1980.
23. Бердяев Н.А. Душа России. -Л.: Советский писатель, 1990.
24. Бердяев Н.А. Мое философское мирозерцание. Философские науки. 1990. №6.
25. Бердяев Н.А. Смысл истории. -М., Мысль, 1990.
26. Бернал Дж. Наука в истории общества. -М., 1956.
27. Бернштейн Б. М. Традиции и социокультурные системы // Сов. этнография. 1981. № 2.
28. Бестужев-Лада И.В. Социальный прогноз и социальное нововведение. // Социс, 1990, N 8.
29. Бромлей Ю.В. Этнические функции и этнография //Этнознаковые функции культуры: Сб.ст АН СССР, Институт этнографии и антропологии им.Милухо-Маклая. -М., 1991.
30. Брудный А.А. Независимый Кыргызстан: третий путь. -Бишкек, 2002.
31. Ботоканова Г.Т. Традиционные знания (философский анализ). - Бишкек, 2015.
32. Бекешов Ж. Кыргыз философиясы. -Бишкек, 2013.
33. Бугазов А.Х. Социокультурные особенности развития демократии в Кыргызстане // Центральная Азия и культура мира, 2006. - №1-2.
34. Бугровский В.В. Экологические корни культуры (Культура, народ) / В.В.Бугровский, Н. Долбилкин. -М.: СИМС, 1995.
35. Буева Л. Социокультурный опыт и механизмы его освоения человеком. Культурный прогресс: философские проблем! -М., 1984.
36. Буева Л.П. Социальная сфера и развитие личности, -М., 1968.
37. Бутанаев В.Я., Монгуш Ч.В. Архаические обычаи и обряды саянских тюрков. -Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. И.Ф.Катанова. -2005.
38. Варисов М., Карапетян Л. Национальные традиции и пережитки прошлого. -Махачкала, 1998.
39. Вебер М. Избранное. Образ общества. -М., 1994.
40. Вебер М. Избранные произведения. -М.: Прогресс, 1990.
41. Власкин А.Г. Мораль и традиции. -Л. 1981. Лебедев С.Я. Анти-общественные традиции, обычаи и их влияние на преступность. - Томск. 1989.
42. Власова В.Б. и др. Модернизация и глобализация: образы России в XXI веке: [Монография]; Рос. акад. наук, ин-т философии. М.: ИФРАН, 2003.
43. Власова В.Б. Об исторических типах традиционной ориентации // Советская этнография, 1981, № 2.
44. Власова В.Б. Традиция как социально-философская категория // Философские науки, 1980, № 4.
45. Володихин Д.М. и др. Традиция. Сила постоянства: (историко-философский феномен Традиции). -М.: Мануфактура, 2004.
46. Глазачев С.Н. Сможем ли мы выжить без экологической культуры? / С.Н.Глазачев, О.Н.Козлова // Экос-2001.
47. Глинка Г.А. Древняя религия славян / В сборнике: Мифы древних славян. Саратов, "Надежда", 1993.
48. Голубиная книга: Русские народные духовные стихи XI-XIX веков. -М., 1991; Горнунг Б.В. Из предистории образования общеславянского языкового единства. -М., 1963.
49. Гомонов А. Традиции, обычаи, обряды и их роль в воспитании чувств человека // Некоторые проблемы формирования личности. -Красноярск, 1968.
50. Грушко Е.А., Медведев Д. М. Энциклопедия славянской мифологии. -М., 1996. От прибаутки до былины. Русский фольклор / Сост. и прим. В. Аникина, М.: Худож. лит., 1991.
51. Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало / Л.Н.Гумилев. -М.: Айрис пресс, 2003.
52. Давлетшин К.Д. Нации и ислам: Критика философско-теологических концепций о единстве науки и ислама. -Казань, 1986.
53. Давыдов Ю.Н. Традиция в истории культуры. -М.: Наука, 1978.
54. Данилова Л.В. Традиция как специфический способ социального наследования // Советская этнография, 1981, №3.
55. Джамгерчинов Б. Развитие черт национальной культуры в республиках Советского Востока, -М., 1973.
56. Жапаров А.З. Кочевая община у кыргызов: культурные традиции // Суверенный Кыргызстан: проблемы традиций и социальной целостности. -Б.: Илим, 2005.

57. Дегтярева М.И. Традиция: модель или перспектива //ПОЛИС-политические исследования. -М., 2003. №5.
58. Жаңы салттын жаркын дүйнөсү. -Б. 1993.
59. Есенгельдиев С. Несовместимость национальных и религиозных традиций. Общественная психология и религиозные предрассудки. -Ф 1970.
60. Есенгельдиев С. Жаңы каада-салттар жөнүндө. -Ф. 1985.
61. Жумагулов М.Ж. Онтология экологической этики. -Б., 2010.
62. Жумагулов М.Ж. Экологические ценности в культуре кыргызов. -Б. 2015.
63. Жумагулов М.Ж. Экологическая ситуация как объект философского анализа. -Бишкек: Илим, 2001.
64. Жусупов К. Кыргыздар. -Б. 2002.
65. Жусупов К. Кыргыздардын байыркы маданияты. -Бишкек, 2006.
66. Журавлев В.В. Проблемы духовной жизни развитого социализма. -М., 1980.
67. Завьялова М.Н., Расторгуев В.Н. Единство и преемственность сознания. -Томск: Изд-во Томск.унив., 1988.
68. Закович Н.М, Зоц В.А. Праздники и обряды как элемент социалистической культуры. Вопросы научного атеизма. № 26, -М., 1980.
69. Закович Н.М. Празднично-обрядовая сфера социалистической духовной культуры. -Киев, 1983.
70. Зеньковский В.В. История русской философии: в 2-х т., -Л., 1991.
71. Зотов А. Ф. Преемственность научного знания и принцип соответствия. -М., 1974.
72. Иваненков С. П. Традиция и будущее. // Credo, 1997, N1.
73. Иваненков С., Кусжанова А. Размышления о российском менталитете.// Россия XXI. 1994.
74. Иваненков С.П. Методологические проблемы социального предвидения в советской философской литературе 70-х годов. Автореферат диссерт. на соиск. уч.степ. к.филос.н....- М.,1984.
75. Ильин И.А. О России. -М., Мысль, 1991.
76. Исмаилов К. Об общесоветских традициях. -Ф. 1970.
77. Кадар А. Центральноазиатская традиций: определение и периодизация, место в системе культур // Вестник КазГУ. Серия философская. 1998, №5. 7-6.

78. Каада-салттар. Баталар. Эл адабияты сериясы. -29-т. -Бишкек, 2003.
79. Каиров В.М. Традиции и исторический процесс. -М.,1994.
80. Кампарс П., Закович Н.М. Советская гражданская обрядность. -М., 1967.
81. Кармышева Б.Х. Обряды, связанные с рождением и воспитанием детей у каратегинских киргизов /Б.Х.Кармышева, С.С. Губаева; Отв.ред. С.Н. Абашиев, В.И. Бушков // Среднеазиатский этнографический сборник. Вып. 5. -М.: Наука, 2006.
82. Каиров В.М. Традиции и исторический процесс. -М., 1994.
83. Калилов К. Жакшы салт жашоо көркү. -Б. 1993.
84. Касавин И.Т. Теория познания в плену анархии. - М., 1987.
85. Киселев Н.Н. Влияние экологических исследований на стиль мышления в современной науке // Интегрирующая функция экологии в современной науке (в помощь методологическим семинарам) -Сб. научных трудов. -Киев, 1987.
86. Коваленко В. Воспитательный потенциал школьных традиций // Народное образование. -М., 2004. -№8.
87. Козубаев О.К. Этическая мысль в ретроспективе. -Бишкек, 1995.
88. Котожеков Г.Г. Генезис национальной культуры. -Абакан, 1991.
89. Колеватов В.А. Социальная память и познание. -М.; Мысль, 1984.
90. Комплексные проблемы человека: [Сб. ст.] / АН СССР, Филос. о-во СССР, Секция «Филос. пробл. Человека»; [Общ. ред. и предисл. Л.П. Бугеовой]. Вып. 1. М.: ФО СССР, 1989.
91. Кочкунов А.С. Этнические традиции кыргызского народа. -Бишкек, 2013.
92. Кыргыз поэзиясынын антологиясы -М.; Госиздат художественной литературы, 1957.
93. Кузнецов И. В. Преемственность, единство и минимизация – фундаментальные черты научного метода. – Материалистическая диалектика и методы естественных наук. -М., 1968.
94. Кулажников М.Н. Право, традиции и обычаи в советском обществе. Ростов-н/Д.: изд-во Рост. ун-та, 1972.
95. Кулажников М.Н. Право, традиции и обычаи. -Ростов-на-Дону. 1972.
96. Ленин В.И. Полн.собр.соч. т.29.
97. Ленин В.И. Полн.собр.соч. т.45.

98. Лосев И.В. О соотношении традиции и нравственной нормы // Традиции и современность. - Севастополь, 1985.
99. Лучанкин А.И. Природа народных традиций: опыт философского осмысления // Духовное производство и народная культура. - Свердловск, 1988.
100. Мамбетказы Э. Ырым-жырым, каада-салттардан // Кыргыздар. Кытайдагы кыргыздардын санжырасы, тарыхы, мурасы жана салты. 4-китеп. Түзгөн К.Жусупов. - Бишкек: Шам, 1997.
101. Маркарян Э.С. Междунар. симпоз. Новые вызовы и глобальные угрозы междунар. безопасности в начале 21-го века. Ереван: Ноян Тапан, 2004.
102. Маркарян Э.С. Проблема целостного исследования культуры в антропологии США. - М., 1992.
103. Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука. - М., 1983.
104. Мурзакметов А.К. Кыргызские обряды. - Ош, 2005.
105. Овакимян Г.П. Народные нравственные традиции и народная педагогика // Школа. - М., 2003. №1.
106. Осипова О.А. Буржуазная наука о проблеме традиций в развивающихся странах Востока. Диссерт. на соиск. уч. степ. к. и.н. - М., 1983.
107. Маркарян Э.С. Узловые проблемы теории культурной традиции. М., 1990.
108. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 20.
109. Маркс К., Энгельс Ф. Избр. Произв., Т.2, 1955.
110. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 20.
111. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 47.
112. Маркс К., Ф. Энгельс. Соч. 2-изд. - Т 18.
113. Масон В.М. Ош и Южный Кыргызстан: исторические судьбы // Центральная Азия и культура мира. - Бишкек, Принт-Сервис, 2001, №1-2.
114. Медедов Ж.К. Понятие традиции в системе расширенного порядка: Автореферат диссертации канд. филос. наук. - Алма-Ата, 1995.
115. Мировая культура: традиции и современность. - М.: Наука, 1991.
116. Мукасов Ы.М. Традиции социально-философской мысли в духовной культуре кыргызского народа. - Бишкек, 1999.
117. Мукашев З.А. Преемственность как момент развития. - Алма-Ата: «Казахстан», 1980.

118. Ницше Ф. Соч. В 2 т. - Т. 1. - М., 1990.
119. НТР и национальные процессы. - М., 1987.
120. Пивоев В.М. Мифологическое сознание как способ освоения мира. - Петрозаводск, 1991.
121. Плахов В.Д. Традиции и общество. Опыт философско-социологического исследования. - М., 1982.
122. Плеханов Г.В. Избранные философские произведения. В 5 т. - Т. 1. - М., 1986.
123. Плотникова Л. И. Возвращение к экофильной традиции // Философские науки. 2003. № 5.
124. Ракитов А. И. Философские проблемы науки. - М., 1977.
125. Рыскулбеков Т. Жаңы салттын жаркын дүйнөсү. - Б. 1993.
126. Салтыков Г.Ф. Традиции, механизм их действия и некоторые особенности в Китае. - М., 1972.
127. Сарингулян К.С. Культура и регуляция деятельности. Ереван, 1986; Сарингулян К.С. О регулятивных аспектах культурной традиции // Советская этнография, 1981, №2.
128. Сарсенбаев н.с. обычаи и традиции в развитии. Алма-ата, казахстан, 1965; суханов и.в. обычаи, традиции, обряды как социальные явления. - горький, 1973.
129. Сарсенбаев Н.С. Обычаи, традиции и общественная жизнь. - Алма-Ата, 1974.
130. Сафронов Ю.Н. Общественное мнение и религиозные традиции. - М.: Мысль, 1970.
131. Симкина Н.Н. Традиции и их роль в развитии культуры. - Брянск, 1990.
132. Словарь иностранных слов. - М., 1954.
133. Советская этнография. 1981, №2, 6.
134. Советская этнография. 1981, № 2, 6.
135. Советская этнография. 1981. № 2.
136. Солнцев Н.В. Традиции как специфические общественные явления. О методологических проблемах общественных наук. - Новосибирск, 1969.
137. Соловьев В.С. Соч.: в 2 т. - М., 1989.
138. Солтонбеков Б. Кылымдарды карыткан салттар, үрп-адаттар. - Б., 1999.
139. Социальные аспекты экономической реформы. - Киев, 1991.

140. Старк Г.В. Социологический анализ познавательного процесса в «Теориях прибавочной стоимости» Карла Маркса. -Ростов-на-Дону, 1976.
141. Стенгерс И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой / И.Стенгерс; пер.Ю.А. Данилова. -М.: Прогресс, 1986.
142. Сегизбаев О. А. Традиции свободомыслия и атеизма в духовной культуре, казахского народа. -Алма-Ата. 1973.
143. Суханов И.В. Обычай, традиции и преемственность поколений. -М., 1976.
144. Суханов И.В. Обычай, традиции, обряды как социальные явления. -Горький. 1973.
145. Суханов И.В.. Место и роль традиций в развитии социалистического общества. Тр. Казанского авиационного института, вып. 53, 1960.
146. Тогусяков О.А, Бекбоев А.А. Мифическое сознание: необходимость и случайность // Из истории социально-философской мысли народов Востока. -Фрунзе, 1989.
147. Токтосунова А.И. Традиционная система мышления кочевников как источник развития кочевой культуры // Центральная Азия и культура мира. -2006. -№1-2.
148. Угринович Д.М. Обряды. За и против. -М. 1975.
149. Уледов А.К. Духовная жизнь общества. -М. 1980.
150. Урманбетова Ж.К. Мышление кыргызов в проекции философии истории. -Б., 1997.
151. Урманбетова Ж.К., Абдрасулов С.М. Истоки и тенденции развития кыргызской культуры. -Б., Илим, 2009.
152. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения. В 2т. Т 1. -М. 1953.
153. Фиельструп Ф.А. Из обрядовой жизни кыргызов начала XX века. -М.: Наука, 2002.
154. Философский словарь / Под. ред. И.Т.Фролова. 4-изд. МЛ 1980.
155. Философский энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия. Гл. редакция: Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов. 1983.
156. Философский энциклопедический словарь (ред. С.С. Лверинцев, Э.А.Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. 2-изд. -М. 1989.
157. Флоренский П.А. Около Хомякова. Сергиев Посад, 1916.
158. Флоровский Г.В. Пути русского богословия. Париж, 1937.
159. Франк С.Л. Духовные основы общества. -М., 1992.
160. Франк С.Л. Русское мировоззрение. СПб, Наука, 1996.
161. Фрезер Дж. Золотая ветвь. -М., 1983.
162. Цит. по кн. «Расовая проблема и общество». Изд-во иностр.лит., 1957.
163. Нусупов Ч.Т. Философия национального нигилизма, языковая политика и культура. -Бишкек, 2007.
164. Черепанова Н.В. Традиции как социокультурный феномен. // Труды СГУ. Вып.94. Гуманитарные науки. Работы аспирантов и соискателей. -М.: 2006.
165. Чистов К.В. Традиция, «традиционное общество» и проблема варьирования // Советская этнография. 1981, №2.
166. Чотонов А.О. О национальных традициях народов Средней Азии. -Ф., 1964.
167. Чубуков В.Л. Психология и педагогика привычек. -М., 1972.
168. Шаврова О.Г. Культурные традиции и трансформации в социодинамике обществ // Сахаровские чтения 2002 года: экологические проблемы XXI века: Материалы Международной научной конференции. - Минск, 17-21 мая 2002 года /Международный гос.экологический ун-т им. А.Д.Сахарова. - Минск, 2002.
169. Шарипова Э.К. Социалдык нормалар: манызы жана формалары. -Б., 2007.
170. Шопенгауэр А. Избранные произведения. -М., 1992.
171. Штомпка П. Социология социальных изменений. -М.: Аспект-пресс, 1996.
172. Эйнштейн А. Физика и реальность. -М., 1965.
173. Энциклопедический словарь, т.3, -М., 1955.
174. Элебаева А.Б. Основные уровни и механизмы развития социалистических, национальных культур в советском обществе. -Фрунзе, 1988.
175. Экология этнических культур Сибири накануне XXI века: Сб.науч.ст./ РАН-музей-антр. и этногр.-Им. Петра Великого; Ред. А.И. Строев. - СПб.: Наука, 1995.
176. Rudolph L.I., Rudolph S.H. The Modernity and Tradition: Political Development in India. Chicago; London, 1967.

Форматы: 60x84/16. Офсет кагазы.
Көлөмү: 11,9 б.т. Нускасы: 200

«Махprint» басмасында басылды.

ИЗДАТЕЛЬСТВО
MAXPRINT
ВАСМАС

Адрес: 720045, Бишкек шаары, Ялта көчөсү 114
Тел.: (+996 312) 36-92-50
e-mail: maxprint@mail.ru

ТОГУСАКОВ ОСМОН АСАНКУЛОВИЧ - 1979-жылы Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин география жана экология факультетин бүтүргөн.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү, Россия Федерациясынын педагогика жана социалдык илимдер академиясынын, Казахстандын социалдык илимдер академиясынын, Эл аралык Ч.Айтматов академиясынын академиги, Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер, КР илим жана техника жаатындагы Мамлекеттик, И.Ахунбаев атындагы жогорку академиялык сыйлыктарынын лауреаты, КР «Даңк» медалы менен сыйланган, философия илимдеринин доктору, профессор.

1985-ж. кандидаттык, ал эми 1992-ж. докторлук диссертациясын ийгиликтүү жактаган. 1992-ж. азыркы мезгилге чейин КР УИАнын ФЖСУИИнин директорунун кызматын үзүрлүү аркалап келүүдө. Анын жетекчилиги алдында 35 кандидаттык жана 8 докторлук диссертациялар жакталган. 300дөн ашуун илимий эмгектердин, анын ичинде 7 жеке, 7 тең авторлош жана 8 коллективдүү монографиянын, саясат таануу боюнча 1, философия боюнча 2 окуу куралынын, 6 окуу-методикалык брошюранын автору. Онтология, тааным билүү теориясы, эпистемология, футурология жана социалдык-экологиялык прогнозтика жаатындагы кеңири таанымал адис. Андан сырткары саясий илимдер жана мамлекеттик башкаруу маселелери чөйрөсүндөгү изилдөөлөр менен да иштейт.

ЖУМАГУЛОВ МААМЕТАЙЫП ЖУМАГУЛОВИЧ - 1970-жылы

Пржевальскийдеги мамлекеттик педагогикалык институтунун физика-математика факультетин артыкчылык диплому менен бүтүргөн. 1978-ж. кандидаттык, ал эми 1994-ж. докторлук диссертациясын ийгиликтүү коргогон, 1997-ж. профессор наамын алган. 1976-ж. тартып КР УИАнын ФЖСУИИде үзүрлүү эмгектенип, азыркы мезгилде ошол эле институттун тааным теориясы, илимдин тарыхы жана философиясы бөлүмүнүн башчысы. Анын жетекчилиги алдында илимдин 3 докторлук жана 27 кандидаттык диссертациялары корголгон. 280 илимий эмгектердин, анын ичинде 6 жеке, 6 тең авторлош, 4 коллективдүү монографиянын, 2 окуу куралынын, 6 окуу-методикалык колдонмонун автору. Онтология, эпистемология жана илимдин философиясы боюнча көрүнүктүү адис.

Эл аралык Ч.Айтматов академиясынын академиги, К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин, Талас мамлекеттик университетинин, Н.Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин ардактуу профессору, КРнын билим берүүсүнүн отличниги, КРнын илимине эмгек сиңирген ишмер, КР УИАнын илимине эмгек сиңирген кызматкер.

АСАНОВ ЖАНЫШ КАНАТОВИЧ - 2001-жылы Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин философия жана мамлекеттик кызмат факультетинин бакалаврын, ал эми 2003-жылы магистратурасын аяктаган. Эмгек жолу 2004-жылы Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын философия жана саясий-укуктук изилдөөлөр Институтунун саясат таануу жана мамлекеттик башкаруу маселелери бөлүмүндө кенже илимий кызматкер, 2005-2012-жж. ошол эле Институтта окумуштуу катчы, илим иштери боюнча директордун орун басары, ал эми 2013-ж. азыркы мезгилге чейин тааным теориясы, илимдин тарыхы жана философиясы бөлүмүндө илимий, ага илимий кызматкер болуп эмгектенүүдө. 20 дан ашуун илимий макалалардын автору. Философия илимдеринин кандидаты.